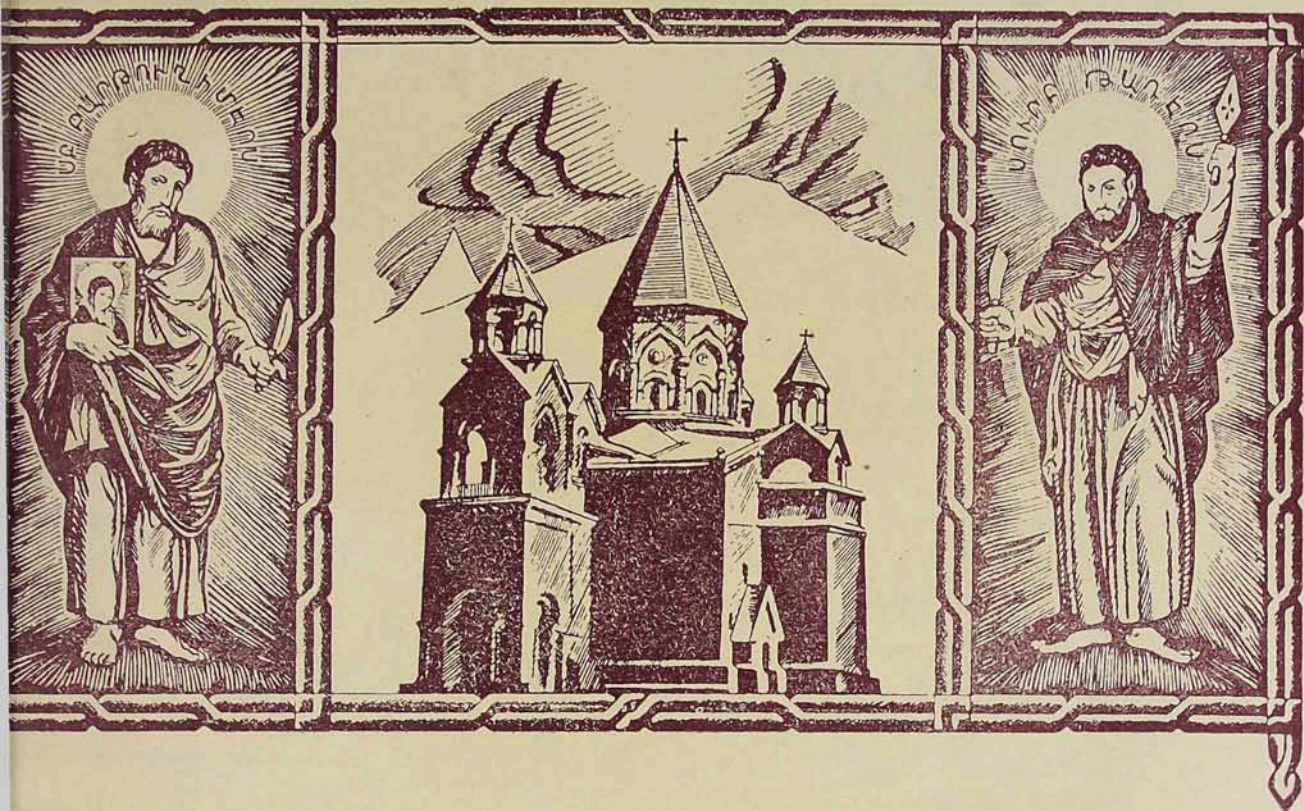

ԶԱՄԱՐ

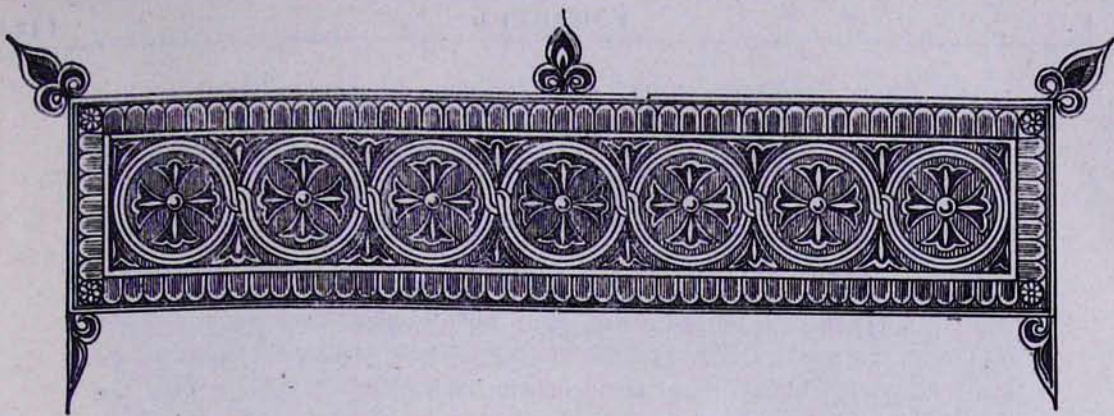
1984

ԺԱՎԱԲ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն թվականի նոյեմբերի 23-ին Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վապգեն Ա Ամենայն Հայոց Հայրապետը, համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Տ. Իլիա Բ-ի եղբայրական հրավերով, ուղեկցությամբ Ադրբեջանի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Անանիա եպիսկոպոս Արաբաջյանի և Մայր Աթոռի միաբան Տ. Ասողիկ արքեպիսկոպոս Արիստակեսյանի, մեկնեց Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսի:

Թբիլիսիի երկաթուղային կայարանում վրացական Եկեղեցու պետ Տ. Իլիա Բ կաթողիկոսը, ընկերակցությամբ վրաց Եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականների, վրահայոց թեմակալ առաջնորդ Տ. Գևորգ եպիսկոպոս Սերայդարյանի և թեմի հոգևոր դասի, դիմավորեց Հայոց Հայրապետին և բարի գալուստ մաղթեց նրան:

Նոյեմբերի 24-ին, շաբաթ օրը, Նորին Սրբությունն Իր շքախմբով ներկա եղավ Ա. Սիոն վրացական Մայր տաճարում Տ. Իլիա Բ կաթողիկոսի կողմից մատուցվող երեկոյան հանդիսավոր ժամերգությանը, որի ընթացքում բարիգալստյան և ողջույնի խոսքեր փոխանակվեցին երկու քույր Եկեղեցիների պետերի միջև:

Նոյեմբերի 25-ին, կիրակի օրը, Ամենայն Հայոց Հայրապետը ներկա աղավ Թբիլիսիի հայոց Ա. Գևորգ առաջնորդանիստ եկեղեցում մատուցվող ս. պատարագին և Բանին կենաց քարոզությամբ մխիթարեց և Իր հայրապետական օրհնությունները բաշխեց տեղի հայ հավատացյալ ժողովրդին:

Թբիլիսիում Վեհափառ Հայրապետը, ընկերակցությամբ վրացական Եկեղեցու հովվապետի, պաշտոնական այցելություն տվեց Վրացական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր կրոնական գործերի լիպոր Ա. Ցիկլաուրիին: Հայոց Հայրապետի և մեծարգո լիպորի միջև տեղի ունեցավ ջերմ, բարեկամական կրույց:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի Վրաստան կատարած այցելության առթիվ, համայն Վրաստանի կաթողիկոս Իլիա Երկրորդը, ի պատիվ Հայաստանյայց Եկեղեցու Գահակալի, կազմակերպեց պաշտոնական ճաշկերույթ, որին ներկա եղան Վրաց Եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականներ, հայ հոգևորա-

կանաց դասը, Վրաստանի հայոց թեմի թեմական խորհրդի անդամներ, մտավորականներ, արվեստագետներ և պաշտոնական այլ անձինք:

Ճաշկերույթին ներկա էր Վրացական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր կրոնական գործերի լիապորը՝ իր երկու գործակիցներով:

Ճաշկերույթի ընթացքում ճառեր փոխանակվեցին երկու Հայրապետների միջև:

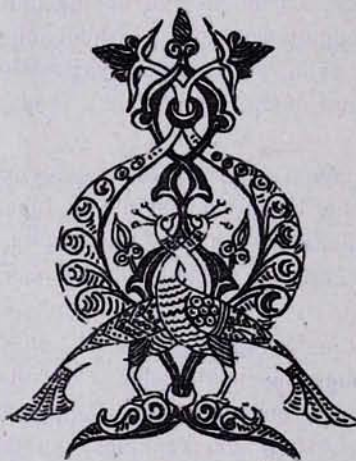
Վրաստանի մայրաքաղաքում գտնվելու օրերին Վեհափառ Հայրապետը այցելեց վրացական և ռուսական մի շարք եկեղեցիներ, Հավաքարի հայոց Ս. Էջմիածին եկեղեցի, Ստեփան Շահումյանի անվան հայկական դրամատիկական թատրոնում ներկա եղավ թատերական ներկայացման, այցելեց նաև վրացական հին ձեռագրերի պետական ինստիտուտ և այլ տեսարժան վայրեր:

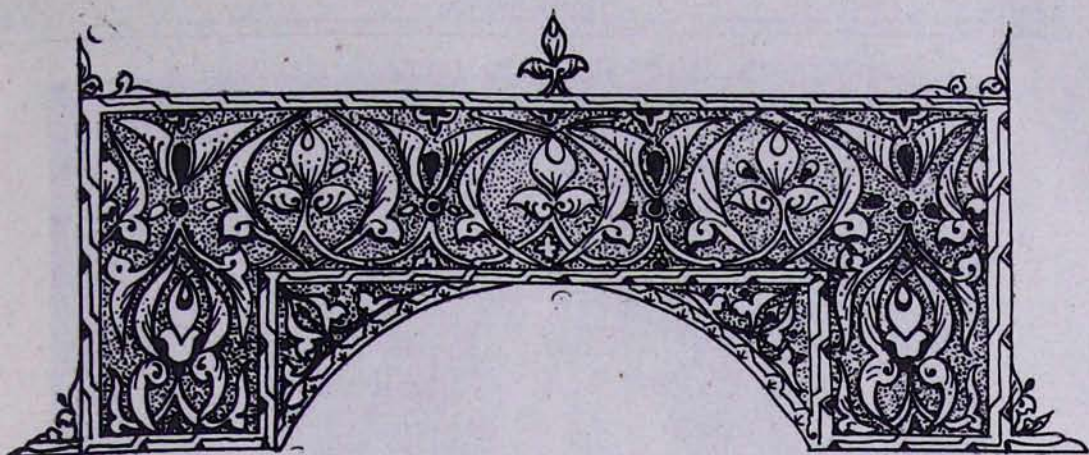
Հայոց Հայրապետի սույն այցելությունը Վրաստան և նրա հանդիպումը վրացական օրթոդոքս եկեղեցու Հովվապետի հետ առավել ամրապնդեց երկու քույր եկեղեցիների եղբայրական կապերն ու հայ և վրացի ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը:

ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ

Ս. Էջմիածին,

6 դեկտեմբեր 1984 թ.

**ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ Տ. Տ. ՎԱԿԳԵՆ Ա
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՄԱՅՆ
ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐԷ-ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԻԼԻԱ Բ-ԻՆ**

Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վապգեն Ա կաթողիկոսը Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Տ. Իլիա Բ-ի հրավերով այս տարվա նոյեմբերի 24-ից 27-ը հովվապետական այցելությամբ եղավ եղբայրական Վրաստանի Թբիլիսի մայրաքաղաքում:

Այս առթիվ Նորին Սրբությանը ողնկցում էին Ադրբեջանի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Անանիա եպիսկոպոս Արաքսյանը և Մայր Աթոռի միաբան Տ. Ասողիկ արեղա Արիստակեսյանը՝ որպես գավապանակիր:

Նոյեմբերի 23-ին, ուրբաթ օրը, երեկոյան ժամը 21,30-ին, Նորին Սրբությունը հրաժեշտ է առնում Մայր Աթոռից և մեքենաների շարասյունով ուղևորվում դեպի Երևանի «Սասունցի Դավիթ» երկաթուղային կայարան:

Կայարանում Վեհափառ Հայրապետին բարի ճանապարհի մաղթելու էին եկել ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահի տեղակալներ Անդրանիկ Հասրաթյանը և Ռաֆիկ Չարգարյանը:

ԺԱՄԱՆՈՒՄ ԹԲԻԼԻՍԻ

Շուրջ 12 ժամ տևող ճանապարհորդությունից հետո «Երևան—Թբիլիսի» գնացքը ժամանում է Թբիլիսի, որտեղ Վեհափառ Հայրապետին դիմավորելու էին եկել Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Իլիա Երկրորդը, Վրաց Եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականներ, Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Գևորգ եպս. Սերայդարյանը, թեմի ողջ հոգևոր դասը, ինչպես նաև հայ և վրացի բազմաթիվ հավատացյալներ:

Երկու Հովվապետների ողջագործումից և ողջույնի ու բարիգալստյան խոսքերի փոխանակումից հետո մեքենաների շարասյունը ուղևորվում է «Իվերիա» հյուրանոց, ուր իջևանելու էր Նորին Սրբությունն Իր ջքախմբով:

Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Նորին Սրբություն Ս. Իվա Բ

ԱՅՅԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նոյեմբերի 24-ին, շաբաթ օրը, Վեհափառ Հայրապետը իր շքախմբով, ընկերակցությամբ ուղեկցող հանձնախմբի, որի կազմի մեջ մտնում էին Ս. Դավիթ միտրոպոլիտը, Ս. Բառնաբաս և Ս. Գեորգի քահանաները, այցելություններ է տալիս Թբիլիսի քաղաքի վրացական Ս. Էվաջետի և Ս. Դիդուբե, ինչպես նաև ռուսական Ս. Ալեքսանդր Նևսկի եկեղեցիներին:

Վերջում Վեհափառ Հայրապետն այցելություն է տալիս Ռուս Պրավոսլավ եկեղեցու միտրոպոլիտ Ս. Ջինոբի սրբապանին, որը հիվանդության և խոր ծերության պատճառով գտնվում էր հովվատանը: Նորին Սրբությունը մխիթարական խոսքեր է ուղղում սրբապան հորը և ցանկանում նրան բարի ապաքինում:

ԿԻՐԱԿԱՄՏԻ ԵՐԵԿՈՅԱՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՎԱՐԱՐԻ Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ ՏԱՃԱՐՈՒՄ

Նույն օրը թբիլիսաբնակ բազմաթիվ հավատացյալներ խմբվել էին Ս. Էջմիածնի անունը կրող հայոց եկեղեցու շուրջ և կարոտով սպասում էին իրենց Հայրապետին: Նորին Սրբության ժամանումից հետո հայ հոգևորականների դասը թափորով և «Հրաշափառ»-ով Հայոց Հայրապետին առաջնորդում է դեպի խորան: Եկեղեցու սուրբ խորանի առաջ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին բարիգալստյան ջերմ խոսք է ուղղում Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Գևորգ եպս. Սերայդարյանը՝ ասելով.

«Վեհափառ Տեր,

Բերկրավի օր է այսօր Թբիլիսի քաղաքում: Հայ և վրաց ժողովուրդները ուրախ և տոնական տրամադրությամբ դիմավորում են Ձերդ Սրբությանը Վրաստանի պատմական հողի վրա՝ ընծայաբերելով Ձեզ իրենց սերն ու ամենաբարի զգացմունքները:

Հայ ժողովրդի համար այսօր կրկնակի ուրախության առիթ է, երբ տեսնում ենք երկու քույր Եկեղեցիների գահակալներին կողք-կողքի՝ միասնաբար աղոթելիս Թբիլիսիի հայոց Ս. Էջմիածին եկեղեցում առ Բարձրյալն Աստված հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման և աշխարհի խաղաղության համար:

Թույլ տվեք, Վեհափառ Տեր, հայտնել Վրաստանում ապրող մեր ժողովրդի զավակների երախտագիտությունն ու շնորհակալությունը Ձեզ և Վրաց Պատրիարք-կաթողիկոս Իլիա Բ-ին, որն իր եղբայրական սիրո զգացմունքներից մղված՝ հրավիրեց Ձեզ Թբիլիսի, և Դուք մեծ սիրով և ուրախությամբ ընդունեցիք Նորին Սրբության հրավերը, որպես ամբողջ թբիլիսաբնակ հավատացյալների հոգուց բխած հրավեր:

Վեհափառ Տեր, այժմ թույլ տվեք ներկայացնել Ձեզ Վրաստանի հայոց ուսումնական, մշակութային և եկեղեցական կյանքի համառոտ պատկերը:

Վրաստանի Հանրապետությունում կան 200-ից ավելի հայկական դպրոցներ:

Թբիլիսիի պետական համալսարանում, նրա հիմնադրության օրից, գործում է հայագիտական ամբիոնը, որի աշխատակիցները կատարում են գիտահետազոտական կարևոր աշխատանքներ: Այստեղ կա նաև արևելագիտության ֆակուլտետի բաժանմունք, որը պատրաստում է հայագետ մասնագետներ:

Թբիլիսիի Պուշկինի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտում գոյություն ունի հայկական բաժանմունք հայոց լեզվի և հայ գրականության ամբիոնով, որտեղ տասնյակ տարիներ մասնագիտական պատրաստություն են ձեռք բերել բարձր որակավորում ունեցող հազարավոր մանկավարժներ, մշակութային հիմնարկների աշխատողներ:

Թբիլիսիի տարբեր ինստիտուտներում կատարվում են նույնպես հայ-վրացական գրական կապերին վերաբերող ծանրակշիռ հետազոտություններ:

Թբիլիսիում է գործում Վրաստանի գրողների միության հայկական մասնաճյուղը, որտեղ Վրաստանի հայ գրողները ծավալում են գրական ստեղծագործական լայն գործունեություն: Նրանք հայերեն լեզվով գրում ու հրատարակում են ոչ միայն չափածո և արձակ գործեր ու թարգմանական աշխատանքներ, այլև կանոնավորապես հրատարակում են «Կամուրջ» անունով մի տարեգիրք, որը մեծ չափով նպաստում է մեր ժողովուրդների բարեկամությանն ու եղբայրությանը:

Թբիլիսիում արդեն 62 տարի է, ինչ լույս է տեսնում «Սովետական Վրաստան» թերթը: Տրվում են նաև մեկ ժամ տևողությամբ ամենօրյա հայերեն ռադիոհաղորդումներ:

Արժան է հիշել, որ այս տարի, հոկտեմբերի 8-ին, մեծ հանդիսությամբ նշվեց Թբիլիսիի Ստեփան Շահումյանի անվան պետական հայկական դրամատիկական թատրոնի հիմնադրման 125-ամյակը, վերջերս վերանորոգված հին թատրոնի սրահում, պետական բարձր մակարդակով: Հայոց թատրոնը պարզևստրվեց կառավարական բարձր պարգևով՝ «Պատվո նշան» շքանշանով:

Ընթացիկ ուսումնական տարվա սկզբից Հոթա Ռուսթավելու անվան վրացական պետական թատերական ինստիտուտում ստեղծվել է հայ դերասանական բաժին, որտեղ պատրաստվում են դերասաններ հատկապես հայկական թատրոնի համար:

Վրաստանի հայկական գործող եկեղեցիները ապահովված են քահանաներով, դպրաց երգեցիկ խմբերով, որոնք մասնակցում են ամենօրյա ժամերգություններին:

Մեր եկեղեցիները վայելում են Վրացական ՍՍՀ պետական իշխանությունների բարյացակամ օժանդակությունը:

Թբիլիսիի հայոց Ս. Գևորգ եկեղեցին, որը կառուցված է 631 թ. և վերակառուցված հայապգի Ումեկ իշխանի կողմից 13-րդ դարում, 1977—1978 թթ. ներքուստ վերանորոգվեց: Վերանորոգման ընթացքում եկեղեցու որմերին վեց շերտ յուղաներկերի տակից հայտնաբերվեցին 16 մեծադիր սրբանկարներ, որոնք պատկանում են Հովնաթան Հովնաթանյանի և նրա շնորհալի աշակերտ Մկրտում Հովնաթանյանի վրձիններին: Սրբանկարները վերանորոգվեցին և ստացան իրենց նախկին հմայիչ տեսքը:

1980 թվականին Թբիլիսիի հայոց առաջնորդարանը ընդարձակվեց և հիմնովին վերանորոգվեց: Այդ աշխատանքներում մեծ ներդրում ունեցավ եկեղեցու գործադիր մարմնի նախագահ տիկին Ռուպանա Մելքումյանը: Վերջին տարիներին վերանորոգվեցին նաև Ախալցխայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին և Ախալքալաքի Ս. Խաչ եկեղեցին: Թբիլիսիի Ս. Էջմիածին եկեղեցին 1977 թվականից վերանորոգման ընթացքի մեջ է: Աշխատանքները մոտենում են ավարտին և կլրանան 1985 թվականի առաջին եռամսյակին: Եկեղեցու վերանորոգման գործում ջանք ու եռանդ չխնայեց եկեղեցու գործադիր մարմնի նախագահ Վորոնցով Հարությունյանը:

Վերոհիշյալ բոլոր վերանորոգությունները կատարվեցին մեր եկեղեցու հավատացյալների նյութական նվիրատվություններով: Սա ապացույց է այն բանի, որ Վրաստանի հայությունը սիրում է իր աղոթքի տաճարները, սիրում է Ս. Էջմիածնի տեսիլքով լուսավորված իր հավատքը, սիրում է իր բնակավայր Թբիլիսին և Վրաստանը:

Վեհափառ Տեր, ավարտելով իմ խոսքը՝ կրկին անգամ բարի գալուստ եմ մաղթում Ձերդ Սրբությանը ի Թբիլիսի:

Բարի գալուստ եմ մաղթում նաև Նորին Սրբություն Իլիա Բ Վրաց Պատրիարք-կաթողիկոսի շքախմբին մեր այս սուրբ եկեղեցում:

Վեհափառ Տեր, թբիլիսաբնակ Ձեր հարապատ զավակները կարոտագին սպասում են Ձեր հայրական պատգամներին և Ձեր օրհնությանը:

«Դու ես քահանայապետ յափտեան ըստ կարգի Մելքիսեդեկի»:

Այնուհետև օրհնության խոսքով հանդես է գալիս Վեհափառ Հայրապետը՝ եկեղեցում հավաքված հայ հավատացյալներին հղելով Մայր Աթոռ Ս. Էջ-

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՓՈՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ. ԺԲ ԴԱՐ)

միածնի օրհնություններն ու մայր հայրենիքում ապրող իրենց եղբայրների ու քույրերի սրտագին ողջույնները: Իր խոսքի ավարտին Հայոց Հայրապետը եկեղեցուն է նվիրում մի գեղեցիկ կանթեղ, իբրև խորհրդանիշ Լուսավորչի կանթեղի, որպեսզի միշտ վառ պահեն այդ սրբազան կանթեղը իրենց մայր եկեղեցում, որտեղից ցողվում են հավատք, հույս, սեր դեպի հայ հավատացյալների սրտերը:

Վեհափառ Հայրապետի օրհնության խոսքից հետո սկսվում է երեկոյան ժամերգությունը:

Հավարտ ժամերգության, եկեղեցուն կից հովվատանը առաջնորդ սրբազանի և եկեղեցու գործադիր մարմնի անդամների կողմից կապմաներապվում է ընդունելություն ի պատիվ Հայոց Հայրապետի:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ՍԻՐՆ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ

Ավելի ուշ, ժամը 19-ին, Վեհափառ Հայրապետը Իր ջքախմբով ուղևորվում է Ս. Սիրն վրացական Մայր տաճար՝ ներկա լինելու երեկոյան ժամերգությանը: Սրբազան տաճարում ժամերգություն էր մատուցում Նորին Սրբություն Տ. Իլիա Բ կաթողիկոսը: Հանդիսավոր թափորով Ամենայն Հայոց Հայրապետը մուտք է գործում Մայր տաճար, որի խորանի առաջ տեղի է ունենում երկու հովվապետների ողջագությունը: Այնուհետև բարիգալստյան կարճ խոսքից հետո վրացական քույր եկեղեցու պետը խնդրում է Վեհափառ Հայրապետին օրհնել եկեղեցում հավաքված հավատացյալների բազմությանը:

ՎԵՀԱՓԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԽՈՍՔԸ Ս. ՍԻՐՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒՄ

Եղբայրական սիրո ողջույն Ձերդ Սրբության:

Շատ երջանիկ եմ, որ կրկին անգամ պատեհություն եմ ունենում այցելելու Թբիլիսի, այս սուրբ եկեղեցին, Ձեր եղբայրական հրավերով: Ամեն այցելություն դեպի Վրաստան ինձ համար տոնական օր է: Ես բազմաթիվ անգամներ այցելել եմ Թբիլիսի: Առաջին անգամ շատ տարիներ առաջ, 1948 թվականին, երբ ես մի համեստ վարդապետ էի: Գալով Ռումինիայից դեպի Ս. Էջմիածին այցելության, ցանկացա տեսնել նաև Թբիլիսին և այդ առթիվ Աջը համբուրելու վրացոց կաթողիկոսի: Այն ժամանակվա կաթողիկոսը՝ Նորին Սրբություն Կալիստորատը, ինձ ընդունեց իսկապես հայրական ջերմ սիրով: Շատ գեղեցկադեմ և պատկառելի մի ծերունի էր՝ աչնիվ, նուրբ դիմագծերով և շատ բարի ժպիտով: Նա հպմբուրեց իմ ճակատը և մի շարք բարի մաղթանքներ կատարեց: Հիշում եմ, սեղանի վրա, բաժակի մեջ դրված մի կարմիր վարդ կար. այդ վարդն առավ և իմ կուրծքին դրեց: Այդ վարդը ես միշտ կրում եմ իմ սրտի վրա անթառամ: Ահա այսպես սկսվեց իմ սերը դեպի վրաց ժողովուրդը և վրաց հոգևորականությունը և այդ սերը շարունակվում է մինչև այսօր: Ճակատագիրը այնպես դասավորեց, որ ես Էջմիածին փոխադրվեցի՝ ընտրվելով կաթողիկոս և սկսեցի սերտ հարաբերություններ մշակել Վրաց եկեղեցու հետ: Այդ բարեկամական կապերը և հարաբերությունները իրենց գազաթնակետին հասան մանավանդ Իլիա Բ Պատրիարք-կաթողիկոսի օրոք: Եվ այսօր, Ձերդ Սրբություն, ես գալիս եմ Ս. Էջմիածնից՝ բերելու Ձեզ իմ սրտից բխած լավագույն բարի մաղթանքներ, որ Աստված միշտ իր Աջը հովանի պահի Ձեր վրա, Ձեզ ներջնչի ուժ, եռանդ, երկար տարիներ շարունակելու Ձեր սկսած առաքելությունը, որպեսզի վերաշինության և ծաղկումի մի նոր, պատմական շրջան բոլորի Վրացական Առաքելական Ս. եկեղեցին: Աստված

թող միշտ լինի Ձեզ օգնական, պահապան և ներշնչանքի անսպառ աղբյուր Սուրբ Հոգով:

Այստեղ, Ս. Սիոն Մայր տաճարում բաբախում է սիրտը Թբիլիսիի, սիրտը վրաց ժողովրդի: Ես զգում եմ այդ ճշմարտությունը ամեն անգամ, երբ այցելում եմ այս տաճարը կամ Մցխեթա: Այս պատմական հին պարիսպները առանց ձայնի խոսում են այդ մասին: Այստեղի սրբապատկերները և բոլոր սրբությունները նույնպես խոսում են այդ մասին: Այդ մասին, մանավանդ, խոսում է պատմությունը ուժգին կերպով: Եվ ես, սիրելի հավատացյալներ, ուզում եմ ձեզ կոչ ուղղել, որպեսզի դուք և բոլոր վրացիները զգաք այդ սրտի բաբախումը, հարգեք և սիրեք ձեր Մայր Եկեղեցին, ուր հնչում են աղոթքն ու երգը առ Աստված վրացական ազնիվ լեզվով, լեզու, որ նույնքան սուրբ է, ինչքան այս եկեղեցին: Եվ լեզուն մի ժողովրդի հոգու հայելին է: Պետք է սրբությամբ պահել-պահպանել այն, որպեսզի բարձր և ազատ հնչի վրացական ազգային լեզուն այստեղ, ինչպես մեր ազգային լեզուն Հայաստանում և ամեն տեղ, ուր հայեր են ապրում:

Քիչ առաջ Դուք խոսեցիք վրաց և հայ ժողովուրդների բարեկամության մասին: Ճշմարիտ է այդ: Աշխարհում կան երկու հարևան ժողովուրդներ, որոնք կապմովորվել են գրեթե նույն պատմական ժամանակաշրջանում, իսկ մոտավորապես երկու հազար տարի առաջ, նույն տարիներին, ընդունել են քրիստոնեական հավատքը և ունեցել նույն ճակատագիրը պատմության ընթացքում: Հաճախ հայ և վրացի իշխաններ միասին պայքարել են իրենց հայրենիքի և ազատության համար: Այս բոլորը երբեք չեն մոռացվի: Մնում է, որ մենք լավ հասկանանք մեր անցյալը և ներկան, որպեսզի ավելի լուսավոր և հստակ տեսնենք նաև մեր ապագան:

Դուք ակնարկեցիք նաև խաղաղության գաղափարին: Այդ նույնպես մեր սրտին խոսող մի գաղափար է: Մեր ժողովուրդները պատմության ընթացքում չափապանց շատ տառապած են պատերազմների ժամանակ օտար հարձակվողների և զավթիչների կրոնկների տակ: Բավական է, թող անցյալը չկրկնվի հետայսու: Մենք միշտ պիտի աղոթենք աշխարհի խաղաղության համար, որպեսզի մեր Եկեղեցիները և մեր ժողովուրդները այլևս արյուն և սուգ չտեսնեն և շարունակեն իրենց ստեղծարար աշխատանքը այս արևի տակ:

Թող Աստված օրհնի վրացական սուրբ Եկեղեցին և վրաց ժողովրդին:

Թող Աստված օրհնի մեր անքակտելի եղբայրությունը:

Հավարտ էր օրհնության խոսքի Վեհափառ Հայրապետը Իր շքախմբով ներկա է լինում եկեղեցում խորհրդավոր մթնոլորտի մեջ կատարվող երեկոյան հանդիսավոր արարողությանը:

ՊԱՏԱՐԱԳԻ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԹԲԻԼԻՍԻԻ ՀԱՅՈՑ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

Նոյեմբերի 25-ին, կիրակի օրը, առավոտյան, Աղբյեջանի հայոց թեմի առաջնորդ Ս. Անանիա եպս. Արաբաջյանը Թբիլիսիի հայոց Ս. Գևորգ առաջնորդանիստ եկեղեցում հայ հավատացյալների խոռոչներում բազմության ներկայությամբ մատուցում է սուրբ պատարագ:

Ժամը 12-ին Վեհափառ Հայրապետը ժամանում է եկեղեցի, «Հրաշափառ»-ով առաջնորդվում ներս և բազմում իր գահին:

«Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում է Ամենայն Հայոց Հայրապետը:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՔԱՐՈՉԸ ԹԲԻԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ Ս. ԳԵՎՈՐԳ
ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

«Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, Ամէն»:

«Փառք քեզ, Աստուած, փառք քեզ, յաղագս ամենայնի, Տէր, փառք քեզ»:

Մեր ամենօրյա աղոթքներից մեկն է այս, սիրելի հավատացյալներ: Մեր կյանքի ուրախ առիթներով, երջանիկ պահերին, ընտանեկան հարկի տակ կամ համայնքային կյանքում և կամ եկեղեցու կամարների ներքո մենք փառք ենք տալիս Արարչին երկնի և երկրի, որ մեզ շնորհում է մեծ պարգևը խաղաղ և երջանիկ պայմաններում ապրելու: Ահա այսպիսի մի պահ ենք ապրում նաև այսօր այստեղ, Ս. Գևորգ պատմական այս եկեղեցում, որի հիմքերը դրվել են ավելի քան հազար տարիներ առաջ՝ 7-րդ դարում: Այս պատմական եկեղեցին սրբություն է ոչ միայն ձեզ համար, այլև բոլորիս՝ համայն հայության համար: Նրա գոյությունը վրացական հողի վրա վկայությունն է մեր սուրբ հավատքի և հայկական ոգու:

Ես երջանիկ եմ, որ կրկին անգամ գտնվում եմ ձեր մեջ և բերում եմ ձեզ, սիրելի ժողովուրդ, Աստուծո օրհնությունը Ս. Էջմիածնից, որը պատմական կենտրոնն է համայն հայ հավատացյալ ազգի, բերում եմ ձեզ ողջույնը վերածննդով մեր մայր հայրենիքի՝ հավիտենական Հայաստանի, բերում եմ ձեզ նաև ողջույնը ձեր հայաստանցի քույրերի և եղբայրների: Մանավանդ մեր սուրբ հավատքով և սուրբ եկեղեցիով հայ ազգը կապմունք է անբաժան և անբաժանելի մեկ ամբողջություն, որտեղ էլ որ ապրելիս լինեն հայերը՝ Հայաստանում, Կովկասում կամ աշխարհի որևէ մասում: Որովհետև, ինչպես գիտեք, մեր ազգը այսօր համարյա կիսով չափ ապրում է իր մայր հայրենիքի սահմաններից դուրս՝ սփռված աշխարհով մեկ, և մեր սուրբ Եկեղեցիով է, որ բոլորը կապմունք են մեկ հոգևոր միություն, մեկ ամբողջություն, իբրև հարապատ կապակները հայ ազգի:

Մեր նշանավոր պատմիչներից մեկը՝ Առաքել Դավրիժեցին, ասել է. «Ի վերայ աշոյն և սուրբ Էջմիածնի ամենայն ազգն Հայոց կապեալ կայ»: Այսինքն՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հավատքով և Ս. Էջմիածնով ամբողջ հայ ազգը կապմունք է մեկ մարմին: Ահա այդ Ս. Էջմիածնից է, որ գալիս եմ ես, իբրև առաջին սպասավորը մեր Եկեղեցու և բերում եմ ձեզ օրհնություն և իմ սրտից բխած ամեն բարի մաղթանք ձեր արևշատության, ձեր քաջառողջության և ձեր ընտանեկան երջանկության համար: Եկել եմ ես ձեզ մոտ սիրով, կարոտով, աղոթքի և օրհնության խոսքերով:

Այս անգամ ես ժամանել եմ Թբիլիսի՝ Վրաստան աշխարհի այս գեղեցիկ մայրաքաղաքը, եղբայրական հրավերովը Վրացական Առաքելական Ս. Եկեղեցու հովվապետ Նորին Սրբություն Իլիա Բ Պատրիարք-կաթողիկոսի, որի հետ ես արդեն առիթ ունեցա հանդիպելու մի քանի անգամներ: Երեկ երեկոյան հանդիսավոր մի ժամերգություն տեղի ունեցավ Ս. Սիոն Մայր եկեղեցում, որտեղ մենք եղբայրական սիրո խոսքեր փոխանակեցինք: Սքանչելի արտահայտություններ ունեցավ Իլիա Բ Պատրիարք-կաթողիկոսը մեր Եկեղեցու նկատմամբ, մեր ազգի նկատմամբ: Հուզմունք և քաղցրությամբ հիշեց պատմական բարեկամությունը, անխախտ եղբայրությունը վրացի և հայ ժողովուրդների ու մեր Եկեղեցիների միջև: Իսկապես դա այդպես է, ճշմարիտ է: Մենք երկու ժողովուրդներ ենք, երկու Եկեղեցիներ՝ եղբայրացած ոչ թե մեր օրերին կամ մոտակա անցյալին, այլ հենց սկզբնական շրջաններից, երբ կապմավորվեցին մեր ժողովուրդները, մանավանդ այն ժամանակաշրջանից, երբ գրեթե նույն տարիների ընթացքում մեր երկու ժողովուրդներն ընդունեցին

Վեհափառ Հայրապետը Թբիլիսիի հայոց Ս. Գևորգ եկեղեցում քարոզելիս

Վեհափառ Հայրապետը Թբիլիսիի Ս. Գևորգ եկեղեցու առջև՝ շրջապատված հայ հավատացյալներով

քրիստոնեությունը՝ չորրորդ դարի սկզբներին: Ահա պատմական իրողություններ, ճշգրտություններ, որոնք չեն մոռացվել և չեն մոռացվի երբեք: Անցյալը, պատմությունը մենք պետք է ընդունենք որպես մեզ առաջնորդ ոգի, որպեսզի մեր ներկան ավելի ուղիղ հասկանանք և մանավանդ ավելի հստակ տեսնենք մեր ապագան, մեր երկու ժողովուրդների բարեկամության ճանապարհով: Ամեն ինչ միացնում է մեզ Վրացական Եկեղեցու և ժողովրդի հետ: Ամեն տեսանկյունից դիտված՝ մեր պատմական ճակատագիրն է եղել, որ մեր երկու ազգությունները, միշտ եղբայրացած, միասնաբար պայքարել են, ապրել և գոյատևել են, հաճախ արյուն են թափել իրենց հայրենիքի ապատության համար այն տխուր շրջաններին, երբ բարբարոս ցեղեր անընդհատ հարձակում էին գործում դեպի Կովկաս և հարվածում էին թե՛ վրացական հայրենիքին և թե՛ Հայաստան աշխարհին: Այսօր, սովետական դարաշրջանում, այդ ծանր պայմանները այլևս շատ հեռու են մեզանից: Մենք պատմությունից ենք միայն իմանում անցյալի տխուր ողբերգությունների մասին: Փառք Աստուծո, սովետական այս դարաշրջանում ռուս մեծ ժողովրդի և սովետական մեծ ընտանիքում, եղբայրացած այլ ազգությունների հետ միասին ապրում ենք խաղաղ, երջանիկ, շինարար, բարգավաճ կյանքով և ազգային մշակույթի վարճացումով ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Վրաստանում: Այստեղ, հատկապես Թբիլիսիում, հետզհետե ավելի ուժգին կերպով ճառագայթում է հայ և վրաց եղբայրության դարավոր լույսը:

Սիրելիներ, այս ճշմարտությունը հայտնի է ոչ միայն Վրաստանում և Հայաստանում, այլև՝ արտասահմանում: Արտասահմանի հայերը նույնպես լավ են իմանում այս բոլորի մասին: Երբ ես առիթ եմ ունենում գնալու դեպի օտար երկրներ, դեպի Արևմուտք կամ դեպի Արևելք՝ այցելություն տալու արտասահմանի մեր եկեղեցիներին և հավատացյալներին, հաճախ նրանք հետաքրքրվում են ոչ միայն Հայաստանի կյանքով, այլև՝ Վրաստանի, որովհետև նրանք համարում են նաև Վրաստանը իբրև եղբայրական երկիր: Եվ երբ ես նրանց բարի լուրեր եմ տալիս Վրաստանի հայոց բարվոք կյանքի մասին, ձեր եկեղեցական կյանքի մասին, Թբիլիսիի հայոց մշակութային կյանքի մասին, թատրոնի, թերթի, մշակութային և կրթական զանազան այլ հաստատությունների, հայկական դպրոցների մասին, որոնք այնքան մեծ թվով գործում են Վրաստանում շնորհիվ վրացական պետական բարձր իշխանությանց եղբայրական և անհիմ վերաբերմունքի, այդ բոլորը ուրախությամբ են լցնում արտասահմանի ձեր հայ եղբայրների ու քույրերի սրտերը: Նրանք հպարտանում են և փառաբանում ասպետական Վրաստանը և վրացի անհիմ ժողովրդին:

Ինչպես գիտեք, մեր ազգի գրեթե կեսը ապրում է արտասահմանի տարբեր երկրներում, իբրև հետևանք մանավանդ 1915 թվականի այն ահավոր կոտորածների, որոնք տեղի ունեցան Օսմանյան կայսրության շրջանում, պատմական Հայաստանի տարածքի վրա և որոնց զոհ գնաց մոտ երկու միլիոն հայ ազգաբնակչություն՝ ձեր հայրենակիցները, հայ ժողովրդի հարկաատ զավակները: Նրանց մեկ մասը միայն կարողացավ փրկվել և սփռվել աշխարհով մեկ: Արտասահմանում հնուց էլ արդեն հայկական գաղութներ կային, և այսօր շուրջ երկու միլիոն հայեր ապրում են Եվրոպայում, Ֆրանսիայում Մերձավոր Արևելքի երկրներում, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաներում և այլուր: Ես այս տարի այցելեցի Հարավային Ամերիկա՝ Արգենտինա, Բրազիլիա, Ուրուգվայ, ինչպես նաև Ֆրանսիա: Ամեն տեղ, ինչպես դուք հիմա հավաքվում եք, հայերը հավաքվում էին՝ ստանալու Մեր օրհնությունները և ողջոյնները մայր հայրենիքից: Արտասահմանում հայությունը պայքարում է պահպանելու համար իր ինքնությունը, իր հայկական դիմագիծը, ոգին: Շուրջ հինգ հարյուր

հայկական եկեղեցիներ են գործում այսօր հայ սփյուռքում, բավաթիվ հայկական կրթական, մշակութային հաստատություններ, և այդ բոլորը մի նպատակ ունենալով՝ որ հայությունը չկորչի, պահպանվի հայկական կրոնական լուսավորչական հավատքը, պահպանվի հայոց մայրենի լեզուն, որ նույնքան կարևոր է մի ազգի գոյության համար: Պահպանվեն նաև հայրենաբաղձ զգացումները արտասահմանի հայության դեպի Մայր հայրենիք:

Ահա այս է ընդհանուր պատկերը արտասահմանի հայության կյանքի: Կրկնում եմ, այդ հայությունը ուրախ է և հպարտ նաև ձեր կյանքով, Վրաստանի հայության եկեղեցական և մշակութային կյանքով:

Սիրելի հավատացյալներ, ես շատ ուրախ եմ, որ դուք մեծ թվով հավաքվել եք այսօր այստեղ: Իմ ցանկությունն է, որ ոչ միայն իմ այցելությունների առիթով, այլ նաև բազում առիթներով, հատկապես կիրակի օրերը, ներկա լինեք մեր Եկեղեցու սուրբ պատարագի արարողություններին թե՛ այս եկեղեցում և թե՛ մյուս՝ Ս. Էջմիածին եկեղեցում, և ձեր հոգևոր կապը պահպանեք մեր այս աղոթքի Տների հետ: Մեր աղոթքի Տներում է, որ առավել պետք է ամրապնդվի հայության հոգին այստեղ և ամենուր:

Ես գոհ եմ, որ այս վերջին տարիներին, Ս. Գևորգ եպիսկոպոսի առաջնորդության ներքև, շինարարական ակնառու աշխատանքներ կատարվեցին Ս. Գևորգ և Ս. Էջմիածին եկեղեցիներում: Երեկ ես եղա այնտեղ և տեսա, որ կատարվել են կարևոր աշխատանքներ: Ավելի ամրացվել է եկեղեցին իր հիմքերով, պատերով, ավելի բարեկարգվել է և բարեկարգվել: Նույնը և այստեղ: Ինչպես գիտեք, տարիներ շարունակ վերանորոգչական աշխատանքներ կատարվեցին այստեղ, որոնց շնորհիվ ավելի պայծառ տեսք ստացավ ձեր այս աղոթքի Տունը: Ես իմ գնահատանքի խոսքն եմ բերում և՛ սրբապան հորը, և՛ բոլոր քահանա հայրերին, որոնք ժրջանությամբ և ձեռնհասորեն կատարում են իրենց պարտականությունները: Բերում եմ իմ գնահատանքը և օրհնությունը Ս. Գևորգ և Ս. Էջմիածին եկեղեցիների գործադիր մարմիններին, որոնք սիրով շրջապատել են մեր հոգևոր դասին և ձեռք-ձեռքի տված աշխատում են այս երկու եկեղեցիների է՛լ ավելի պայծառացման համար: Ես կուզեի իմ գնահատանքի խոսքը բերել այսօր նաև այս եկեղեցու երգչախմբին, որը այնքան հաջող մեկնաբանությամբ կատարեց սրբապան պատարագի երգեցողությունը, իմ գնահատանքը երգչախմբի ղեկավարին և մեներգիչներին, հատկապես քիչ առաջ «Սուրբ, սուրբ»-ը մեծ ապրումով երգող մեներգչուհուն: Ձեր ձայնը անսպառ, սիրելի երգիչներ:

Սիրելի հավատացյալներ, ես կուզեի իմ խոսքն ավարտել աղոթքով և մաղթանքով, որ Աստված ձեզ պահի, պահպանի քաջառողջ, հաջողակ ձեր բոլոր աշխատանքների մեջ, իբրև հավատարիմ զավակները մեր Մայր Եկեղեցու, հայ ազգի և հավատարիմ, շինարար ու ավնիվ քաղաքացիները Վրաստանի ձեր այս պայծառ հայրենիքի:

«Շնորհք, սէր եւ խաղաղութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցին ընդ ձեզ եւ ընդ ամենեւեանդ»: Ամեն:

Քարոզի ավարտին Նորին Սրբությունը եկեղեցուն նվիրում է Ս. Էջմիածնից բերված մի կանթեղ:

Պատարագից հետո առաջնորդարանի սրահում տեղի է ունենում պաշտոնական ճաշկերույթ ի պատիվ Վեհափառ Հայրապետի: Ճաշկերույթին ներկա էր Հայոց Հայրապետին ուղեկցող Վրաց Եկեղեցու հանձնախումբը՝ գլխավորությամբ Ս. Դավիթ միտրոպոլիտի: Ճաշկերույթի ընթացքում, որն անցնում է

ջերմ ու խանդավառ մթնոլորտում, բաժակ է բարձրացվում երկու քույր Եկեղեցիների հովվապետների արևշատության և քաջատողջության համար:

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵ ԹԲԻԼԻՍԻ ՍՏԵՓԱՆ ՀԱՆՈՒՄՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԴՐԱՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆՈՒՄ

Նույն օրը, ժամը 20-ին, երկու Եկեղեցիների հովվապետները իրենց շքախմբերով ներկա են լինում Ստեփան Շահումյանի անվան հայկական դրամատիկական թատրոնում Արտ. Քալանթարյանի «Չանգը վերևից» պիեսի ներկայացմանը, որն անցնում է ջերմ մթնոլորտում:

Այս առթիվ թատրոնի տնօրեն պրն. Շահնապարը թատրոնի ընդունարանում կապմակերպում է ընդունելություն երկու Հայրապետների պատվին:

Հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամության, նրանց մշակույթների մերձեցման մասին ճառերով հանդես են գալիս թատրոնի տնօրեն պրն. Շահնապարը և վրացի բանաստեղծ Չարկուխանին:

Վեհափառ Հայրապետը թատրոնին է նվիրում Արարատի յուզաներկ մեծադիր մի նկար (գործ՝ նկարիչ Սիրավյանի), ինչպես նաև վերջերս հրատարակված «Ս. Էջմիածնի գանձեր» պատկերապարզ ալբոմից մի օրինակ:

ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹՅՈՒՆ ՎՐԱՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺԱՐԱՆՈՒՄ

Նոյեմբերի 26-ին, երկուշաբթի օրը, Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Իլիա Բ-ն Վրաց Օրթոդոքս Եկեղեցու պատրիարքարանում ընդունում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ս. Տ. Վազգեն Ա-ին:

Ընդունելությանը ներկա էին Վեհափառ Հայրապետի շքախմբի անդամներն ու վրաց բարձրաստիճան հոգևորականներ:

Երկու Հայրապետների միջև տեղի է ունենում զրույց եղբայրական ջերմ ու սրտագին մթնոլորտում: Փոխանակվում են հուշանվերներ:

ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Նույն օրը, ժամը 13-ին, Վեհափառ Հայրապետը, ընկերակցությամբ Նորին Սրբություն Իլիա Բ-ի և ուղեկցությամբ Իր շքախմբի անդամների ու վրաց բարձրաստիճան հոգևորականների, այցելում է վրացական հին ձեռագրերի պետական ինստիտուտ:

Ձեռագրատանը Վեհափառ Հայրապետին դիմավորում և բարի գալուստ է մաղթում ձեռագրատան տնօրենուհի տիկին Ելենա Մետրեվելին, որը մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Վրաստանում պահպանվող հնագույն ձեռագրերի մասին: Վեհափառ Հայրապետը մեծ գոհունակությամբ ծանոթանում է վրացական հին մշակույթի արժեքավոր նմուշներին:

Այս առթիվ Նորին Սրբությունը ձեռագրատանը նվիրում է հայկական ձեռագրերից վերցված մի մանրանկարի կրկնօրինակը:

Վեհափառ Հայրապետը ձեռագրատանից հրաժեշտ է առնում և մեկնում լավագույն տպավորություններով:

ԵՐԵԿՈՅԱՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ՍԻՈՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

Երեկոյան ժամը 19-ին Վեհափառ Հայրապետը Իր շքախմբով ներկա է գտնվում Ս. Սիոն եկեղեցում երեկոյան ժամերգությանը:

Երկու հովվապետները Թբիլիսիի հին ձեռագրերի ինստիտուտում

ԱՅՅԵԼՈՒԹՅՈՒՆ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԼԻԱԶՈՐԻՆ

Նոյեմբերի 27-ին, հինգշաբթի օրը, ժամը 12-ին, Վեհափառ Հայրապետը, ընկերակցությամբ Նորին Սրբություն Իլիա Բ-ի, այցելություն է տալիս Վրացական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր կրոնական գործերի լիազոր տիար Ա. Ցիկլաուրիին:

Հայոց Հայրապետի և հարգաթման լիազորի միջև տեղի է ունենում ջերմ, բարեկամական կրույց:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՃԱՇԿԵՐՈՒՅԹ Ի ՊԱՏԻՎ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Նույն օրը, երեկոյան ժամը 19-ին, Թբիլիսիի «Արագվի» ռեստորանում, ի պատիվ Վեհափառ Հայրապետի, Նորին Սրբություն Իլիա Բ կաթողիկոսը կազմակերպում է պաշտոնական ճաշկերույթ, որին ներկա են լինում վրացական Եկեղեցու հոգևորականաց դասը, մտավորականներ, արվեստագետներ, Ռուս Եկեղեցու ներկայացուցիչներ, Թբիլիսիի հայոց եկեղեցու վարչության անդամներ, հայ քահանայից դասը և պաշտոնական այլ անձինք:

Ճաշկերույթին ներկա էր նաև Վրացական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր կրոնական գործերի լիազոր Ա. Ցիկլաուրին:

Ճաշկերույթի ժամանակ Նորին Սրբություն Իլիա Երկրորդը հանդես է գալիս Հայոց Հայրապետին ուղղված հետևյալ խոսքով.

ՀԱՄԱՅՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐԺ-ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆ ԻԼԻԱ Բ-Ի ԽՈՍՔԸ

Նորիկ Սրբություն Վազգեն Առաջին, Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Ձերդ Սրբության այցելությունը Վրաստան մոտենում է իր ավարտին: Այս այցելությունը, ինչպես և բոլոր նախորդները, ունի իր պատմական նշանակությունը: Այն հանդիսանում է երկու մեծ ժողովուրդների՝ վրաց և հայոց ժողովուրդների մշակութային և ավանդության հանդիպումը:

Դժվար է այս կարճ խոսքի մեջ ամբողջականորեն ներկայացնել մեր հնագույն ժողովուրդների ու Եկեղեցիների մշակույթը: Կարելի է միայն նշել, որ մեր ժողովուրդները, որոնք ստեղծեցին վրաց այբուբենը, հայոց այբուբենը, Ջվարթնոցը Հայաստանում և Ջվարին Վրաստանում, վրացական խճապարհներում հայկական մանրանկարը, Սվեթիցխովելին ու Էջմիածինը, և որոնք հարյուրամյակների ընթացքում խաղաղություն չտեսան ու արյունահեղ պատերազմներում պաշտպանեցին իրենց հողն ու ապատությունը և այդպիսի ծանր պայմաններում կարողացան ստեղծել բարձր մշակույթ, իսկապես արժանի են կոչվելու մեծ ժողովուրդներ, հերոս ժողովուրդներ, հաղթող ժողովուրդներ:

Մեր նախորդների և մեր ներկա սերնդի ծառայությունն այն է, որ մենք կարողացանք պահպանել մեր մշակույթը. պահպանեցինք Բոլնիսյան Սիոնը, Գելատին, Հռիփսիմեն, Գայանեն և մշակույթի այլ հուշարձաններ: Սակայն ամենաթանկագինը, որ մենք պահպանեցինք, մեր հոգին է, մեր ներքին ուժականությունը:

Շատ ընդհանրություններ ունեն մեր երկու ժողովուրդները՝ մե՛կ ճակատագիր, մե՛կ բնություն: Երկարատև պայքարներում մենք կարողացանք պահպանել մեր հավատքը, մեր լեզուն և ստեղծագործական այն ոգին, որ մեզ պարզևեց ամենակարող Փրկիչը:

Ձերդ Սրբություն, ինչպես Ձեզ հայտնի է, վրացիները բնավորությամբ շատ բարյացակամ մարդիկ են: Ուզում եմ այստեղ հիշել հայ գրաքննադատ Վազգեն Մնացականյանի մեկ արտահայտությունը: Նրա հայրը ապրել է Թբիլիսիում և մոտ է եղել վրացիներին: Նա ասում է, որ վրացին այնպիսի մարդ է, որ իր մերձավորին ոչ մի վատ բան չի անի, ուրիշի անիվի մեջ փայտ չի խրի. եթե նրա սրտում մի կաթիլ արյուն էլ մնա, նա այն կբաժանի ուրիշների հետ, եթե երկնքում սև ամպ հայտնվի, ապա վրացին կաղոթի, որ կարկուտը չխփի իր հարևանին:

Ահա այսպիսի սրտով ենք դիմավորում Ձեզ, Ձերդ Սրբություն, և ուրախ ենք ողջունելու Ձեզ հանուն համայն մեր բարձրաստիճան հոգևորականության և մեր հավատացյալների: Համոզված ենք, որ Ձեր այցելությունը մեծապես կնպաստի մեր ժողովուրդների և Եկեղեցիների մերձեցմանն ու եղբայրական համագործակցությանը: Համագործակցությունը մեր միջև եղել է ու կլինի բազմակողմանի և փոխադարձաբար օգտակար:

Ձեր գործունեության մասին, որպես Հայ Եկեղեցու պետի, կարելի է շատ բան ասել, ինչպես հաճախ վկայում են Ձեր գործակիցները: Այն, ինչ չի արվել հարյուրամյակների ընթացքում, Դուք կարողացաք անել Ձեր գահակալության ջրջանում: Դուք մեծ ավանդ եք ներդնում քրիստոնեական Եկեղեցիների մերձեցման և էկումենիկ շարժման գործում: Մեծ է Ձեր ծառայությունը նաև աշխարհի խաղաղության պահպանման գործում: Պատերազմի և խաղաղության հարցերը այսօր հույսով են համայն մարդկությանը, այդ թվում նաև հոգևոր

գործիչներին: Առավել քան երբևէ, աշխարհն այսօր կանգնած է ոչնչացման ստույգ վտանգի առջև. կուտակված են այնպիսի ահավոր վեճեր, որոնք կարող են բազմապատիկ անգամ քարուքանդ անել աշխարհը՝ ոչնչացնելով քաղաքակրթությունն ու կյանքը:

Հնացել են անցյալի սկզբունքները պատերազմի և խաղաղության վերաբերյալ: Այժմ տարբեր են ժամանակները, և պետք է տարբեր ձևով մոտենալ այդ հարցին:

Մեծ ֆիզիկոս Ալբերտ Էյնշտեյնն իր մահվանից քիչ առաջ ասել է. «Ատոմի ձեղքումը փոխեց ամեն ինչ մեր շրջապատում, բացի մեր գիտակցությունից»: Հենց սրանում է կայանում յուրաքանչյուր առաջադեմ մարդու խնդիրը. փոխել մեր գիտակցությունը, ըմբռնել գոյություն ունեցող պայմանները, որպեսզի խուսափենք անուղղելի դաժան աղետից:

Այսօր մարդիկ շատ են խոսում, ստանում բազում ինֆորմացիաներ, սակայն մենք դեռևս չենք սովորել լսել միմյանց: Երբ մենք սովորենք լսել միմյանց, ապա այն ժամանակ հավանաբար կսովորենք նաև հասկանալ իրար:

Ցանկանում եմ Ձերդ Սրբությանը անսպառ եռանդ և փայլուն հաջողություններ Ձեր բազմակողմանի գործունեության մեջ, իսկ Ձեր Եկեղեցուն և եղբայրական հայ ժողովրդին՝ հետագա վարճացում և բարգավաճում:

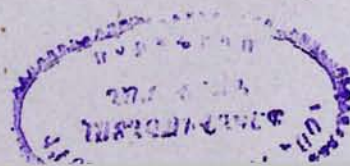
Թող Տերը օրինի մեր պատմական Եկեղեցիները և մեր ժողովուրդներին:

Այնուհետև, ի պատիվ Վեհափառ Հայրապետի, հանդես է գալիս Ս. Սիոն եկեղեցու երգչախումբը՝ կատարելով վրացական եկեղեցական և ժողովրդական երգեր: Հաջկերույթի ավարտին խոսքը տրվում է Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վապգեն Ա կաթողիկոսին:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԽՈՍՔԸ ՀԱՇՎԵՐՈՒՅԹՈՒՄ

Աստուծո ողորմությամբ մեկ անգամ ևս իմ քայլերն ուղղեցի դեպի սիրելի Վրաստան, հրավերովը մեր սիրեցյալ եղբոր՝ Իլիա Բ կաթողիկոսի: Ինչպես նախորդ անգամներին, նաև այս անգամ ընդունելությունը եղավ շատ սիրալիկ, շատ ճոխ ամեն իմաստով և հարապատ եղբայրական սիրո մթնոլորտում: Ես ինձ զգացի իմ տան մեջ: Իսկական եղբայրական հյուրասիրություն էր, ճշմարիտ վրացական հյուրասիրություն: Ընդհանրապես, Ձերդ Սրբություն, այս բոլորի համար:

Ես պետք է շնորհակալություն հայտնեմ նաև վրացական պետական իշխանության ներկայացուցիչներին, որոնցից այստեղ ներկա է կրոնական խորհրդի մեծարգո նախագահը, որի հետ մենք այսօր հանդիպում ունեցանք իր պաշտոնատեղում: Պետք է ասեմ, որ չափազանց զգացվեցի այդ առթիվ: Մի անգամ ևս համոզվեցի, որ այն բարեկամական զգացումները, որ կան ինձ հանդեպ այստեղ, արտահայտվում են նաև պետական իշխանության կողմից, ինչ որ ինձ համար չափազանց մխիթարական է: Ես կամենում եմ շնորհակալություն հայտնել նաև, որ Իլիա Բ Պատրիարք-կաթողիկոսը առիթ ստեղծեց այցելելու Թբիլիսիի մի քանի վրացական եկեղեցիներ, ինչպես նաև Ս. Սիոն տաճարը երկու անգամ, ուր լսեցինք վրացական եկեղեցու հոգևոր սքանչելի երաժշտությունը: Մեր հայկական և վրացական հոգևոր ու նաև ժողովրդական երգերը իրար չեն նմանվում, և ճիշտ դրա համար ես սիրում և գնահատում եմ վրացական երգն ու երաժշտությունը, որը չափազանց ինքնատիպ է՝ հատուկ միայն վրացական երաժշտական հանձարին: Կարծում եմ Աստված ինձ

տակավին մի քիչ էլ կյանք կտա, և ես ուրիշ առիթներ էլ կունենամ վրացական հողերը և աշխարհիկ երաժշտություն ունկնդրելու:

Սիրելի սեղանակիցներ, Իլիա կաթողիկոսը և ես եղբայրներ ենք մոտ երկու հազար տարիներից ի վեր: Երկու հազար տարիներից ի վեր մենք ճանաչում և գնահատում ենք իրար, որովհետև մեր Եկեղեցիները երկու հազար տարիների եղբայրություն ունեն, և մեր երկու ժողովուրդները երկու հազար տարիներից ի վեր կապված են միմյանց բարեկամությամբ: Ինչպես ուրիշ անգամներ էլ արտահայտվեցինք Իլիա կաթողիկոսը և ես, պատմությունը երբեք չի մոռացվի: Մենք անցյալին նայելով՝ ավելի լավ ենք հասկանում ներկան և ավելի հստակ ենք տեսնում մեր ապագա ճանապարհը: Ես երեկ բացառիկ ուրախությունն ունեցա այցելելու ձեռագրաց Մատենադարանը, որտեղ մեկ ընդունեց տնօրենուհի տիկին Ելենան: Դիտեցինք վրացական բոլոր պատմական փաստաթղթերը, ձեռագրերը, ինչպես նաև մանրանկարչությունը: Այդ նույն դահլիճում մի մեծ պահարանի մեջ կային նաև հայկական ձեռագրեր: Եվ ես մտածեցի, որ գուցե լուռ պահերին, գիշերը, վրացական և հայկական այդ ձեռագրերը խոսում են իրար հետ ինչ-որ գաղտնի, խորհրդավոր լեզվով: Երանի թե մենք կարողանայինք հասկանալ այդ լեզուն:

Ինչպես մեծահարգ պարոն նախագահի գրասենյակում խոսում էինք այսօր մեր պրոպոզի ընթացքում, ես այս տարի այցելեցի արտասահմանի մեր հայկական եկեղեցիները Հարավային Ամերիկայում և Ֆրանսիայում մայիս-հունիս ամիսներին: Այնտեղ մեր զանազան հանդիպումների առիթով ես պզացի, որ նաև արտասահմանի հայերը բավականին հստակ տեսնում են մեր երկու ժողովուրդների իրական բարեկամությունը: Ինչպես գիտեք, մեր ժողովրդի դժբախտ ճակատագրի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը բնաջնջվեց 1915 թվականին Օսմանյան կառավարության կողմից: Չուկեցին մոտ երկու միլիոն հայեր: Ժողովրդի մեկ մասը կարողացավ ապաստվել, ոմանք եկան Սովետական Հայաստան, իսկ մեծ մասը տարածվեց աշխարհով մեկ: Արտասահմանում հնուց էլ արդեն հայկական գաղութներ կային, այնպես որ այսօր մեկուկեսից երկու միլիոն հայություն է ապրում Սովետական Միությունից դուրս: Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում՝ ավելի քան կես միլիոն, Եվրոպայում և մեծ մասամբ Ֆրանսիայում՝ 300 հազար, ջուրջ կես միլիոն Միացյալ Նահանգներում և նույնքան էլ Հարավային Ամերիկայում և այլ երկրներում: Ինչպես գիտեք, Սովետական Միությունում, Հայաստանից դուրս, ապրում են ևս մեկ և կես միլիոն հայեր:

Այսպիսով, սփյուռքի մեր ժողովուրդը եկեղեցիով կապված է Ս. Էջմիածնին և Սովետական Հայաստանին, որովհետև Հայ Եկեղեցու պատմական կենտրոնը Ս. Էջմիածինն է: Եվ մենք աշխատում ենք, որ եկեղեցական ճանապարհով մեր ժողովրդի ամբողջությունը, միությունը պահպանվի, պահպանվի նաև մեր մայրենի լեզուն, որ ջատ դժվար է պահպանել արտասահմանի հայության համար, մանավանդ արևմտյան երկրներում: Ինչպես հիշեցի, արտասահմանի հայերը ևս ծանոթ են մեր հարցերին: Երբ վրացական և հայկական ժողովուրդների բարեկամության մասին մասնավոր արտահայտություններ լինեն, նրանք էլ են արձագանքում: Ես վստահ եմ, թեև տակավին արտասահմանից թերթեր չենք ստացել, որ ձեր երկրի մեծահարգ առաջին քարտուղար Շարդնաձեի՝ Ստեփան Շահումյանի անվան հայկական թատրոնում արտասանած ճառը անպայման ջատ ուժեղ արձագանք կգտնի արտասահմանի հայության մեջ: Մեծարգո Տիար Շարդնաձեի ճառը իսկապես բացառիկ պատմական նշանակություն ունի: Այդ խոսքը մի անգամ ևս ուժեղ

արտահայտությունը հանդիսացավ վրաց ժողովրդի ազգային պգացումների դեպի հայ ժողովուրդը, որի համար մենք բոլորս երախտապարտ ենք:

Քանի որ արտասահմանի հայության մասին բավական երկար արտահայտվեցի, ես կցանկանայի ձեզ հայտնել մի քանի տեղեկություններ ևս: Վերջին տարիներին իմ ուղևորությունների ընթացքում անձամբ հաստատեցի, որ սփյուռքի հայության ծոցում մի ուժեղ շարժում է զարգանում 1915 թվականի ցեղասպանությունը միջազգային մակարդակով ճանաչել տալու համար: Բարեխառաքար մի քանի պետություններ բարյացակամ են այս հարցի վերաբերյալ, հատկապես ֆրանսիական պետությունը: Երբ ես այս տարի այցելեցի Ֆրանսիա, Փարիզի արվարձաններից մեկում Ալֆրեդիլ քաղաքում, հայ նահատակների հիշատակին նվիրված հուշարձանի բացումը կատարվեց քաղաքագլուխ Ժոզեֆ Ֆրանչեսկիի որոշումով: Մեծ հանդիսավորությամբ տեղի ունեցավ հուշարձանի բացումը, որին ներկա էր ինքը՝ քաղաքագլուխը: Այդ առթիվ նա հանդես եկավ հույակապ մի ճառով և ֆրանսիական կառավարության ու նրա պրեզիդենտ Ֆրանսուա Միտերանի անունից հայտարարեց, որ Ֆրանսիան պաշտպանում է այդ ցեղասպանության իրողությունը: Պետք է ավելացնեմ նաև, որ Ժնևի Միացյալ Ազգերի Կապակերպության հանձնաժողովի մեջ արդեն օրակարգի վրա դրված է այդ հարցը, որին, անշուշտ, հակառակվողներ էլ կան. առաջին հերթին ինքը՝ Թուրքիան և նրա ամենամոլի պաշտպանն այս հարցում՝ Պակիստանը:

Այրում ենք մի տագնապալի ջրջան, երբ մարդկությունը կանգնած է գոյատևելու կամ իսպառ բնաջնջվելու հարցի առջև:

Մեր Եկեղեցիները իրենց սրբապան պարտքն են համարում աղոթել ու գործել վասն պիտաթափման և պահպանման ժողովուրդների խաղաղ գոյացության ամբողջ աշխարհում:

Հանուն խաղաղության պայքարը գերազանցապես քրիստոնեական և մարդասիրական մի պայքար է, որը երջանիկ ենք հաստատելու, թե գլխավորում է մեր սովետական երկիրը:

Խաղաղության պահպանման հարցը, մեր երկու Եկեղեցիների ու ժողովուրդների համար նաև ազգերի գոյատևման հարց է, որովհետև, Աստված մի՛ արասցե, նոր մի պատերազմի պարագային, մեր երկու երկրները պատերազմի առաջին գծի վրա կլինեն: Երկու տարի առաջ, երբ ես գտնվում էի արտասահմանում, Արևմտյան Գերմանիայում հրատարակվող մի ամսագրում տեսա մի քարտեզ, որտեղ ցույց էր տրվում Թուրքիան, որի հողամասի վրա տեղադրված են ամերիկյան 36 ռապական բազաներ, որոնցից երեքը Հայաստանի սահմանների դիմաց և երկուսը՝ Վրաստանի:

Մեր Եկեղեցիները, որոնք անցյալում դարեր շարունակ տառապել ու նահատակվել են օտարազգի արշավանքների ընթացքում, մեր օրերին պիտի շարունակեն ջերմագին եռանդով աղոթել ու գործել, ռուսաց ուղղափառ մեծ Եկեղեցու կողքին, ի խնդիր խաղաղության դատի հաղթանակի:

Ահա եղբայրական գործակցության մի աստվածահաճո ճանապարհ ևս մեր Եկեղեցիների՝ վրացական և հայոց Եկեղեցիների միջև: Թող Աստված օգնական մնա մեզ, և մեր ժողովուրդները թող այլևս երբեք ու երբեք չտեսնեն իրենց սահմանների վրա կրակը պատերազմի:

Այս մաղթանքով և կրկին իմ սրտից բխած շնորհակալական պգացումներով բաժանվում եմ Ձերո՛ր Սրբությունից և ձեր բոլորից, վերադառնալու Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, վերստին հանդիպելու և եղբայրական սիրով կրկին ողջագուրվելու համար Ձեզ հետ:

Օրինություն վրաց ավանասիրտ ժողովուրդին ու նրա առաքելական սուրբ Եկեղեցուն:

Խաղաղություն ընդ ձեզ, այժմ և միշտ. ամեն:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Նույն օրը, երեկոյան ժամը 24-ին, հրաժեշտ առնելով Իլիա Բ կաթողիկոսից և վրացական երկրից, ինչպես նաև Հայ Եկեղեցու սպասավորներից ու հայ հավատացյալներից, Հայոց Հայրապետը Իր շքախմբով վերադառնում է Հայաստան:

Երևանի երկաթուղային կայարանում, նոյեմբերի 28-ին, ժամը 18-ին, Վեհափառ Հայրապետին դիմավորում և բարի գալուստ է մաղթում Մայր Աթոռի ողջ միաբանությունը՝ գլխավորությամբ Մայր տաճարի լուսարարապետ Ս. Հուսիկ արքեպիսկոպոս Սանթրույանի:

Վեհափառ Հայրապետին դիմավորելու էին եկել նաև Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահի տեղակալներ Անդրանիկ Հասրաթյանն ու Ռաֆիկ Զարգարյանը:

Կայարանից մեքենաների շարասյունը ուղևորվում է դեպի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին:

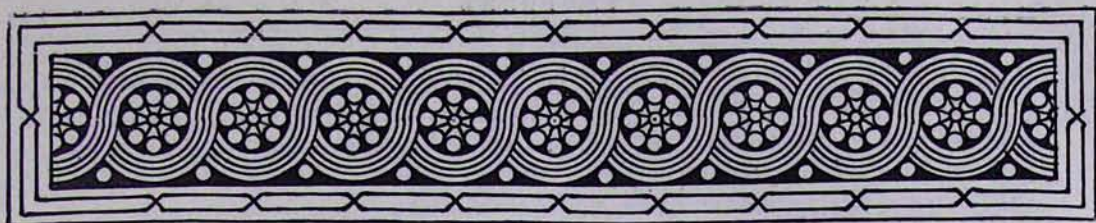
Կրկին դողանշում են Մայր Աթոռի Միածնաեջ տաճարի վանգակները: «Հրաշափառ»-ով Վեհափառ Հայրապետը մուտք է գործում Մայր տաճար:

Հանուն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանության, Վեհափառ Հայրապետին բարի գալուստ է մաղթում Մայր տաճարի լուսարարապետ Ս. Հուսիկ արքեպս. Սանթրույանը:

Հայոց Հայրապետի օրհնաբեր այցելությամբ Վրաստան առավել ամրապնդվեց Հայ և Վրաց Եկեղեցիների և ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունն ու եղբայրությունը:

ԱՍՈՂԻԿ ԱԲԵՂԱ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍՅԱՆ

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մայր Աթոռիս Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը, նախագահությամբ Վեհափառ Հայրապետի, 2 նոյեմբեր 1984-ի իր նիստում, անդրադառնալով Մայր Աթոռիս և Տանն Կիլիկիո Աթոռի հարաբերություններին, ողջունելի գտավ 1984 թվականի հունիսի 13—15-ը Փարիզում եղբայրական հանդիպումը Ս. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և Ս. Տ. Գարեգին Բ Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսի միջև և հույս հայտնեց, որ ստեղծված փոխադարձ սիրո և փոխըմբռնման մթնոլորտում, հետագա բանակցություններով ու հանդիպումներով հնարավոր կդառնա կարգավորումը և բարեհաջող լուծումը գոյություն ունեցող եկեղեցական տագնապի: Սույն նիստում Վեհափառ Հայրապետը բանաձևեց Մայր Աթոռիս առաջադրանքը ի խնդիր հայ սփյուռքի եկեղեցական տագնապի վերացման, որ հրապարակում ենք ի գիտություն մեր եկեղեցական կենտրոններին և հավատացյալ ժողովրդյան:

«Նախախնամողն Աստուծո ողորմությամբ, Ս. Թադեոս և Ս. Բարթողիմեոս առաքյալների քարոզության հիման վրա, 301 թվականին կազմավորվեց Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցին Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի ձեռամբ և հաստատվեց Հայոց Հայրապետական Աթոռը Արարատյան աջխարհի ի Ս. Էջմիածին:

Քաղաքական ծանոթ պատճառների հետևանքով, Հայոց Հայրապետական Աթոռը ժամանակավորապես ստիպվեց տեղափոխվել և հաստատվել այնտեղ, ուր հաստատվել էին Հայոց Պետական Իշխանությունները: Այսպիսով Ամենայն Հայոց Հայրապետները իրենց Աթոռը հաստատեցին նաև Կիլիկիա, հայկական Կիլիկյան թագավորության շրջանին: Երբ Կիլիկյան հայկական պետությունը քայքայվեց ու վերացավ, Հայոց Հայրապետական Աթոռը վերանորոգվեց իր սկզբնական նստատեղին, Ս. Էջմիածին, 1441 թվականին: Այդ թվականից տարիներ անց կազմավորվեց Կիլիկյան Կաթողիկոսական Աթոռը իբրև տեղական Աթոռ Կիլիկիո շրջանի հայության համար: Այդ իրավիճակը գոյատևեց նաև Օսմանյան կայսրության ամբողջ շրջանին, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմ, մինչև Մեծ Եղեռն, որի հետևանքով Կիլիկյան Աթոռը ստիպվեց հեռանալ իր հայրենի հողից և մի քանի տարիներ անտուն մնալուց հետո, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Ե-ի հաճությամբ և Երուսաղեմի Պատրիարք Եղիշե Արքեպիսկոպոս Դուրյանի կարգադրությամբ, Կիլիկյան Աթոռի իրավասությանը փոխանցվեցին Դամասկոսի և Լիբանանի թեմերը, որպեսզի Կիլիկյան Աթոռը գոյատևի նոր պայմանների մեջ: Այսպիսով Կիլիկյան Կաթողիկոսական Աթոռը ի հաստատվեց Անթիլիաս, ունենալով իր իշխանության ներ-

քն Լիբանանը, Սիրիան և Կիպրոս կղզին, իբրև տեղական Կաթողիկոսական Աթոռ, իր ներքին ինքնավար կազմակերպությամբ, իր հատուկ կանոնագրությամբ: Այս պայմաններում, սկիզբ առավ համերաշխ գործակցության մի շրջան հայ եկեղեցական նվիրապետական կառույցի ծոցում, սիրալիր հարաբերություններով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և Մեծի Տանն Կիլիկիո Աթոռի միջև: Այս օրինական իրավիճակը տևեց մինչև 1957 թվականը, որից հետո Տանն Կիլիկիո Աթոռը սկսեց իր իշխանությունը տարածել Ս. Էջմիածնի իրավասության ներքն գտնվող թեմերի վրա՝ Միացյալ Նահանգներում, Պարսկաստանում, Հունաստանում, Գարագասում (Հարավային Ամերիկա), ծնունդ տալով բոլորիս ծանոթ եկեղեցական տազնապալի կացության:

Ստեղծված տազնապալ առավել խորացավ, երբ 1964-ից սկսյալ, Կիլիկյան Աթոռի կաթողիկոսը սկսեց իր Աթոռը նկատել հավասարապոր Ամենայն Հայոց Ընդհանրական Կաթողիկոսական Աթոռին:

Բնականաբար, տազնապալ վերացնելու միակ հնարավոր ճանապարհը՝ վերացումն է՝ տազնապալն տուն տվող բուն պատճառի: Հետևաբար, քսան և յոթ տարիներից ի վեր գոյատևող տազնապալի կացությունը հնարավոր կղառնա վերացնել, վերահաստատումովը մինչ 1957 թվականը գոյություն ունեցող օրինական իրավիճակի: Այս կերպով ինքնին կլուծվեն բոլոր հարցերը և կվերսկսի համերաշխ գործակցության մի նոր շրջան՝ Մայր Աթոռի և Կիլիկյան Աթոռի միջև, ու այլևս ոչ մի արգելք չի լինի, որ Մայր Աթոռի հավանությամբ, Ս. Էջմիածնի իրավասության ներքն գտնվող թեմերի մեջ, հովվական աշխատանքի կոչվեն նաև Կիլիկյան Աթոռի հոգևոր սպասավորները, մնալով հանդերձ միաբանները իրենց Աթոռի: Մեր առաքելական Մայր Եկեղեցին կվերագտնի իր միությունը:

Այս իրավիճակի վերահաստատումը ոչ միայն բնական է և անհրաժեշտ եկեղեցական կանոնական իմաստով՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցու միությունը և մեկությունը պայմանավորող, այլ նաև հրամայական անհրաժեշտություն է՝ ի խնդիր արտասահմանի հայ հավատացյալ ժողովրդի միասնության ամրապնդման:

Հայրենի սրբազան հողի վրա խառնված Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Ընդհանրական Հայրապետական Աթոռը՝ միակ կանոնական և իրական գերագույն հեղինակությունն է, որով կապահովվեն ու կնվիրագործվեն՝ Հայ Եկեղեցու միությունը և հայ հավատացյալ ժողովրդի ազգային միասնությունը: Մանավանդ, ինչքան ժամանակ հայ ժողովուրդը սփյուռք է ունենալու, հրամայական ճշմարտություն է պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու պատգամը, թե՝ «Ի վերայ Աջոյն և Սրբոյ Էջմիածնի ամենայն ազգն Հայոց կապեալ կայ»:

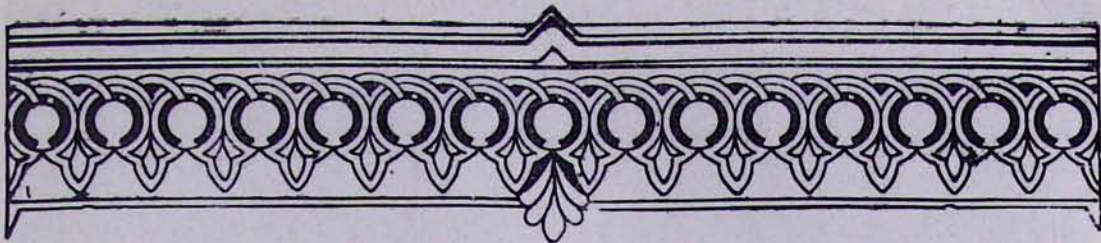
Մեր իղձն ու հույսն է, որ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և Մեծի Տանն Կիլիկիո Աթոռների հետագա բանակցություններով, հնարավոր կղառնա գտնել կանոնական ու գործնական ուղիղ ճանապարհը ի խնդիր մեր եկեղեցական տազնապալի վերացման:

Այս հույսով ու համոզումով Մայր Աթոռիս դիմանը հրապարակում է սույն «Հայտարարություն»-ը ի գիտություն և ի մխիթարություն մեր Եկեղեցու ու մեր հավատացյալ ժողովրդի:

ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐԻ

Ս. Էջմիածին,

9 նոյեմբեր 1984 թ.

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԾՆՈՐՀԱՎՈՐԱՆՔԻ ԳԻՐԸ Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱԳԱՀ ԱԼԵՔ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ 30-ԱՄՅԱ ԱԶԳԱՆՎԵՐ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹՎ

ՏԻԿԻՆ ԼՈՒԻԶ ՄԻՄՈՆԻՆ

Նյու Յորք

Այսօր համազգային տոն է ցնծագին: Աստուծո ողորմությամբ լրացան երեսուն տարիներ այն օրեն, երբ Հ. Բ. Ը. Միությունը իբրև նախագահ ընտրեց Ալեք Մանուկյանը՝ նախախնամության ընծան համայն հայության:

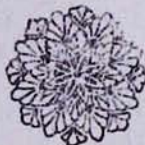
Ալեք Մանուկյանը հայու պայծառ հավատքով, բարոյական բարձր հեղինակությամբ և իրեն հատուկ գործարար տաղանդով երեսուն տարիներ շարունակ հանդիսացավ մեծ և անպուգական, իբրև բարեգործական միության տըքնաջան և իմաստուն նախագահը, իբրև բարերար հայրը մեր ժողովուրդի, իբրև հոգատար զավակը մեր Մայր Եկեղեցվո և Սուրբ Էջմիածնի, իբրև հարապատ բարեկամը մեր վերածնած հայրենիքի:

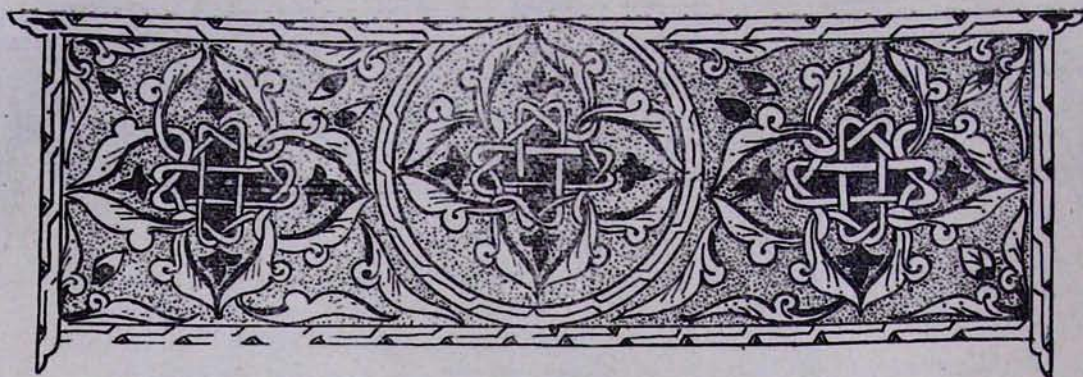
Հայ ժողովուրդի մեծանուն զավակ Ալեք Մանուկյանի կյանքին ու վաստակին բյուր օրհնություն Սուրբ Էջմիածնեն, և Մեր սրտեն բխած բարի մաղթանքներ, որ Տերը պահե պահպանե զայն քաջառողջ ևս երկար տարիներ ի գլուխ իր ազգանվեր առաքելության, ընտանեկան երջանկությամբ:

«Երանի այնոցիք որ սուրբ են սրտիք, զի նոքա զԱստուած տեսցեն»:
Ամեն:

ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. Էջմիածին,
1 դեկտեմբեր 1984 թ.

ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Վեհափառ Հայրապետի բարձր կարգադրությամբ Ս. Գայանե եկեղեցում, ձեռամբ Մայր Աթոռի լուսարարապետ Տ. Հուսիկ արքեպ. Սանթրոյանի, կատարվում է քահանայական ձեռնադրություն Վարդգես սրկ. Մկրտչյանի և Գարուշ սրկ. Լազարյանի:

Նոյեմբերի 17-ին կատարվում է «Յերեկոյէ կոչումն քահանայութեան» կարգը ըստ ձեռնադրության Մաշտոցի, խարտավիլակությամբ Մայր Աթոռի միաբան Տ. Ասողիկ արքեպ. Արիստակեսյանի: Հայր սուրբը վկայում է նորընծաների հոգեկան ու մտավոր պատրաստվածության և բարեմասնության ու արժանիքների մասին՝ նրանց ներկայացնելով արժանի քահանայական ձեռնադրության:

Հաջորդ օրը, նոյեմբերի 18-ին, ս. պատարագի արարողությունից առաջ, կատարվում է նորընծաների ձեռնադրության կարգը: Նորընծաները ծնրադիր առաջնորդվում են դեպի Ս. Խորան և ապա ձեռքերը բարձրացրած դառնում դեպի հավատացյալ բազմությունը, հրաժարվում աշխարհից՝ կոչվելու համար «ի սարկաւազութենէ ի քահանայութիւն սուրբ եկեղեցւոյ»: Այդ պահին սուրբ եկեղեցու կամարների տակ հնչում է հանդիսավոր ու հաղթական «Աստուածային և երկնային շնորհ, որ լնու վպէտս սպասաւորութեան առաքելական եկեղեցւոյ» շարակալը:

Այնուհետև նորընծաները մոտենում են ձեռնադրիչ Տ. Հուսիկ արքեպիսկոպոսին,

որը իր ձեռքը դնում է յուրաքանչյուրի գլխի վրա և հանդիսավոր արտասանում ձեռնադրության աղոթքը. «Ես դնեմ զձեռս ի վերայ սոցա և դուք ամենեքեան աղօթս արարէք զի արժանի լինիցին սոքա վաստիճան քահանայութեան, անարատ պահել առաջի սեղանոյ Տեառն Աստուծոյ»: Դպրաց դասը միաբերան վկայում է. «Արժանի են»:

«Ողջոյն»-ից առաջ նորընծաները աղոթքով և օրհնությամբ ստանում են քահանայական փիլոն, սաղավարտ, փորուրար, շուրշառ:

Մոտենում է ձեռնադրության խորհրդավոր պահը: Տ. Հուսիկ սրբազանը մեռնանիշը ձեռքին մոտենում է նորընծաներին, օծում սրբալույս մեռնուով նրանց ճակատն ու ձեռքերը և վերակոչում՝ Վարդգես սրկ. Մկրտչյանին Տ. Վարդան քահանա, իսկ Գարուշ սրկ. Լազարյանին՝ Տ. Հուսիկ քահանա: Այնուհետև ձեռնադրիչ արքեպիսկոպոսը բուրվառով խնկարկում ու օրհնում է նորընծաներին, իսկ նորընծաները իրենց հերթին դառնում են դեպի ժողովուրդը և տալիս իրենց առաջին քահանայական օրհնությունը:

«Ողջոյն»-ի պահին Տ. Հուսիկ սրբազանը ողջագուրվում ու շնորհավորում է նորընծաներին, որին հետևում են բոլոր «քահանայք և սարկաւազք»:

Ապա պատարագի սրբազանը արտասանում է ոգեշունչ քարոզ՝ վեր հանելով Հայ Առաքելական եկեղեցու հոգևորականաց դա-

Մի պահ ձեռնադրության արարողությունից

սի նվիրվածությունը իր ժողովրդին ու հայրենիքին և մաղթում նորընծա քահանաներին՝ պատվով շարունակելու նախնայաց սուրբ ավանդությունները և միշտ բարձր պահելու հոգևորականի իրենց կոչումը:

Քարոզից հետո ս. պատարագը շարունակվում է մինչև վերջ:

Արարողության հաջորդ օրը, Տ. Հուսիկ արքեպ. Սանթուրյանի գլխավորությամբ, նորընծաները առաջնորդվում են Վեհարան՝ ստանալու Վեհափառ Հայրապետի օրհնությունները և մաղթանքները:

Նորին Սրբությունը գոհունակությամբ և հայրական սիրով ընդունում է նորընծա քահանաներին և նրանց բարեմաղթում՝ լինել նվիրված իրենց կոչումին և առանց թերաճալու ծառայել Հայ Եկեղեցուն և հայ ժողովրդին:

Երկու նորընծա քահանա հայրերը իրենց «քառասունքը» կանցկացնեն Մայր Աթոռում:

Տ. ՎԱՐԴԱՆ ՔՀՆ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Տ. Վարդան քին. Մկրտչյանը ծնվել է 1950 թվականին Երևանում: 1967 թ. ավարտում է Երևանի Խաչատուր Աբովյանի անվան միջնակարգ դպրոցը: 1969—1972 թթ. ծառայում է սովետական բանակում: 1974 թ. ընդունվում է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետ և ավարտում 1979 թ.: Նույն տարում ընդունվում է Մատ Աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան: 1981 թ. ձեռնադրվում է սարկավագ՝ ձեռամբ Տ. Հուսիկ արքեպ. Սանթուրյանի:

1982 թվականին ավարտում է հոգևոր ճեմարանը և աշխատանքի անցնում Ս. Էջմիածնի «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունում որպես քարտուղար: Ներկայումս աշխատում է նույն պաշտոնում:

Տ. ՀՈՒՍԻԿ ՔՀՆ. ԼԱԶԱՐՅԱՆ

Տ. Հուսիկ քին. Լազարյանը ծնվել է 1955 թվականին Երևանում: 1972 թվականին գերազանց առաջադիմությամբ ավարտում է Երևանի Հովհաննես Պողոսյանի անվան միջնակարգ դպրոցը: 1974 թ. ընդունվում է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետ: Համալսարանը ավարտում է 1979 թ. և նույն տարին ընդունվում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան: 1981 թ., ձեռամբ Տ. Հուսիկ արքեպ. Սանթուրյանի, ձեռնադրվում է սարկավագ:

1982 թ. ավարտում է հոգևոր ճեմարանը և անցնում աշխատանքի հոգևոր ճեմարանում որպես քարտուղար:

Ներկայումս աշխատում է նույն պաշտոնին և դասավանդում ճեմարանում:

* *

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը շնորհավորում է Տ. Վարդան և Տ. Հուսիկ քահանաներին և նրանց ցանկանում նորանոր հաջողություններ իրենց հոգևոր առաքելու:

ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

Սույն թվականի հոկտեմբերի 29-ին Լենինականի Ս. Աստվածածին եկեղեցում քահանայական ձեռնադրություն է ստանում նույն

եկեղեցու սարկավագ Գրիգոր Հակոբյանը և վերանվանվում Տեր Թաթուլ քահանա:

Հոկտեմբերի 28-ին, շաբաթ օրը, երեկո-

Մի պահ ձեռնադրության արարողությունից

յան, հավարտ կիրականի ժամերգության, կատարվում է «Կոչումն քահանայության», ըստ Չեռնադրության Մաշտոցի, խարտավիկականությամբ Ս. Մյուռոն քահանա Աղամյանի:

Հետևյալ օրը, կիրակի, ի ժամ սուրբ պատարագի, Շիրակի թեմի առաջնորդ Ս. Նարեկ եպիսկոպոս Շաքարյանը կատարում է ձեռնադրության և օծման կարգը, ապա նորընծա քահանային տալիս իր հայրական օրհնությունը՝ մաղթելով նրան անսասան հավատք և հավատարմություն դեպի Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին, կոչումի գիտակցություն և անմնացորդ նվիրում դեպի իր սրբազան առաքելությունը՝ դառնալու համար Տիրոջ այգում «մշակ առանց անօթոյ»:

Ս. Թաթուլ քահանան ծնվել է 1945 թ. Պարսկաստանում, Իսպահանի շրջանի Հավաքչիք գյուղում, որտեղ և ստացել է իր նախնական կրթությունը:

1968 թ. նա իր ծնողների հետ ներգաղթում է հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան, և բնակություն հաստատում Լենինական քաղաքում: Այստեղ նա, իր ուսումը շարունակելով հանդերձ, կանոնավոր կերպով հաճախում է եկեղեցի և հետևում եկեղեցական ու ծխական արարողություններին: 1983 թ. նոյեմբերի 28-ին թեմի առաջնորդ Ս. Նարեկ եպիսկոպոսի ձեռամբ ստանում է սարկավագության աստիճան:

Նորընծա քահանա հայրը իր քառասունքըն անց է կացնելու Լենինականի Ս. Աստվածածին կամ Յոթվիրաց եկեղեցում:

**ՇԻՐԱԿԻ ԹԵՄԻ «ՅՈԹ ՎԵՐՔ» ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՆԻՍՏ
ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՐԳՉԱԽՄԲԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ ՄԱՅՐ
ԱԹՈՒ Ս. ԷՋՄԻԱՇՆՈՒՄ**

Արդեն հաստատված ավանդությամբ ժամանակ առ ժամանակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին են հրավիրվում Հայաստանում գործող այլ եկեղեցիների երգչախմբերը՝ իրենց մասնակցությունը բերելու ս. պատարագին միաձնաէջ ս. տաճարում և վերանորոգելու իրենց ուխտը՝ հանդես Հայ Առաքելական Ս. Եկեղեցու:

Նոյեմբերի 18-ին, կիրակի օրը, հայրապետական հրավերովը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի, Մայր Աթոռիս հյուրն էին Լենինականի «Յոթ վերք» Ս. Աստվածածին առաջնորդանիստ եկեղեցու երգչախմբի անդամները, գլխավորությամբ Շիրակի թեմի առաջնորդ Տ. Նարեկ եպս. Շաքարյանի:

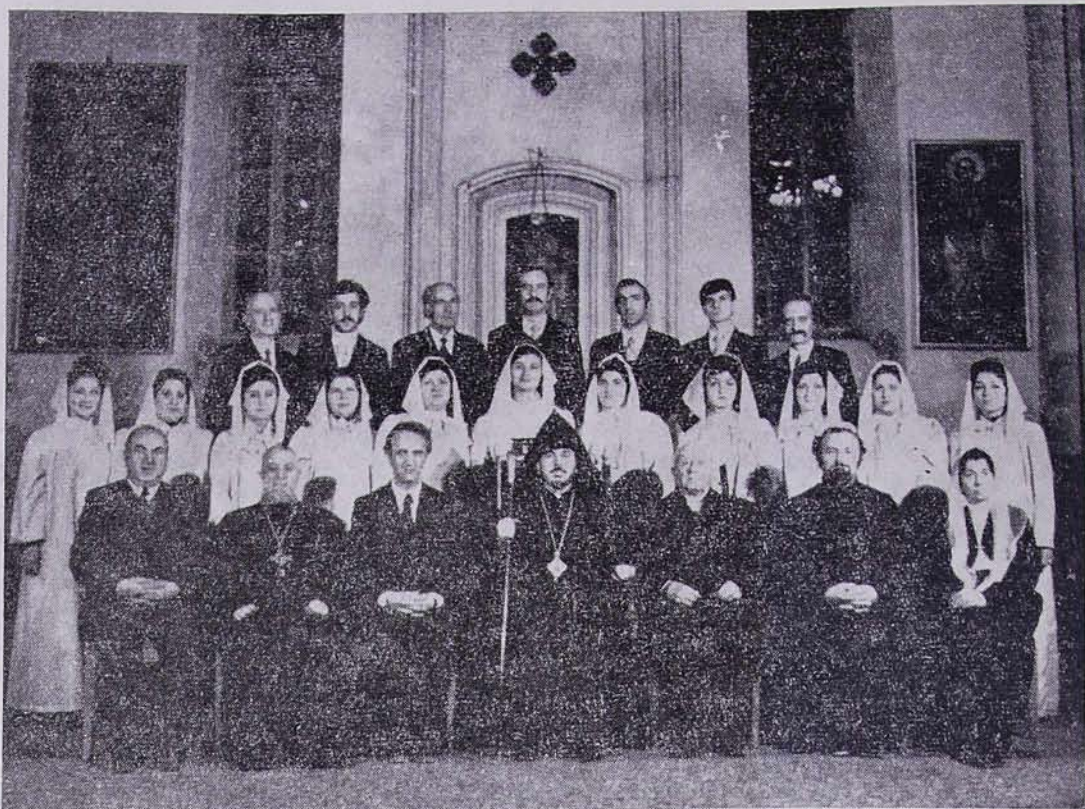
Լենինականի «Յոթ վերք» եկեղեցու քառաձայն երգչախումբը կազմվել է 1956 թ.: Ներկայումս երգչախմբի ղեկավարն է ջութահայի երաժիշտ Արամ Աղաբաբյանը: Երգչախումբը բաղկացած է 20 երկսեռ անդամներից:

Ուրախությամբ պետք է արձանագրել, որ Շիրակի «Յոթ վերք» եկեղեցու երգչախումբը, ինչպես երևաց ս. պատարագի երգեցողությունից, ռևի կատարողական բարձր մակարդակ:

Օրվա պատարագիչն էր Շիրակի թեմի առաջնորդը: Սրբազան հայրը «Հայր մեր»-ից առաջ խոսում է բովանդակալից մի քարոզ՝ վեր հանելով հոգևոր երգի դերն ու նշանակությունը եկեղեցիներում հոգևոր մթնոլորտ ստեղծելու համար, որովհետև հոգևոր երգն էլ աղոթք է, հոգևոր թոփք՝ դեպի աստվածային բարձունքները: «Ինքնին մեծ է ուժը աղոթքի, բայց էլ ավելի մեծ է ու բարձր, երբ այն ուղեկցվում է խոնարհ և հոգեթով երգով, երգ, որ կարող է հասնել մինչև բարձունքները անհունի, մինչև գահն Աստուծո:

Սրբազան հայրը իր քարոզի վերջում հատկապես նշում է.

«Այսօր, մեզ համար հիշարժան այս պահին, եկել ենք Ս. Էջմիածին առ ոտն մերօրյա մեծ Հայրապետի՝ ներկայացնելու համար ոչ միայն մեր քննությունը, այլև աղոթելու և ամենաբից հետ երգով ասելու. «Տեր, «երկար կեանք տուր Հայրապետին և ...անսասան պահիր դու միշտ, քո իսկ հիմնած Մայր Աթոռ», աղոթելու Հայ Առաքելական Եկեղեցու անսասանության համար, և մանավանդ, այս խնկաբույր կամարների տակ մեկ անգամ ևս փառաբանելու մեր երկնավոր Հորը՝ խնդրելով նրա օրհնությունը մեր բոլորին և կատարյալ խաղաղություն համայն աշխարհին»:

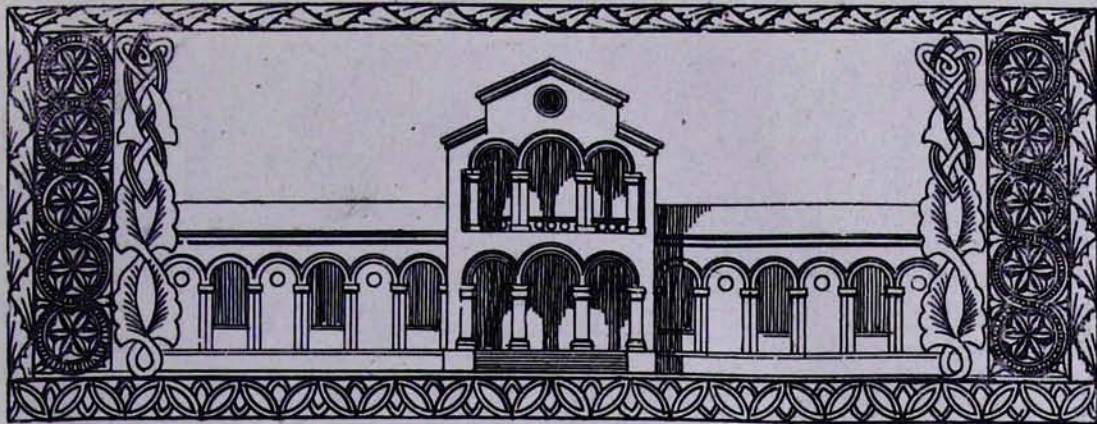

Լենինականի Ս. Աստվածածին եկեղեցու երգչախումբը առաջնորդ սրբապանի հետ

Ս. պատարագից հետո Վեհարանում երգչախմբի անդամներին ընդունում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վաչգեն Ա-ն և տալիս իր հայրապետական գնահատանքն ու օրհնությունը: Այս առթիվ երիտասարդ երգիչ-երգչուհիները ծանոթանում են Նոր Վեհարանի

թանգարանային ցուցանմուշներին, այցելում «Ալեք և Մարի Մանուկեան» նորակառույց գանձատուն, Մայր տաճարին կից թանգարան և մեծագույն տպավորություններով վերադառնում հայրենի Շիրակ:

ԴԻՊԼՈՄԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԺԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Սույն թվականի դեկտեմբերի 7—8 օրերին հոգևոր ձեմարանի հանդիսությունների սրահում տեղի է ունենում հոգևոր ձեմարանի 1983—84 թթ. ջրջանավարտների դիպլոմային աշխատանքների բանավոր պաշտպանություն՝ նախագահությամբ Ամենայն Հայոց Հայրապետի:

Հանդիսություններին ներկա էին Մայր Աթոռի միաբանությունը և պաշտոնեությունը, հոգևոր ձեմարանի դասախոսական կապը, ուսանողությունը և հյուրեր:

Հանդիսություններն սկսվում են դեկտեմբերի 7-ին, ուրբաթ օրը, առավոտյան ժամը 11-ին, հոգևոր ձեմարանի տեսուչ Ս. Եվսիկ քին. Պետրասյանի բացման խոսքով:

Այնուհետև ջրջանավարտների առաջին խմբի ավարտաճառների պաշտպանության քննիչ հանձնաժողովի նախագահ, հոգևոր ձեմարանի վաստակավոր դասախոս Պարզև Շահբայանը, հանուն քննիչ հանձնաժողովի, որի կապում էին բանասիրական գիտությունների թեկնածուներ Երվանդ Մելքոնյանը և Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, ինչպես նաև ավագ գիտաշխատող Երվանդ Գրիգորյանը, ներկաներին է ներկայացնում հանձնաժողովի եզրակացությունները ջրջանավարտ ուսանողների դիպլոմային գրավոր աշխատանքների վերաբերյալ:

Այա իրենց դիպլոմային աշխատանքների բանավոր պաշտպանությամբ հանդես են գալիս,

1.—**Գուրգեն սրկ. Մարտիրոսյանը.** նրա ուսումնասիրության թեման է՝

«Ջրադաշտության արձագանքները Ե դարի հայ մատենագրության մեջ և պայքարը նրա դեմ»:

Աշխատասիրությունը բաղկացած է 78 մեքենագիր էջից (չորս գլուխ, վերջաբան): Պաշտպանությունը գնահատվեց «քաջալավ»:

2.—**Վահան սրկ. Խաչատրյանը.** նրա ուսումնասիրության թեման է՝

«Թեմատիկ պատկերագրումը հայկական ավետարաններում մինչև ԺԲ դար»:

Աշխատասիրությունը բաղկացած է 63 մեքենագիր էջից (երկու խոսք, ներածություն, ուսումնասիրություն ըստ ավետարանների): Պաշտպանությունը գնահատվեց «լավ»:

3.—**Մեսրոպ սրկ. Խաչիկյանը.** նրա ուսումնասիրության թեման է՝

«Քահանայաթաղ Մաշտոց»-ը սկզբից մինչև ԺԴ դարը ներառյալ»:

Աշխատասիրությունը բաղկացած է 238 մեքենագիր էջից (երկու խոսք, վեց գլուխ, ամփոփում, բնագրեր): Պաշտպանությունը գնահատվեց «լավ»:

Հաջորդ օրը քննիչ հանձնաժողովը, որի կապում էին Ս. Հայկապուն վրդ. Նաջարյանը (նախագահ), բանասիրական գիտությունների թեկնածուներ Արտաշես Մաթևոսյանը, ղոցենտ Պետրոս Բեդիրյանը և ավագ դասախոս Խոթեն Պալյանը, ներկաներին է ներկայացնում երկրորդ խմբի ջրջանավարտներին:

Վեհափառ Հայրապետը վկայականի արժանացած սարկավազների հետ

րի դիպլոմային գրավոր աշխատանքների վերաբերյալ հանձնաժողովի եզրակացությունները: Այնուհետև իրենց ավարտաճառերի բանավոր պաշտպանությամբ հանդես են գալիս:

1.—Հակոբ սրկ. Մարտիրոսյանը, որի ուսումնասիրության թեման է՝

«Գրիգոր Գ Պաղպատունու մատենագրական վաստակը»:

Աշխատասիրությունը բաղկացած է 40 մեքենագիր էջից (ներածություն, չորս գլուխ): Պաշտպանությունը գնահատվեց «լավ»:

2.—Տ. Տիրայր քին. Սահրադյանը, նրա ուսումնասիրության թեման է՝

«Հովհաննես Իմաստասեր՝ Սարկավազի «Ընդդէմ քաղկեդոնականաց» երկը»:

Աշխատասիրությունը բաղկացած է 52 մեքենագիր էջից (երեք գլուխ, եզրակացություն): Պաշտպանությունը գնահատվեց «բավարար»:

3.—Մկրտիչ սրկ. Ներսիսյանը, նրա ուսումնասիրության թեման է՝

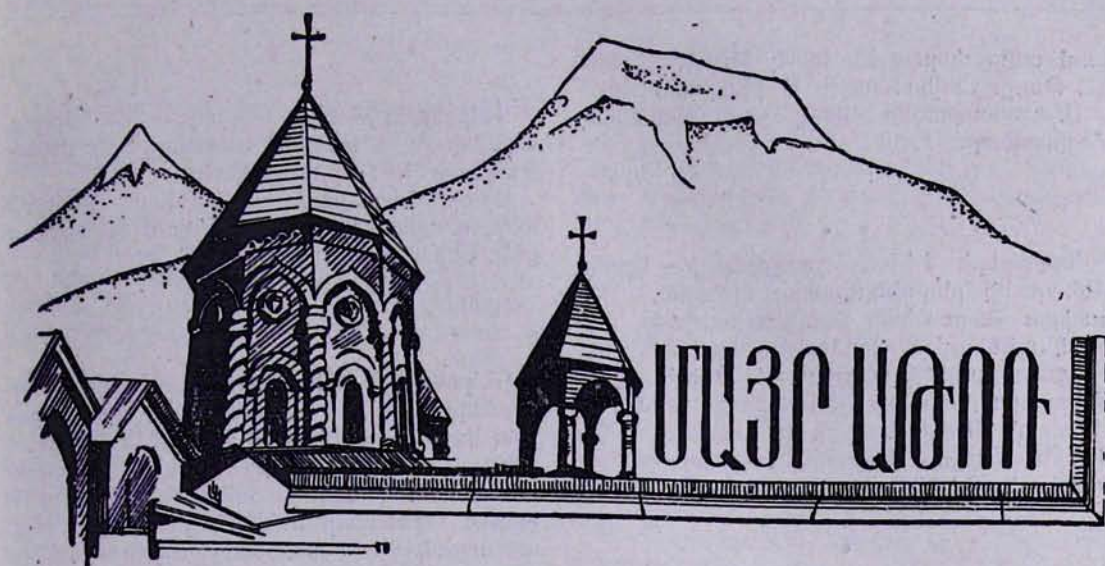
«Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու «Չեռնադրության Մաշտոցի» վարգացումը Ժ—ԺԴ դարերում»:

Աշխատասիրությունը բաղկացած է 220 մեքենագիր էջից (ներածություն, հինգ գլուխ, ամփոփում): Պաշտպանությունը գնահատվեց «բաջալավ»:

Հանդիսությունների ավարտին Ամենայն Հայոց Հայրապետը Իր հայրական օրհնությունն է տալիս հոգևոր ձեմարանի դիպլոմներին արժանացած շրջանավարտներին:

Այնուհետև շրջանավարտները ներկաների ծափահարությունների ներքո Վեհափառ Հայրապետից աջահամբույրով ստանում են իրենց ավարտական վկայականները և նվերները:

Հանդիսությունները ավարտվում են Հայոց Հայրապետի «Պահպանիչ»-ով և խմբովին երգված «Հայր մեր»-ով:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ

Նոյեմբերի 4-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում Ս. Թորգոմ արքեպիսկոպոսը:

«Հայր մեր»-ից առաջ պատարագից հայր սուրբը ընթերցում է Ամենայն Հայոց Հայրապետի սրբատառ կոնդակը՝ համայն Հայաստանյայց եկեղեցիներում խորեպիսկոպոսի կատարման մասին:

* *

Նոյեմբերի 9-ին, ուրբաթ.—Այսօր հոգևոր ձեմարանի հանդիսությունների սրահում տեղի է ունենում արվեստագետ-լուսանկարիչ Հովհաննես ձերեճյանի (Բեյրութ) դասախոսությունը՝ նվիրված Արևմտյան Հայաստանի պատմական հուշարձաններին: Դասախոսությունը ուղեկցվում էր գունավոր պատկերների ցուցադրմամբ:

* *

Նույն օրը, երեկոյան ժամը 18-ին, ձեմարանի հանդիսությունների դահլիճում, Երևանի Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, դոկտոր,

պրոֆեսոր Պիոն Հակոբյանը հանդես է գալիս հետաքրքիր և շահեկան դասախոսությամբ՝ նվիրված հայրենի մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանին:

Հարգարժան պրոֆեսորը նորագույն փաստերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ Ս. Էջմիածնի հայրենաշունչ մթնոլորտում է ձևավորվել Աբովյանի հայրենասիրական և ազատատենչ ոգին:

Ձեկուցման մեջ ներկայացվում է նաև Աբովյանի նորահայտ մի ներբողը՝ նվիրված Ս. Էջմիածնին:

Սույն դասախոսությանը ներկա էին Մայր Աթոռի միաբանությունը և հոգևոր ձեմարանի ուսանողները:

* *

Նոյեմբերի 11-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում Ս. Խաչատուր քին. Ֆրանսյանը:

«Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ է խոսում Ս. Շնորհք արքեպիսկոպոսը Բաղդասարյանը՝ «Սիրելիք, մի՛ ամենայն հոգույ հաւատայք, այլ ընտրեցէք փոգիսն՝ եթէ յԱստուծո՞յ իցեն. փի բա-

լում սուտ մարգարեք ելեալ են յաշխարհ»
(Ա Թուղթ Յովհաննու Դ 1) բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ
Հայրապետը:

*
*
*

Նոյեմբերի 14-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր
Վեհարանի ընդունելությանը սրահում, Վե-
հափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տե-
ղի է ունենում միաբանական հավաքույթ:

Հավաքույթի ընթացքում Ս. Եղիշե քին.
Մարգարանը խոսում է ֆրանսիացի հայագետ
Անտուան Մելեի կյանքի և գործունեության
մասին: Վերջում զեկուցող տեղի հայրը պա-
տասխանում է մի շարք հարցերի:

*
*
*

Նոյեմբերի 21-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր
Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նա-
խագահությամբ, տեղի է ունենում միաբանա-
կան հավաքույթ:

Հավաքույթի ընթացքում Ս. Ասողիկ արքեպ-
սկոպոստականը ներկայացնում է արաբ
գրող Խալիլ Ջրբանի «Մարգարե» պոեմը՝
թարգմանությամբ սփյուռքահայ բանաստեղծ
Վահե Վահյանի:

*
*
*

Նոյեմբերի 25-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր
տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատա-
րագ է մատուցում Ս. Նարեկ քին. Մատար-
յանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում «Այր
դու, ո՞ր կացոյց վիս դատարար կամ բաժանա-
րար ի վերայ ձեր: Եւ ասէ ցնոսա, տեսէք եւ
զգոյշ լերուք յամենայն ազգահոթենէ, զի ոչ
եթէ ի մթերից ընչից ուրուք իցեն կեանք նո-
րա» (Ղուկ. ԺԲ 14—15) բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայ-
րապետը:

*
*
*

Նոյեմբերի 28-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր
Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախա-
գահությամբ, տեղի է ունենում միաբանա-
կան հավաքույթ:

Հավաքույթի ընթացքում Ս. Անանիա եպս.
Արաբաշյանը համառոտակի խոսում է Հայոց
Հայրապետի՝ Վրացական Օրթոդոքս Եկեղե-
ցու պետ Նորին Սրբություն Իլիա Բ Պատ-
րիարք-կաթողիկոսին և վրահայոց թեմին տը-
ված այցելության մասին:

Դեկտեմբերի 1-ին, շաբաթ.—Տօն Սրբոց
Առաքելոցն և առաջին լուսատրչացն մերոց
Թաղէոսի և Բարթողիմէոսի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի
վրա, ս. պատարագ է մատուցում Ս. Գրիգոր
քին. Տերտերյանը:

*
*
*

Դեկտեմբերի 2-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր
տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատա-
րագ է մատուցում Ս. Եվսիկ քին. Պետրոս-
յանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում
«Հայրատունկ այգոյն հրեղէն պարիսպք և
բարձր աշտարակ. ոսկեղէն բաժակք և ժիր
մատուռակ Հայաստանեայց հայր հոգևոր
Բարթողիմէոս և Թաղէոս» (շարական) բնա-
բանով:

Հավարտ ս. պատարագի, Հայաստանում
սովետական կարգերի հաստատման 64-րդ
տարեդարձի առթիվ բուխնդակալից խոսքով
հանդես է գալիս Մայր տաճարի լուսարարա-
պետ Ս. Հուսիկ արքեպ. Սանթրոյանը:

Այնուհետև Վեհափառ Հայրապետի գլխա-
վորությամբ տեղի է ունենում մաղթանք՝
նվիրված Հայաստանում սովետական կար-
գերի հաստատման 64-րդ տարեդարձին:

*
*
*

Դեկտեմբերի 5-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր
Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախա-
գահությամբ, տեղի է ունենում միաբանական
հավաքույթ:

Սույն հավաքույթին ներկա էր Սուրբ Գրոց
միջազգային միացյալ ընկերությունների ներ-
կայացուցիչ Սամվել Եղնապարյանը: Հարգե-
լի հյուրը խոսեց Սուրբ Գրոց ընկերության
հիմնադրման և նրա կազմակերպչական աջ-
խատանքների մասին:

*
*
*

Դեկտեմբերի 9-ին, կիրակի.—Յոդութին
Սուրբ Աստուածածնի յԱննայէ:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի
վրա, ս. պատարագ է մատուցում Ս. Թորգոմ
արքեպ. Նարապյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ
քարոզում «Չճանապարհս քո, Տէր, ցոյց ինձ,
եւ զշաւիղս քո ուտ ինձ: Առաջնորդեա ինձ
ի ճշմարտութեան քում և ուտ զիս, զի դու ես
Աստուած փրկիչ իմ» (Մաղմ. ԻԴ 5) բնա-
բանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայ-
րապետը:

Դեկտեմբերի 12-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի է ունենում միաբանական հավաքույթ:

Հավաքույթի ընթացքում Հայոց Հայրապետը խոսում է Սովետական Հայաստանի 64-րդ տարեդարձի մասին՝ վեր հանելով նոյեմբերի 29-ի պատմական դերը և փրկարար նշանակությունը հայ ժողովրդի կյանքում:

Դեկտեմբերի 16-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում Ս. Ասողիկ արեղա Արիստակեսյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարույրում «Եւ արտասուքն պղաճնութիւնս արտին ճշմարտե՛» (Նարեկացի) բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Դեկտեմբերի 19-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի է ունենում միաբանական հավաքույթ:

Հավաքույթի ընթացքում Սովետական Միության հերոս, ծովակալ Հովհաննես Իսկովի կյանքի և հայրենանվեր գործունեության մասին բովանդակալից խոսքով հանդես է գալիս Ս. Բագրատ արեղա Գալստյանը:

Դեկտեմբերի 23-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում Ս. Նարեկ քին. Մատարյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարույրում «Ձի ամենայն որ բարձրացուցանէ վանձն իւր՝ խոնարհեացի, եւ որ խոնարհեցուցանէ վանձըն՝ բարձրացի» (Ղուկաս ԺԸ 14) բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Դեկտեմբերի 26-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նա-

խագահությամբ, տեղի է ունենում միաբանական հավաքույթ:

Հավաքույթի ընթացքում միաբանների կողմից քննարկվում են Մայր տաճարում Ս. Շնորհք արեղա Բաղդասարյանի և Ս. Նարեկ քին. Մատարյանի արտասանած քարույրները:

Դեկտեմբերի 30-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում Ս. Թորգոմ արեղա Խառապանը:

«Հայր մեր»-ից առաջ հավուր պատշաճի քարույր է խոսում ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող Ս. Աբել արեղա Ողյուքյանը:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Նույն օրը Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցում իր անդրանիկ ս. պատարագն է մատուցում Ս. Վարդան քին. Մկրտչյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարույրում «Եւ որ կամիցի ի ձեռք առաջին լինել՝ եղիցի ձեր ծառայ» (Մատթ. Ի 27) բնաբանով:

Նույն օրը Էջմիածնի Ս. Գայանե եկեղեցում իր անդրանիկ ս. պատարագն է մատուցում Ս. Հուսիկ քին. Լավարյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարույրում «Որպէս փափագէ եղջերու յաղբերս ջուրց, այնպէս փափագէ անձն իմ առ քեզ, Աստուած: Ծարաւի է անձըն իմ առ քեզ, Աստուած հփոր և կենդանի» (Մաղմ. ԽԱ 2) բնաբանով:

Դեկտեմբերի 31-ին, երկուշաբթի.—Այսօր հոգևոր ձեմարանի հանդիսությունների դահլիճում Արևմտյան Հայաստանում նոր հայտնաբերված մի շարք պատմական հուշարձանների մասին հետաքրքրական և բովանդակալից պեկուցումով հանդես են գալիս Ֆրանսիացի գիտնականներ Միշել և Նիկոլ Թիերի ամուսինները (Փարիս):

ԹԵՄԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

ԼՈՒՐԵՐ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻՑ

ՄԱՐՍԵԼԻ ՀԱՅՈՑ ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ
ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՕԾՄԱՆ ՏԱՐԵԴԱՐԸ

Սույն թվականի հոկտեմբերի 14-ին, կիրակի օրը, Մարսելի հայոց Մայր եկեղեցում տեղի է ունեցել հանդիսավոր ա. պատարագ Սրբոց Թարգմանչաց ազգային-եկեղեցական տոնի առթիվ: Օրվա պատարագիչն է եղել Մարսելի հայոց առաջնորդ Տ. Հակոբ եպիսկոպոս Վարդանյանը: Այդ օրը Մարսելի հայոց Մայր եկեղեցին, որը օծված է եղել 1931 թվականի հոկտեմբերի 25-ին, բոլորել է իր օծման և անվանակոչության 53-րդ տարեդարձը:

Հավարտ պատարագի հոգեհանգստյան պաշտոն է կատարվել Մայր եկեղեցու հիմնադիրներ՝ հոգեկույս Տ. Գրիգորիս եպիսկոպոս Պալաքյանի, Ասպետ Վահան Խորասանձյանի, ինչպես նաև իրենց նվիրատվություններով եկեղեցու կառուցմանը մասնակցած բոլոր հանգուցյալների հիշատակին: Այդ շարքում այս տարի բացառաբար հիշատակվել է նաև անգլիացի հայտնի քաղաքական գործիչ Ուիլյամ Գլադսթոնի անունը, որի ծոռը՝ Դեյվիդ Գլադսթոնը, որն այժմ Անգլիայի հյուպատոսն է Մարսելում, ներկա է եղել հոգեհանգստյան արարողությանը: Պատարագին և հոգեհանգստյան արարողությանը, բացի անգլիացի պաշտոնական հյուրերից, ներկա են եղել նաև Մարսելի նահանգապետ Պիեռ Սոմվելը և Մարսելի քաղաքագլուխ Գաստոն Դեֆերի առաջին տեղակալ Ժան-Վիկտոր Կորդոնիեն:

Պատարագի սրբական երգեցողությունները կատարվել են Սահակ-Մեսրոպ երգչախմբի կողմից՝ ղեկավարությամբ խմբավար Խաչիկ Յըլմապյանի:

Հայ սուրբ թարգմանիչների հիշատակի ոգեկոչմանը նվիրված հավուր պատշաճի մի քարոզ է արտասանել պատարագիչ սրբապանը՝ պատմական ամփոփ տեղեկություններով վեր հանելով մեր հոգևոր մշակույթի առաջին մեծ երախտավորների մատուցած ծառայության նշանակությունը հայ գրականությանն ու դպրությանը: Նա նշել է, որ դարերի ընթացքում երջանկահիշատակ թարգմանիչները անաղարտ են պահել մեր հոգևոր արժեքները, անօրինակ փայլ են տվել դրանց և փոխանցել սերնդից սերունդ, որպես Եկեղեցի և որպես մշակույթ: Իր քարոզում Տ. Հակոբ եպիսկոպոսը գնահատանքով և երախտագիտությամբ է նշել Մայր Եկեղեցու հիմնադիրների ազգանվեր գործունեությունը, ինչպես նաև Գլադսթոնի գործադրած պատմական ջանքերը ի նպաստ հայ ժողովրդի արդար դատի:

Արարողության ավարտին, Մարսելի հայոց առաջնորդի գլխավորությամբ, հոգևորականների դասը, բարձրաստիճան հյուրերը և հավատացյալ ժողովուրդը, դուրս գալով տաճարից, ուղղվել է դեպի Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին կառուցված հուշարձան՝ մի պահ խոնարհվելու բյուրավոր հայ նահատակների հիշատակի առաջ:

Այնուհետև Սահակ-Մեսրոպ Կենտրոնի մշակութային Արժույթի Զրբաշյան սրահում տեղի է ունեցել պաշտոնական ընդունելություն, որի ընթացքում եկեղեցու վարչության ատենապետ պրն. Արշամ Պապայանի շնորհակալության խոսքից հետո, եկեղեցական վարչության անունից ֆրանսերեն լեզվով ելույթ է ունեցել դոկտ. Կարապետ Ղապինեձյանը՝ ծանրանալով Ուիլյամ Գլադսթոնի հայանպաստ գործունեության վրա:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎ ՎԱՍՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ

Սույն թվականի նոյեմբերի 26—29 օրերին Վաղարշապատի մարզի պատմական Սուրբ Եղիշի վանքում Ռուս Պրավոսլավ Եկեղեցու նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ Եվրոպայի երիտասարդների էկումենիկ խորհրդի (ԵԵԽ) հերթական ժողովը: Ժողովին մասնակցեցին սոցիալիստական տարբեր երկրների երիտասարդական կազմակերպությունների հոգևորական և աշխարհական շուրջ քառասուն ներկայացուցիչներ:

Ժողովի բնաբանն էր՝ «Մասնակցություն վասն խաղաղության պարզացման—Եվրոպայի սոցիալիստական երկրների երիտասարդների ներդրումը երիտասարդաց միջազգային տարում»:

Լիագումար չորս նիստերում լսվեցին «Չարգացում հանուն խաղաղության» թեմայով երկու գլխավոր պեկուցումներ՝ աստվածաբանական և ոչ աստվածաբանական մոտեցմամբ:

Այնուհետև աշխատանքային երեք խմբերում քննարկվեցին առաջադրված հետևյալ երեք ենթաթեմաները.

ա.—«Արևելաեվրոպական շրջանի երիտասարդների դերը Եվրոպայի երիտասարդների էկումենիկ խորհրդում».

բ.—«Քրիստոնեական ծառայությունը սոցիալիստական հասարակարգում».

գ.—«Խաղաղության և միության քրիստոնեական վկայություն»:

Ժողովի ավարտին՝ քննարկված հարցերի վերաբերյալ ընդունվեց պաշտոնական մի հաղորդագրություն:

Ժողովը քննության առարկա դարձրեց նաև Հելսինկիի վերջնական պայմանագրի տասնամյակի առթիվ 1985 թ. Ֆինլանդիայում տեղի ունենալիք ժողովի, ինչպես նաև սույն թվականին Մոսկվայում կայանալիք երիտասարդների և ուսանողների փառատոնին ԵԵԽ-ի մասնակցության վերաբերյալ մի շարք կարևոր հարցեր:

Ռուս պրավոսլավ Եկեղեցու նախաձեռնությամբ գումարված սույն խորհրդակցությանը մասնակցում էին Շիրակի թեմի առաջնորդ Ս. Նարեկ եպիսկոպոս Շաքարյանը և Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ Ս. Տիրան վարդապետ Կյուրեղյանը:

ՆԱՐԵԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՔԱՐՅԱՆ

ԳԼԱՋՈՐԸ ՀԱՅ ԳԻՏԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

(Գլաձորի համալսարանի հիմնադրման 700-ամյակի առթիվ)

Հայ ժողովուրդը գիտությանը, գրականությանը, արվեստին և առհասարակ մշակութային հետաճում է եղել վաղագույն ժամանակներից: Դա հայտնի իրողություն է: Նա ըստ այդմ դարեր շարունակ վայելել ու վայելում է օրինական հարգանք և պատիվ ամբողջ աշխարհում: Նրա ստեղծագործ հանձարի բազմազան ու բազմաժանր արձագանքները, որոնք մեզ են ավանդվել իբրև թանկարժեք ժառանգություն, հիացմունք ու երախտագիտություն են ներշնչել: Այդ հանձարի ճշմարտապես հանձարեղ մշակները՝ Պարույր Հայկազնը, Լևոն Թվաբանը, Մեսրոպ Մաշտոցը, Դավիթ Անհաղթը, Անանիա Շիրակացին, Գրիգոր Նարեկացին... այսօր էլ մեզ պարտավորեցնում են հիշել իրենց անունները ակնածանքով՝ և շնորհապարտությամբ: Իսկ որքան «գանձ անապական» և «համօրեն երախտիք» են արարվել դրությունների օջախներում՝ միջին դարերի հայ դպրոցներում ու համալսարաններում, որոնցից մեկն է Գլաձորը՝ այնքան պայծառ ու նշանակալից:

Գլաձորը հայ միջնադարում բարձրանում է ոչ երբեք իբրև անապատային շքեղություն՝ ամայության մեջ, հանկարծուտ: Այն իր փառքի շապյությամբ ողողում է իր նախորդ և հետնորդ հոգեհարապատների բարի անունն ու համբավը: Եթե շատ հիները թողնենք իրենց վառտակաբեկ խաղաղության մեջ և հիշենք միայն մի քանիսը՝ Անիի, Հաղբաւ-Սանահինի, Խորանաջատի, Խորվիրապի բարձրագույն տիպի դպրոցները,

մեզ համար լրիվ օրինաչափ և օրինական կղառնա Գլաձորի ծնունդը այդ օրերին և այդ միջավայրում:

Գիտամշակութային ու կրթական հարուստ ժառանգություն և կենարար ավանդներ էին չիոխանցվել Գլաձորին: Դրանք միանգամայն բավարար էին նախնական, տարերային որոնումներ չկատարելու և եղածը իբրև հիմք ու երաշխիք ընդունելու համար: Այնուհետև ի՞նչ էր պետք նրան դառնալու համար իր ժամանակի ամենաառաջատար բարձրագույն դպրոց-համալսարանը: Ժամանակակիցների կարծիքով՝ միայն «չորս իրս»¹: «Չորս իրս հարկատու է ի պետս ուսման... պարտ է, զի կամք վարդապետին լինի ուսուցանող, և այլն՝ առանց ազահութեան կամ փառասիրութեան. երկրորդ՝ ջերմ սէր ու (սա)նողացն, երրորդ՝ ժամանակ խաղաղութեան, չորրորդ՝ տեղիքն անապատ և անդորր»¹: Այս չորսն էլ, ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրությունները, առկա էին միաժամանակ և միատեղ: Առաջին երկուսը՝ հանձինս նրա երջանկահիշատակ հիմնադրի՝ Ներսես Մշեցու և «պանծապայծառ» ուսուցչապետի՝ Եսայի Նչեցու, ապահովված էին նույնիսկ ավելիով: Չորրորդը՝ իդեալական էր. լեռների «երկնառաք» պարիսպներով պաշտպանված բնական անվրդով խա-

¹ Լ. Խաչիկյան, Գլաձորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները. «Երեվանի պետ. համալսարանի գիտական աշխատություններ», 1946, XVIII, էջ 429:

դադարություն: Մնում էր երրորդը, իհարկե ամենաէականն ու ամենադժվարինը՝ քաղաքական, / տնտեսական ապահովությունը: Սմբատ Օրբելյանը Մանգու խանից «ինչու» իրավունք էր ձեռք բերել: Դա նշանակում էր, որ իր տիրություններում գանձվելիք հարկերը հավաքելու էր ինքը և ինքն էլ ուղղակիորեն առաքելու էր Մանգու խանի գանձարանը, և, որ առավել կարևոր էր, դրանով իր տիրությունները և բնակչությունը ապավում էին մոնղոլ հարկահավաքների բազմակի ու բավաճերտ հարկային հարուստահարություններից, իրավական ու վարչական կամայականություններից: Տեղի իշխանական տները տնտեսական ու քաղաքական այս ձեռնտու պայմաններում բարելավում էին իրենց կեցությունը, կարողանում էին ավելի լավ հոգալ նաև իրենց տիրություններում և ենթակայության տակ եղած վանական ու կղերական հաստատությունների նյութատնտեսական ապահովության մասին: Հրջակա բնակչությունը, որը մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս այս առումով, համեմատական բարեկեցության պայմաններում ավելի շատ բաժին էր հանում հիշյալ բնույթի հաստատություններին:

Բացի այս բոլորից՝ եկեղեցին ու եկեղեցականությունը, որոնք իշխում էին հողային բավականաչափ լայն տարածությունների վրա, հարկերից ապավել էին: Ուրեմն, հակառակ ընդհանրապես երկրում տիրող մոնղոլական կենսամաշ դաժանություններին, Օրբելյանների և նրանց հովանավորությունը վայելող Պոռոջանների տիրությունները, ուր հիմնադրվել էր Գլաձորի համալսարանը, ապահով էին նաև երրորդ «հիռով» տնտեսական ու քաղաքական ձեռնավորությամբ:

Գլաձորի բարգավաճման համար կային նաև լրացուցիչ գործոններ, այդ թվում՝ ապգային-եկեղեցական բարենպաստ մթնոլորտ, աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների իրատես փոխըմբռնում: Ամենամոտիկ անցյալում այն դրսևորվել էր խոր վիրապի պարագային, վերջինս «տիեզերալույս» ուսուցչապետի՝ Վարդան Արևելցու և իշխանների Սադունի, Քրդի, Սմբատի ու Պոռոջի միջև ստեղծված բարեկամությամբ: Շատ հավանական է, որ այս բարեկամության ընթացքում էլ հղացվել էր Գլաձորի հիմնադրման գաղափարը: Դրան, անկասկած, տեղյակ էր Վարդան Արևելցու ժառանգորդ-սանը՝ Ներսես Մշեցին: Ըստ այդմ էլ՝ երբ իր ուսուցիչը մահանում է, նա հայրենի երկրի՝ Մշո Առաքելոց և Թարգմանչաց վանքերում միառժամանակ դասավանդելուց հետո, քրդական ցեղերից հալածվելով, գալիս է Վայոց ձոր և հիմնադրում Գլաձորը 1282 թվականին:

Կար նաև հետևյալը. Սյունիքը հայ կրթական-լուսավորական կյանքում որոշակի դեր է կատարել մաշտոցյան օրերից: Անցյալում հռչակ է վայելել նրա վարդապետարանը: Այս միջավայրում էին իրենց գիտամշակութային ու կրթական պայծառ ջանքերը վառել խորանաշատի, Այրիվանից, մանավանդ խոր վիրապի բարձրագույն դպրոցները: Բավականին հարուստ էր այս կողմերում կուտակված ձեռագրական ժառանգությունը, որը հուսալի երաշխիք էր հետագա գիտական ու կրթական արգասաբեր աշխատանքների ծավալելու համար:

Ահա այս դրական նախադրյալներն էին, որ պայմանավորեցին Գլաձորի հիմնադրումն ու հետագա արդյունաշատ գործունեությունը:

Գլաձորի «հոգևոր» հիմնադիրը Ներսես Մշեցին էր, «պայծառազնողը»՝ Եսայի Նշեցին: Պետք է, սակայն, հարգանքի ծանրակշիռ մի բաժին էլ հատկացնել աշխարհական հիմնադիրներին, հատկապես Պոռոջան տան ներկայացուցիչներին, որոնք, վիճակեցով մոնղոլներին ու վարելով ճկուն, իրատես քաղաքականություն, Օրբելյանների նման և նրանց հովանավորության տակ տնտեսական ու քաղաքական բարենպաստ պայմանների մեջ լինելով, Գլաձորի տնտեսական հոգսերի առավել մեծ բաժինը իրենք էին ստանձնել: Դա, թերևս, հիմքերի հիմքն էր Գլաձորի բարեհաջող վարձագման համար: Բարձրագույն դպրոց-համալսարանները անըմբռնելի են առանց աշխարհիկ իշխանական-պետական հովանավորության: Այդպես է եղել մեկ մոտ, ինչպես նաև Բյուզանդիայում, Եվրոպայում և այլուր:

Ծրագիրը, որով առաջնորդվել և կրթական, գիտամշակութային ու մատենագրական գործունեություն է ծավալել Գլաձորը, ըստ էության նախորդ մեր բարձրագույն բնույթի գլխավոր դպրոցների՝ Անիի, Հաղբատ-Սանահինի, խորանաշատի, խոր վիրապի ուսումնական ծրագրերի նմանակն է եղել՝ թարմացված իր ժամանակի գիտական նորահայտ տեղիքներով: Այն հայտնի է մասնագետներին: Ասենք միայն, որ այդ ծրագիրը բաղկացած էր, բնականաբար, ամենից առաջ կրոնագիտական, եկեղեցապատմական, աստվածաբանական, վարդապետական-դավանաբանական ու ծիսագիտական առարկաներից, Ս. Գրոց և եկեղեցական հայրերի գրվածքների ընթերցումից ու մեկնաբանությունից: Այս «եռյակ» (Trivium) և «քառյակ» (quadrivium) բաժանման ենթարկված յոթ հիմնական «արվեստներից»: «Եռյակում» ընդգրկված էին քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն, իսկ «քառյակում»՝ թվաբանություն, ե-

րաժշտություն, երկրաչափություն և աստղաբաշխություն: Բայց այս այն ամենը չէ, ինչ ուսուցվել է բարձրագույն դպրոցներում և Գլաձորում: Այստեղ դասավանդվող հիմնական առարկաներից են նաև գրականության պատմությունն ու տեսությունը, «գրոց պատճառները», բանահյուսությունը, առասպելավարժությունը, պատմագիտական նյութերը՝ Աստվածաշնչի, անտիկ աշխարհի տարբեր ժողովուրդների, հարևան երկրների, վերջապես, հարապատ ժողովրդի պատմական անցյալի մասին: Հարուստ են սույնը հաստատող մատենագրական փաստերը: Ճըզգրիտ գիտությունների գծով, վերոհիշյալներից բացի, դասավանդվել են քիմիա, բուսաբանություն, կենսաբանություն, բժշկագիտություն: Չմոռանանք հիշել, որ Հայաստանում (գոնե ԺԳ դարում, եթե ոչ ավելի շուտ) դիպհերձումներ են կատարել ուսուցման նպատակով²:

Անտարակոյս, դասավանդվող կարևոր առարկաներից էին գրչության արվեստն ու ծաղկարարությունը: Ըստ երևույթին, ուսուցվել են նաև ձեռագրերի արարման այլևայլ աշխատանքների հետ կապված մասնագիտություններ:

Գլաձորի համալսարանի հիմնադրման և ողջ գործունեության բուն նպատակը Հայ Եկեղեցին շեն ու բարգավաճ պահելն էր: Դրա համար ամենաառաջնայինը համապատասխան սպասավոր-գործիչների պատրաստումն էր: Նախ և առաջ անհրաժեշտ էր նրանց կրոնագիտական, աստվածաբանական, վարդապետական, ծիսագիտական ծանոթությունները խորացնել, կամային և բարոյական կարողությունները պարզացնել ու ազնվացնել, որպեսզի կրոնի և Եկեղեցու վարդապետության ու դավանանքի նկատմամբ լինեին պզատ, նախանձախնդիր և անպիշտ: Պետք էր ստեղծել մատենագրական ջատագովական հուսալի ժառանգություն կրոնի և Եկեղեցու մասին՝ դրանք անվնաս ու անաղարտ պահելու համար:

Հայ Եկեղեցու դերը հայրենի գիտության, արվեստի ու մշակույթի ձևավորման ու պարզացման գործընթացում միանգամայն նշանակալից է: Դա քաջ հայտնի էր նաև Գլաձորի երախտավոր գործիչներին: Այդ իսկ պատճառով նրանք նպատակասլաց աշխատանք են տանում նաև այդ ուղղությամբ՝ վերանորոգելով ու ձուլացնելով հիշյալ երեք բնագավառներն էլ պանծալի ներդրումներով:

² Փ. Անթապյան, Միջնադարյան Հայաստանում իրագործվող դիպհերձման վերաբերյալ ևս մեկ նոր վկայություն, «Միօն», Երուսաղեմ, 1977, Գ, էջ 61—64:

Այս ելակետով էլ այստեղ ևս նպատակամետ ու համառ ջանքեր են գործադրվում ստեղծելու բոլոր այն դեմքերն ու միջոցները, որոնք կկարողանային հայ ժողովրդի ազգային-հասարակական գիտակցությունն ու կյանքը կապակերպել, Եկեղեցու և ժողովրդի անկախությունը պաշտպանել, մանավանդ թույլ չտալ օտարասեռ գաղափարական, վարդապետական և դավանանքային որևէ վնասակար ներհուք դեպի ազգային-եկեղեցական կյանք: Հատկապես այդ օրերին վերջինս ամենամտահոգիչ խնդիրներից էր: Աշխարհիկ իշխանությունները աշխուժացնում էին իրենց նյութական և վարչական աջակցությունը, որպեսզի ամեն կերպ զորավիգ կանգնեն Գլաձորի այդ ջանքերին, որոնք հասարակական-հայրենասիրական այնքան մեծ կարևորություն ու արժեք էին ստանում:

Գլաձորի համալսարանի թողած գիտական-ստեղծագործական ժառանգությունը, սկսած նրա սաների ավարտական ատենաբանություններից, վկայում է այնտեղ ուսուցանող և ուսած մարդկանց գիտական լայն հետաքրքրությունների, բանիմացության, ստեղծագործական կարողությունների, մտածողության, ճաշակի, լեզվական մշակույթի բարձր մակարդակի, ինչպես նաև ժամանակի հոգեվոր-եկեղեցական ու ազգային-հասարակական կյանքի նկատմամբ հետաքրքրասիրության և հոգատարության մասին: Նրանց գրավում էին նաև եվրոպական կրոնական և ոչ կրոնական գիտական նվաճումները, որոնք, թեկուզ և երբեմն աղարտված վիճակում, մեծ մասամբ ունիթոռների միջոցով էին տարածվում ոչ հեռավոր Մարաղայում, ապա՝ մոտիկ Քոնայում և Երնջակում: Հակառակ այս հանգամանքին, պետք չէ ժխտել այն դրական դերը, որ այս բնագավառում ունեցել են ունիթոռները:

Գիտության նկատմամբ ծարավն ու նվիրվածությունը գլաձորցիների հիմնական արժանիքներից են: Ուսումնասիրությունները շատ օգտակար և արժեքավոր պարզաբանումներ են տվել գլաձորցիների կյանքի ու գործունեության մասին: Մեր հոդվածի բնույթից ու միտումից ելնելով՝ մենք նրանց և հարակից փոտ պատմաբանասիրական խնդիրներ պահեց ենք առնում: Հիշենք միայն այն երախտավորներից մի քանիսին, որոնք որոշակի դեր ու լուրմա ունեն համալսարանի կրթական կյանքում կամ ընդհանրապես հայ մատենագրության անդաստանում իբրև մեծ ռաբունապետներ: Նրանցից են Ներսես Մշեցու և Եսայի Նջեցու անմիջական գործակիցներից Դավիթ Նորավանեցին (հետագայում Նորավանքի առաջնորդ), Տիրատուր Կիլիկեցին (ապա՝ Հերմոնի վանք), Սարգիս, Մարտիրոս ռաբունիները, Հակոբ Թագորցին,

Հովհան Որոտնեցին: Առավել աչքի ընկնող սաներից են եղել՝ Մխիթար Սասնեցին (ապա՝ Մեծոփա վանք), նրա դասընկերը՝ Հովհաննես Արճիշեցին (ապա՝ Քաջքերտունիք), սրանց դասընկերը՝ Ստեփանոս Արճիշեցին, որը միաժամանակ Մխիթար Սասնեցու «Վարքի» հեղինակն է, Առաքել և Ավետիս Հաղբատցիները, Կիրակոս Երզնկացին, Հովհաննես Ծործորեցին, Վարդան Կիլիկեցին, Պողոս Կիլիկեցին, Թորոս Տարոնացին, Ավագը, Մովսիկը և ուրիշներ: Այս անուններից յուրաքանչյուրը ուրույն գիտական, մատենագրական, գեղարվեստական, մշակութային մի բնագավառ է ներկայացնում նշանակալից վաստակով ու համբավով:

Այս «բանից սպասավորների» պայծառամտության, հոգեկան առաքինության, հետեւողական ջանասիրության և անձնվեր հայրենասիրության շնորհիվ էր իր վսեմ առաքելությունը իրագործում Գլաձորը:

Ի՛նչն էր այդ առաքելության իմաստը, կշիռը ու արժեքը...

Նախ և առաջ հիմնական նպատակի, այն է՝ Եկեղեցին բանիմաց ու բոլորանվեր գործիչներով օժտելու ծրագրի գերապանց իրագործումը: Գլաձորյան մտավորական-վարդապետների սերունդը իր երախտաշատ նախորդների թողած ժառանգության ու ավանդների և տեղում ամբողջացած լիարդյուն ուսումնառության ու դաստիարակության շնորհիվ տասնամյակներ շարունակ անթերի կերպով հոգաց ոչ միայն տեղի, այլև Հայաստանի ողջ տարածքի վրա սփռված եկեղեցիների ու վանքերի հոգևոր-կրոնական և եկեղեցավարչական պահանջները:

Գլաձորյան սաները չմնացին շարքայինների դժգույն միջակության մեջ: Բոլորն էլ դարձան առաջատար գործիչներ՝ գլխավորելով բազմաթիվ վանքերի առընթեր բարձրագույն դպրոցներն ու դրանց կրթական և վանական կյանքը: Նրանց կազմակերպչական և բարենորոգչական դերը միանգամայն ակնհայտ է:

Նշելի է նաև այն, որ, ուր էլ որ նրանք հաստատվեցին, ստեղծեցին եկեղեցական գործիչներ պատրաստելու շարունակական հնարավորություն՝ ըստ նմանության և օրինակի իրենց արժանավոր նախորդների: Այդպես եղավ, որ Հերմոնում, Տաթևում, Մեծօփա վանքում և մյուս կարևոր կրթական ու գիտամշակութային կենտրոններում հասուն և եռանդալից գործունեության ասպարեզ մտան ընտրյալ ու «առաքինավարդ» եկեղեցական գործիչներ:

Այս հիմնական հարցի լուծման ընթացքում, օրինաչափորեն մեծ կարևորություն ստացավ վարդապետական կոչման և աստիճանի նոր իմաստավորումը: Վարդապետական գավա-

կանը բարձրագույն իմացության ցուցանիշն է ու վկայականը եկեղեցական կյանքում: Բոլորովին էլ անհիմն չի ստեղծված հետևյալ առակը հենց միջին դարերում, որտեղ շատ որոշակի ընդգծված է այն տեղն ու դերը, որ վերապահված էին վարդապետական գավալան կրողներին. «Ըմբռնեցին զմեկ աշխարհական ի մեղս և բերին առ սարկաւազն, և սարկաւազն ասաց, թէ երեցն աստ է և քան զիս մեծ է և ունի իշխանութիւն, առ նա տարէք. Եւ տարին, և երեցն ասաց, թէ եպիսկոպոսն աստ է, առ նա տարէք: Եւ տարին, և եպիսկոպոսն ասաց, թէ կաթողիկոսն աստ է, առ նա տարէք: Եւ տարին, և կաթողիկոսն ասաց. Վարդապետն աստ է, առ նա տարէք: Եւ տարին, և վարդապետն եղ կանոնս և արժանացոյց ապաշխարութեամբ...»³: Վարդապետ-րաբունապետը հատկապես աստվածաբանական, վարդապետական և դավանաբանական հարցերում գերագույն հեղինակություն էր: Նրան էր վստահվում պաշտպանել եկեղեցին գաղափարական-տեսական բոլոր սայթաքումներից և օտարասեռ միջամտություններից: Նա էր տեսականորեն ղեկավարում Եկեղեցու ծիսագիտական, երբեմն նաև հոգևոր-վարչական խնդիրները, որոնք հետագայում դրվում էին եպիսկոպոսական ժողովի քննությանն ու հաստատմանը: Վարդապետների կարևորությունն ու դերը ավելի է բարձրացել, երբ Եկեղեցու ներքին կյանքը վտանգվել է ներսից, բայց մանավանդ օտար ճնշումների ու խարդավանքների պատճառով: Գլաձորյան վարդապետների պարագային այդ առավել ևս այդպես էր, որովհետև կաթոլիկ ունիթոռ քարոզիչները և նրանց հակված հայապգի գործիչները մոլեգին քառույցություն էին ծավալում հայ բնակչության մեջ Հայ Եկեղեցու դեմ: Ուստի, շատ անհրաժեշտ էր առավելագույնս խորացնել սեփական հմտությունը և բարձրացնել հայ ժողովրդի զգոնությունն ու ոգին: Գլաձորցիները այս ամենը իրագործում էին խիստ բարեհաջող:

Գլաձորը մեծապես նպաստել է Հայ Եկեղեցու աստվածաբանական, վարդապետական, դավանաբանական, ծիսագիտական հարցերի քննությանն ու լուսաբանությանը: Այս բնույթի հարցերի առնչությամբ նույնիսկ շատ հեռավոր վայրերից դիմում էին Գլաձոր՝ լրջմիտ և ստույգ պարզաբանություններ ստանալու: Սա տեսական և գործնական միանգամայն արժեքավոր ներդրում էր Հայ Եկեղեցին ամրացնելու և նրա վարկը բարձրացնելու տեսակետից:

Նշանակալից են Գլաձորի մնայուն ծառայությունները հայրենի գիտության, փիլիսո-

³ Լ. Խաչիկյան, Նշված հոդվածը, էջ 423:

փայական, քերականագիտական, պատմագիտական մտքի, նաև ճշգրիտ գիտությունների մշակման ու կարգացման գործում: Այս ոչ միայն որոշակիորեն այստեղ արարված մատենագրական ժառանգությամբ, այլև նրանով, որ կրթական և գիտամշակութային այլ կենտրոններում դրանց հետագա առավել բարձր կարգացման համար հիմք ու գործարար նախադրյալներ էր տալիս Գլաձորը:

Այս նույնը վերաբերում է նաև Գլաձորում հաստատված և հետագա կարգացման լայն ուղի բռնած գեղագիտական տեսական ու գործնական հարցերին, գեղարվեստական մտածողության, ճաշակի, մանրանկարչության (Թորոս Տարոնացի, Ավագ), ճարտարապետության, քանդակագործության (Մուիկ), գեղարվեստական գրականության (Ներբողներ, ճառեր, հանելուկներ) բնագավառներին:

Նշելի է վերոհիշյալ բոլոր աշխատանքներում գլաձորցիների ոչ միայն ակներև իմացությունը, այլև վերլուծելու, համադրելու, վերացարկելու, ընդհանրացնելու կարողությունը, որն այնքան էական է գիտության համար:

Գլաձորի շատ հիմնական նպաստներից է և այն, որ դարձյալ, ոչ միայն տեղում էին լավագույնս կազմակերպել ուսումնառության, լուսավորության, գիտության ծավալման աշխատանքները, այլև մեծապես սատարել, որ իրենց փորձն ու ավանդները ևս արմատավորվեն ու պտղավորվեն Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում թե՛ անմիջաբար իրենց իսկ մասնակցությամբ, թե՛ իրենց հասցրած սերունդների ջանքերով: Այսպես նրանք իմացական և հոգևոր նորանոր լիցքեր էին հաղորդում նաև այն կրթական-վանական կենտրոններին, որոնցում շարունակվում էր դարբնվել հայ գիտական-ստեղծագործական միտքը ընդհանրապես:

Այս առնչությամբ պետք է անտեսել նաև այն, որ գլաձորցիները խելամիտ վերաբերմունք ցույց տվին եվրոպական գիտության (ճշգրիտ ու հասարակական) նկատմամբ, որը, ինչպես նշել ենք, իրենց հասնում էր առավելապես ունիթորական քարոզիչների միջոցով: Նրանք իրավամբ չխորշեցին վերջիններիս ակամա ծառայություններից և, անկասկած, շահեցին: Երբեմնի գլաձորյան սաների՝ հատկապես Հովհաննես և Հակոբ Քոնեցիների ջանքերով ստեղծվեց հայերեն ունիթորական թարգմանական հարուստ գրականություն, որի կրոնագիտական, աստվածաբանական, եկեղեցապատմական, գիտական, մշակութային, լուսավորական, լեզվական (որոշ թյուրումներով հանդերձ) օգտակար դերն ու նշանակությունը հատկապես այն ժամա-

նակների առհասարակ թանձրացած խավարի պայմաններում տարակուսելի է երբեք:

Մենք դժվարանում ենք հայ միջնադարյան համալսարանները լիովին նույնացնել եվրոպական իրենց անվանակիցների հետ (Պրագայի, Փարիզի), ինչպես անով են որոշ մասնագետներ Գլաձորի պարագային՝ նշելով ծրագրային որոշ համընդհանրություններ: Անհրաժեշտ է տեսնել ու քննել շատ էական այլ գործոններ ևս, որոնք բոլորովին էլ նույնական չեն: Անշրպետը պետք է անտեսել, այն կա, թեպետ և շատ քիչ, այնքան քիչ, որ միջնադարյան հայ համալսարաններին չի կարող զրկել իրենց իրավական դիրքից: Սա նվազ պատիվ է, եթե մանավանդ փորձենք այս լուրջ խնդիրը չծանրաբեռնել անօգուտ ոգևորությամբ: Սույնը մեզ հուշում է միջնադարյան համալսարանների, համաշխարհային չափանիշով, պատմության ուսումնասիրությունը: Սա ոչնչով չի նվազեցնում Գլաձորի երախտիքն ու համալսարանական իրավունքը, ընդհակառակը, դրանք դրվում են առավել ստույգ ու մնայուն պատվանդանի վրա⁴:

Միայն ակնածալից հիացմամբ կարելի է այստեղ հիշատակել Գլաձորի թողած ձեռագրական ժառանգությունը, որի գիտական, մատենագրական, պատմական, գեղարվեստական և մշակութային արժեքը այնքան լիարժեք ու պատվաբեր է:

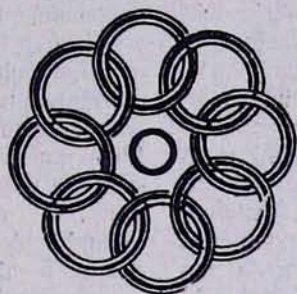
Գլաձորի գիտական գործունեության հետ օրգանական միասնություն ունեն նրա հոգեվոր-բարոյական և ազգային-քաղաքական մաքառումները: Մոնղոլական տիրապետության կենդարյա մղձավանջը ոչ միայն Հայաստան երկիրն էր ամայացրել, այլև շատ էր բլկտել ու աղճատել հայ ժողովրդի ոգին, բարոյական նկարագիրը: Կարծես այսքանը քիչ էր, և կաթոլիկ առաքյալները, ոչ առանց նախապես մշակված ծրագրի ու ակնկալության, որսացել էին «ամենահարմար» ժամանակը ու հաստատվել հարևան Պարսկաստանի Մառաղա նահանգում, որտեղից, իրենց կարծիքով, «ոյուրությամբ» կկարողանային ջլատել հայ ժողովրդի և Եկեղեցու միասնությունը՝ «շահելու» համար բազմաժողով «փրկվածների» հոգիները: Եվ սա այնպիսի ուժով ու կազմակերպվածությամբ, որոնք հատուկ են կաթոլիկ Եկեղեցուն և պապականությանը: Պարզ է. սպառնալիքը լուրջ էր ու մեծ՝ ոչ միայն կրոնական-եկեղեցական, այլև ազգային-քաղաքական առումով: Հարկավոր էր այն դիմագրավել խոհեմությամբ, իմաստությամբ և արիությամբ: Գլաձորցիների նվիրական ծառայություններից մեկն էլ այն եղավ, որ

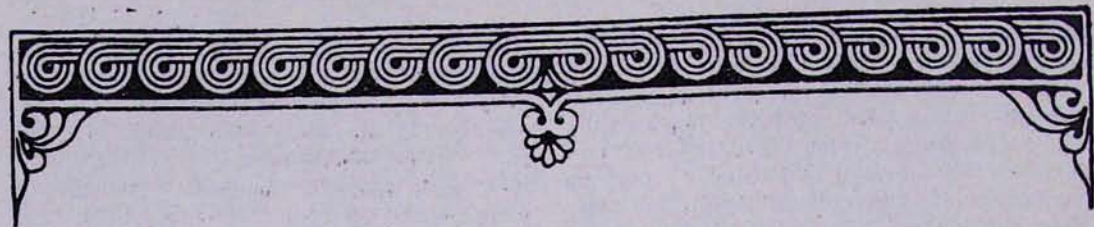
⁴ Տե՛ս ավելի մանրամասն Փ. Անթապյան, Արյո՛ք հայ առաջին համալսարանը Գլաձորն է, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1974, № 2, էջ 192—205:

նրանք այս դիմադրությանը նվիրաբերվեցին մեծ իրատեսությամբ ու եռանդով, թեկուզ և ոչ առանց արժեքավոր զոհերի (Հովհաննես և Հակոբ Քոնեցիների ու այլոց ոմանց դավանափոխությունը): Հայ Եկեղեցու, հայ ժողովրդի և Հայաստանի նկատմամբ պայծառ տեսիլքներով և իդեալներով տոգորված անհատներն են միայն ընդունակ նման մաքառման: Այդպիսին էին գլաձորցիները:

Արդյունքը եղավ այն, որ իրենց այս բոլորանվեր հայրենասիրական պայքարը շարունակեցին իրենց անմիջական հետևորդները՝ տաթևցիները. պաշտպանվեց հայ ժողովրդի ու Հայ Եկեղեցու մանավանդ այն օրերին այնքան կենսական միասնությունը, առավել տխուր աղճատումներից փրկվեցին հայ ժողովրդի բարոյական նկարագիրն ու ներքին կյանքը:

Ուրեմն, Գլաձորի համալսարանը, շարունակելով, ճոխացնելով ու վարճացնելով իր երախտաշատ նախորդների կրոնաաստվածաբանական, վարդապետական-դավանանքային, եկեղեցագիտական, մատենագրական, գիտական, գեղարվեստական, մշակութային, ազգային-քաղաքական ավանդներն ու ժառանգությունը, արարելով նորն ու իր սեփականը և նպաստելով այս բոլորի հետագա արդյունավետ առաջընթացին, իր իսկ սանի՝ Ստեփանոս Օրբելյանի, իմաստուն պատմագրի ու մեծ հայրենասերի պատկերավոր գնահատությամբ՝ էր «իբր զտապան Նոյեան՝ ի մեջ աշխարհակործան ալեացն», տապան գիտության, գրականության, պատմության, արվեստի, կրթության, մշակույթի և եկեղեցական-ազգային փրկության:

Ա. Ս. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԳԼԱՋՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Գլաճորի համալսարանը Հայաստանի միջնադարյան բարձրագույն դպրոցների ոսկե-շղթայի մի հպոր օղակն է, որը ուսումնական-թանկան գործը նոր մակարդակի հասցրեց և սկիզբ հանդիսացավ համալսարանական կրթության: Բարձրագույն կրթությունը Հայաստանում սկիզբ է առնում հինգերորդ դարի արշալույսին. «Հայաստանի մեջ գոյություն ունեցող միակ բարձրագույն ուսումնարանը, Վաղարշապատի մայր-վարդապետարանը, զոր Վռամշապուհ կը հովանաւորէր եւ ուր Սահակ և Մաջտոց անձամբ կը դասախօսէին, գրեթէ ոչինչով կը տարբերէր յունական բարձրագույն դպրոցներէն, վասն զի հոն ալ կը դասախօսուէին Աստուածաշունչը կազմող Գրոց ուսումէն զատ, քրիստոնէայ դաստիարակութեան անհրաժեշտ դատուած գիտութիւնները, որոնք էին քերականութիւնը, հռետորութիւնը և տրամասութիւնը (դիալեկտիկան):

Այս էր ժամանակի ուսման ծրագիրը»¹: Սրանց հետ դասավանդվում էր նաև մեկնողական և վկայաբանական գրականություն: Վաղարշապատի դպրոցում դաստիարակվեցին այդ հարյուրամյակի բոլոր նշանավոր հոգևոր և աշխարհիկ գործիչները, որոնց մի մասը մասնակցեց Ավարայրի ճակատամարտին և զոհվեց:

Դեռևս այդ ժամանակներից սկսած կային նաև մասնագիտացված դպրոցներ. եթե Վա-

ղարշապատի բարձրագույն վարժարանում պատրաստում էին ուսուցիչներ, գրիչներ, թարգմանիչներ և քարոզիչներ, ապա Սյունյաց դպրոցի մենաշնորհն էր «վարդապետություն բանին և պթարգմանություն գրոց» սահմանված՝ «...ի սրբոյն Սահակայ եւ երանեալ վարդապետէն Մեսրոբայ»², իսկ Արշարունյաց դպրոցինը՝ գրչության արվեստը, որտեղ է դարի վերջերին և Չ դարի սկիզբներին «ծողովեալ էին մանկունք ճարտարք և գիտունք Հայոց»³, և «գրչութեան արուեստ ունէին և զսուրբ գիրսն յարինէին... երեսուն և վեց վարդապետք»⁴:

Երբ եռյակ գիտությունների դասավանդման համար անհրաժեշտ ձեռնարկներ թարգմանվեցին ու գրվեցին և դրանք ամբողջովին ամրապնդվեցին նորաստեղծ հայ դպրության ծրագրում որպես ուսումնականության հիմնավոր համակարգ, Դավիթ Անհաղթը առաջադրեց հայ իրականության մեջ քառյակ գիտությունների՝ թվաբանության, երաժշտության, երկրաչափության և աստղաբաշխության ուսումնականության ծրագիրը: Նա համակարգեց իր ժամանակի ողջ գիտելիքները և առաջադրեց գիտությունների մի դասակարգում, որը հանդիսացավ միջնադարյան աշխարհիկ կրթության հիմք:

² Ստ. Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 27:

³ Անդ, էջ 113:

⁴ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիվաս, 1951, էջ 7:

¹ Ա. Ավայաձյան, Պատմություն Հայ դպրոցի, հ. Ա., Կահիրե, 1946, էջ 72:

Այն, ինչ առաջադրում էր Դավիթ Անհաղթը, մարմնավորեց Անանիա Շիրակացին է դարի երկրորդ կեսի սկզբներին: Նա գրեց «Քննիկոն» համայնագիտական դասագիրքը, ժամանակի կաթողիկոս Անաստաս Ակոսեցու համաձայնությամբ, որպեսզի դրվի բարձրագույն կրթության հիմքում: Ի դեպ Արևմտյան Եվրոպայում ևս քառյակ գիտությունները Զ—Ժ դարերում բարձրագույն կրթության հիմք էին հանդիսանում: Ինչպես Դավիթ Անհաղթը, այնպես էլ Անանիա Շիրակացին իրենց տեսությունն ու ծրագրերը կառուցում էին հին հունական փիլիսոփայության և դպրոցական ծրագրերի հիման վրա՝ դրանք քաղելով ոչ թե Արևմտյան Եվրոպայից, այլ ուղղակի սկզբնաղբյուրից, հունական միջավայրից՝ հարմարեցնելով և ծառայեցնելով հայ իրականությանը:

Անանիա Շիրակացին «Քննիկոնի» մեջ շարադրում է «ոչ միայն քառյակն արհեստք, այլ բոլոր էական խոկմունս», այսինքն՝ շարադրանք ոչ միայն քառյակ, այլև բոլոր գոյերի մասին գիտությունները: Այսպիսով, «Քննիկոնի» մեջ «մթերեալ են տոգորք աստուածային և ենթակայեցեալ ամենայն արհեստի մակացութեան, և նախադասեալ է թուականութեանն և երաժշտականութեանն..., երկրաչափութեանն և աստղաբաշխութեանն... և վկնի այսոցիկ յարամանեալք արհեստք և մակացութիւնք, մատենագրութիւնք և գրէ եթէ ամենայն բոլոր վարժումն հռետորական»⁵:

Դժբախտաբար Շիրակացին քիչ կարողացավ գործադրել իր մշակած ուսումնական ծրագիրը: Նրանից հետո էլ հայոց վարդապետարանների ուսուցման հիմքում շարունակում էր մնալ եռյակ արվեստը: Սակայն աստիճանաբար քառյակ գիտության տարրեր էին ներմուծվում վարդապետարաններում: Ստեփանոս Սյունեցին իր գիտական թարգմանություններում բավականին նյութ է բերում աստղաբաշխության, օդերևութաբանության և երաժշտության վերաբերյալ, իսկ Ժ դարում Տաթևի վարդապետարանում եռյակ գիտությունների հետ միասին դասավանդվում էր երաժշտություն և պատրաստում էին նաև «արհեստաւորք նկարչացն և գրողաց անհամեմատ»⁶:

Հայ միջնադարյան բարձրագույն դպրոցների ծրագրում արմատական փոփոխություն է տեղի ունենում ԺԱ դարի սկզբին, Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ, և այն կապվում է նշանավոր մատենագիր, փիլիսոփա, մանկավարժ Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսի անվան հետ:

Նա Պետրոս կաթողիկոսից խնդրելով Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնից» մի օրինակ (որը արգելված էր կաթողիկոսարանում 667 թվականից), այն դնում է Սանահնի իր ձեմարանի կրթության հիմքում՝ ձուլելով սեփական ծրագրի հետ: Հանձնարարում է նաև Անի քաղաքում Պետրոս կաթողիկոսի ղեկավարությամբ գործող բարձրագույն դպրոցին: Մագիստրոսի դպրոցում անցնում էին նաև բժշկագիտություն և առասպելավարժություն⁷: Վերջինիս տակ հասկացվում էր հայ ժողովրդական առասպելների և դյուցազնավեպերի ուսուցում, նաև առակների՝ այսօրվա ըմբռնմամբ:

Այսպիսին էր վարդապետական ծրագիրը ԺԱ դարում Սանահնի, Բջնիի, Անիի բարձրագույն դպրոցներում: Այդ ծրագիրն ավելի խորացվեց նույն Անիի և Հաղբատի վարդապետարաններում արդեն քառյակ գիտություններով դաստիարակված Հովհաննես Սարկավագի ձեռքով ԺԱ դարի վերջին և ԺԲ դարի սկզբներին: Քառյակ արվեստի արմատավորման հետ միասին, նա կարգավորում է նաև «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց» ցանկը, որը հայտնի է «Սարկավագյան մատենացանկ» անունով: Հետագա տարիներին դասընթացի մեջ է մտնում Աբասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրքը»:

ԺԲ դարի վերջին և հաջորդ դարի սկզբում Հայաստանի նշանավոր բարձրագույն դպրոցը Մխիթար Գոշի վարդապետարանն էր, ուր բավմաթիվ աշակերտներ նրա մոտ ստանում էին «յուսումն վարդապետութեան», որի մեջ ավելանում է նաև իրավաբանական գիտությունը: Նրա աշակերտ Հովհաննես Վանականի խորանաշատի դպրոցում (ԺԳ դարի առաջին կեսը) նույնպես սովորում էին «վբանն վարդապետական»: Նրա կազմած «Հարց և պատասխանիք» դասագիրքը ունի հանրագիտարանային բնույթ: Նույն ծրագրով էր («վարդապետական բանին») դասավանդում իր աշակերտներին Վարդան Արևելցին Կայենաձորի և խոր Վիրապի բարձրագույն դպրոցներում, որոնք հարատևեցին մինչև 1271 թվականը: Վարդան Արևելցին իր դպրոցի համար շարադրեց հայոց պատմության, աշխարհագրության, քերականության դասագրքեր, մեկնեց Հնգեմատյանը, Սաղմոսները, Երգ երգոցը, Դանիելի մարգարեությունը, գրեց խորանների մեկնություն, դրվատներ, քարույներ և այլն: Նրա մահից հետո (1271 թ.) դպրոցը տեղափոխվեց նոր րաբունապետ Ներսես Մշեցու հայրենիք՝ Մշո Առաքելոց վանք, և գոյատևեց մի տասնամյակից ավելի, ուր, բնականաբար, սովորում էին նույն ծրագրով:

⁵ Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 8:

⁶ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 226:

⁷ Գր. Մագիստրոս, նշված աշխատ., էջ 228:

Հիշատակված միջնադարյան հայ բարձրագույն գլխավոր դպրոցների կողքին չուզահեռաբար գործում էին նաև մեծ ու փոքր այլ վարդապետարաններ ինչպես բուն Հայաստանի, այնպես էլ Կիլիկյան հայկական պետության տարբեր վանքերում ու քաղաքներում, որոնցում ուսուցումը հիմնականում տարվում էր նույն ծրագրով, որը, սակայն, հարմարեցվում էր վարդապետարանի մասնագիտական թեքմանը, ուսուցման տևողությանը և դասախոսական անձնակազմին:

Այդ դպրոցներում ևս մշակվում, հարստացվում էր վարդապետական ծրագիրը: 981 թ. Դավիթ քահանան Անի քաղաքում ուսուցման համար պատրաստում է դասագիրք, որն սկսվում է աշխարհիկ գիտությունների վերաբերյալ նյութի ջարադրմամբ: Չեռագրի պահպանված մասում ունենք տոմարական, տիեզերագիտական, ժամանակագրական, պատմական, գեղարվեստական (հանելուկ), փիլիսոփայական, թվաբանական, երկրաչափական երկեր, հողվածներ և քաղվածքներ: ԺԱ դարի սկսվում Հովհաննես Կոպեռն Տարոնացի վարդապետը, որ Անիից տեղափոխվել էր Երևանի Անանիա առաքյալի անապատը, Աշտարակի Անանիա եպիսկոպոսի հանձնարարությամբ գրում է «Մեկնութիւն տոմարի»: Մխիթար Գոշի բարձրագույն դպրոցին չուզահեռ Հաղարծինի դպրոցում նշանավոր երաժիշտ Խաչատուր Տարոնացին երաժշտության արվեստն էր մշակում խորությամբ, իսկ Վարդան Արևելցու դպրոցին չուզահեռ՝ Կիրակոս Գանձակեցու Նոր Գետիկի դպրոցում Աստվածաշնչի ցանկերի ու նախադրությունների կազմման աշխատանքներ էին տարվում: Այդ աշխատանքները իրենց ավարտին հասցրեց Վարդան Արևելցու աշակերտ Գեվորգ Սկևռացին Կիլիկիայի Սկևռայի դպրոցում: Մանրակարգության արվեստը կատարելության է հասնում Հռոմկլայի դպրոցում հանձարեղ Թորոս Ռուսինի ջանքերով, իսկ Դրապարկում, Արքակաղնի դպրոցից ժառանգելով, մշակում և կատարելագործում են մանրամասն երաժշտական ժողովածուն:

Մշո Առաքելոց վանքից Հայոց վարդապետարանը տեղափոխվեց Վայոց ձորի Աղբերց վանք, որը մականվանվեց Գլաձորի վանք, իսկ դպրոցը վերաճեց համալսարանի. այստեղ նորոգվեց «պկարգս վարդապետական եղանակաց»:

Այսպիսով Գլաձորի համալսարանի հիմնադրումը կապվում է Հայոց վարդապետարանի նոր թաթուկապետ Ներսես Մշեցու անվան հետ:

Լինելով հունական ու լատինական դպրոցություններին գիտակ անձնավորություն, հիանալի իմանալով հայրենի դպրոցությունն ու իր ժողովրդի պատմությունը, ունենալով կալ

ևոր Վիրապի դպրոցում Վարդան Արևելցու հետ աշխատելու փորձը և խորհուրդները, Ներսես թաթուկապետը մշակում է դպրոցի ընդլայնման ծրագիր, որը աստիճանաբար իրականացվում է Գլաձորի համալսարանում իր և հաջորդների ջանքերով: Այն կազմված էր «ըստ էլլադական սահման պայմանի», որի տակ հասկացվում էր «յոթ ապատ արվեստները», որոնք ընկած էին նաև եվրոպական համալսարանների ուսուցման հիմքում: Այդ է պատճառը, որ Գլաձորը կոչվում է «երկրորդ Աթենք», ապա նաև՝ «իմաստութեան մայրաքաղաք» կամ «մայր իմաստութեան»:

Վարդապետարանը Առաքելոց վանքում գոյատևում է մի տասնամյակ ծանր նյութական պայմաններում: Քրդերի հալածանքից ու սրածությունից խուսափելով՝ Ներսեսը ժամանակավորապես արձակվում է դպրոցը, հեռանում հայրենի գավառից և 1281 թ. աշունը և 1282 թ. ձմեռը անցկացնում Քաջբերունիքում:

1282 թ. գարնանը Ներսես Մշեցի թաթուկապետը իր դպրոցը վերահաստատում է Վայոց ձոր գավառի Աղբերց վանքում, որը հետագայում մականվանվում է Գլաձորի վանք, իսկ վարդապետարանը՝ Գլաձորի համալսարան:

Ներսես թաթուկապետի դպրոցի նոր տեղի մասին հնագույն ձեռագրական վկայությունը Մատթեոս Կիլիկեցու հիշատակարանն է: 1283 թ. նա գալիս է սովորելու Ներսեսի մոտ, որը նրան հանձնարարում է մի ձեռագրի ընդօրինակություն: Հիշատակարանում Մատթեոսը գրում է.

«Որոյ եկեալ յայս գաւառի,
Որում անում Վայձոր կոչի,
Հուպ ի ջիրիմն Սիւնեցի,
Ի յԱղբերց վանս մենաստանի,
Յերկրորդ Աթենս պանծալի,
Առ ոտս հաւր մեր Ներսէսի»⁸:

Ներսես Մշեցին ծանոթ էր Սմբատ և Պռոշ իշխաններին: Դեռևս 1268 թ. Վարդանը, որի հետ աշխատում էր Ներսեսը, աղաչում է հիշել «և ամենայն երախտաւոր պարոնացն՝ Սադունին, Սմբատայ, Քրդին, Պռաշայ»: Սրանք Վարդանի գլխավորած բարձր դպրոցի երախտավոր իշխաններն էին: Նոսն դպրոցի աստանդական թաթուկապետը Առաքելոց վանքում, ամենամյա նեղությունների և հալածանքների մեջ ապրելով, համոզվում էր, որ դպրոցի գոյության համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է ապահովություն, որպեսզի օտար տիրապետության ու կամայականության պայմաններում հնարավոր լինի դպրոցը պահ-

⁸ Հ. Տաջան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վենետիկ, 1895, էջ 834:

պանել: Այդ պատճառով նա մերժում է մեծփեցիների՝ իրենց մոտ հիմնավորվելու առաջարկը և դիմում է վերը հիշված երախտավորներին և հաստատվում Աղբերց վանքում:

Վայոց ձորի Աղբերց վանքի անմիջական տերերը Պռոշյաններն էին, Սյունյաց աշխարհի ընդհանուր տերերը՝ Օրբելյան իշխանները, իսկ հոգևոր տերը՝ Սյունյաց միտրոպոլիտը: Սեա սրանք էլ հովանավորում են Գլաձորի համալսարանը, կատարում են շինություններ և ապահովում ապրելու և սովորելու պայմանները:

«Չորս իրս հարկատր է ի պետս ուսման, —գրված է «Վասն անապատաւորաց» քարույտ,—պարտ է զի կամքն վարդապետին լինի ուսուցանող և այն առանց ազահութեան և փառասիրութեան, երկրորդ՝ ջերմ սէր ունողացն, երրորդ՝ խաղաղութեան, չորրորդ՝ տեղիքն անապատ և անդորր»⁹: Ներսէս Մշեցի ըաբունապետը Գլաձորի համալսարանի համար ստեղծում է բոլոր պայմանները, որպեսզի այն գոյատևի: Ապահով վայրում տեղավորվելուց, համալսարանը երախտավորներով ապահովվելուց, ծրագրային ձեռնարկներ պատրաստելուց հետո նա Եսայի Նչեցուն ձեռնադրում է վարդապետ և իրեն փոխարինող կարգում: Ըաբունապետությունը նրան հանձնելուց հետո վախճանվում է 1284 թ. փետրվարի 6-ին «ի բարիօք ծերութեան» և թաղվում Գլաձորում: Հայոց առաջին համալսարանի հիմնադրի անանց պատիվը նրան է վերապահվում:

Եսայի Նչեցու եռանդուն ջանքերի շնորհիվ Գլաձորի համալսարանը դառնում է գիտության ու լուսավորության խոշոր կենտրոն և համահայկական համալսարան:

Ինչ էին դասավանդում Գլաձորի համալսարանում, ո՞րն էր Գլաձորի վարդապետարանի ուսումնական ծրագիրը, որով նա առանձնանում էր նախորդներից և վերաճում համալսարանի, որի ըաբունապետը «մերս վսեմամիտ և սրբալնակատար ուռճալրացեալս երեքապեանն հաստատադիր կառուցմամբ հրաճաշակ Եսայիաս, փայլէր ի գահս իմաստութեամբ և ներկուռ կրթութեամբ զնախասացելովն լնով և զիւրն յառաջտեղով՝ գեղեցիկս իմն արտադրիր քան զհաւուցն իւրոց նախապատճառաց»: Բանն այն է, որ Առաքել Հաղբատեցու վկայությամբ՝ «ի մերումս ամանակի եղծեալ ապականէր կարգ եկեղեցոյ, մանաւանդ Հայկապեան տոհմի, իսկ նշոյլ և կայծակն գիտութեան գտաւ և վերստին ուղղեցաւ և դարձեալ նորոգեցաւ վկարգս վարդապետական եղանակաց»⁹:

Թե ինչ էին դասավանդում հայոց վարդա-

պետարաններում, մասամբ մեզ հայտնի է մինչև Վարդան Արևելցու գործունեությունը խոր Վիրապի դպրոցում: Գլաձորի վարդապետական ուսուցման կարգի և առարկաների մասին տեղեկություններ ստանում ենք այնտեղ գրված ձեռագրերի, մատենագրական գործերի և ձեռագրական հիշատակարանների մեջ պահպանված ուղղակի հիշատակություններից, ինչպես նաև շրջանավարտների հիմնած դպրոցների գործունեությունից: Տեղեկություններ կան նաև ուսուցման եղանակի մասին. սովորում էին «ի հարցաքննութիւնս Աստուածաշունչ մատենից: Վասն զի ի հարցաքննութեանց անտի ոչ միայն աստուածային խորք իմաստիցն յայտնեալ երևին, այլ առաւել ևս ի միտս և ի հոգիս հաստատեալ և միացեալ լինին, զի ուր ո՛չ է քննութիւն, և ո՛չ կատարեալ իմաստութիւն»¹⁰: Գլաձորում ընդօրինակված ձեռագրերը, որոնց ցանկը դրվում է հողվածիս առջև, հակառե հանվանէ կներկայացնեն այն բոլոր գիտությունները, որ դասավանդվում էին Գլաձորի համալսարանում:

Կա սակայն մի ցանկ, որը լիակատար գաղափար է տալիս Գլաձորի ուսումնական ծրագրի սահմանների մասին: Այն Գլաձորի համալսարանի շարունակությունը հանդիսացող Տաթևի համալսարանում դասավանդված առարկաների ու գիտությունների թվարկումն է, որ բերում է այդ համալսարանի շրջանավարտներից մեկի կենսագիր Կիրակոս բանասերը Տաթևի համալսարանի շրջանավարտ Թովմա ըաբունապետ Մեծփեցու մասին խոսելիս: Անդրադառնալով իր ուսուցչի ստացած վարդապետական կրթության ծավալին՝ նա գրում է. «...էր ամենայն առաքնութեամբ վարդարեալ տեսականաւ, գործնականաւ և գիտնականաւ, զի ուսեալ էր Վերկուտասն մասունք իմաստասիրութեան. զբնաբանականն, զուսումնականն, զաստուածաբանականն և զբարոյականն, զտնտեսականն և զքաղաքականն, զթուականն, զերածըշտականն, զերկրաչափականն և զաստղաբաշխականն, և զամենայն իմաստս հռետորական հանճարոյ արտաքին փիլիսոփայութեան է (7) գրոց, որ է Քերականն, Սահմանքն, Պորփիրն, Ստորոգութիւնքն Արիստոտելին, Պերիարմենիասն, Աշխարհացն, Առաքնութեանցն, և զՀին և զՆոր կտակարանացն աստուածեղէն տառիցն < և Բ (72) գրոց և Ծ (50) նուրբ գրոց դժուարիմաց և խրթին բառիք ծածկեալ աստուածապարզ և ուղղափառ սուրբ վարդապետաց, եւ զԾԱ (51) վիպասական պատմագրաց ի բերան առեալ պատմէր մարդկան...»: «Մեր միջնադարյան

⁹ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1888 թ., № 10, էջ 130—131:

¹⁰ Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Սասնեցի, Վաղարշապատ, 1899, էջ 29:

վարդապետարանների ծրագիրն է այս», — գրում է Գ. Հովսեփյանը և ավելացնում. «Բացի յոթ իմաստասիրական գրքերից, այդ («արտաքին գրեանց» — Ա. Մ.) ցուցակի մեջ են մտնում Նյուսացու, Աստվածաբանի, Բարսղի, Փիլոնի, Դիոնիսիոս Արիսպագացու, նաև Եվագր Պոնտացու անվան հետ կապված որոշ գրքեր, որոնք «նրբեր» կամ «նուրբ գրքեր» են կոչվում, Հին և Նոր կտակարանի «ԺԸ մեկնիչ» ինը Հին և ինը Նոր կտակարանից»¹¹։ Որ իսկապես Գլաձորում նույնպես սովորել են «զերկոտասան մասունք իմաստասիրութեան», և որ վերը բերված վարդապետական ծրագիրը ընկած է եղել Գլաձորի համալսարանի դասավանդման հիմքում, երևում է համալսարանի ռաբունապետ Եսայի Նչեցուն նվիրված Դավիթ աշակերտի ներբողից, ուր ասված է.

Թուով զակունս երկոտասան
Եւ զվարդապիտոս անհասական,
Ամբարեալ ես ի շտեմարան
Ով գերահրաշ վաճառական...¹²

Իսկ որ իմաստության երկոտասան մասունքը, բնականաբար նաև նրա մեջ մտնող «ուսումնականը», այսինքն՝ քառյակ գի-

¹¹ Գ. Հովսեփյան, Թումա Մեծոփեցու կեանքը, Վարդապատ, 1914, էջ 1—2, ԺԳ:

¹² Սույն ներբողից մի տասնյակ քառատող բերելով՝ Ղ. Ալիշանը գրում է. «Առ սոյն Դավիթ (նկատի ունի Դավիթ ռաբունապետին) կամ ի սոյն Դավթի (ծանոթագրել է՝ «Քանզի սկզբնատառք տանց կապեն զայս բան. Ի Դավթ ի նուստտ յաշակ (եր) տէս» — Ա. Մ.) գտանեմ գրեալ թուղթ. իմ երկար չափական բանի, ի գովեստ վարդապետին մեծի»։ Սակայն ներբողից երևում է, որ այնտեղ փառաբանվում է Եսայի Նչեցին իր աշակերտներից մեկի՝ Դավթի կողմից։ Լսենք աշակերտին.

«Յամենագով սուրբ մենարան,
Որ Գլաձոր կոչի անուամբ,
Անդ՝ ուր կայ զանձ անապական
Կարապետին սուրբ գերեզման,
Կաս ի սպասու առ սուրբ տապան
Եւ յաջորդես նորին պայման
Մեծ աթոռոյդ արհիական
Քաջ ռաբունիդ եղեր արժան»:

Այստեղից երևում է հստակորեն, որ Գլաձորի «անապական գանձը» կարապետի սուրբ գերեզմանն է, իսկ կարապետ մենաստանի հիմնադիրը Ներսես Մշեցին է, որի տապանին պատասխանում է Եսայի Նչեցին, որպես նրա՝ քաջ ռաբունու արհիական մեծ Աթոռի արժանի հաջորդ։ Թյուրիմացության մեջ են նրանք, ովքեր կարծում են, թե ներբողը նվիրված է Դավիթ ռաբունապետին (Հմտ. Լ. Խաչերյան, Գլաձորի համալսարանը, Երևան. 1973, էջ 150—154):

տությունները նույնպես դասավանդվում էին Գլաձորի համալսարանում, և դասավանդում էր Եսայի Նչեցին, երևում է նույն ներբողի հաջորդ քառատողից.

Ներանձնական վերնոյն կայան
Ներհուն իմաստից կրթական
Ով ներամիտ հոմերական
Եւ ներշնչանակ անհասական...¹³

Յոթ ապատ արվեստները ընկած էին նաև եվրոպական բարձր տիպի դպրոցների, հետագայում նաև համալսարանների դասավանդման հիմքում։ Գլաձորի համալսարանի սաները տեղյակ էին այդ իրողությանը և գիտակցում էին, որ իրենց համալսարանը կանգնած է ժամանակի համապատասխան մակարդակի վրա։ Չնայած. անբարենպաստ պայմաններին, Վայոց ձորի հեռավորության և ժամանակի հոչակավոր կրթական կենտրոններից կտրված լինելու հանգամանքին, գլաձորցիները «հաւաքեալ հրճին ի սմա հարապատ ծնունդք սուրբ եկեղեցոյ Հայկապինս տոհմի... ըստ էլլադական սահման պայմանի»¹⁴։ Հեղադական կրթական ծրագիրը յոթ ապատ արվեստներն են։ Հայկական համալսարանը, դասավանդվող առարկաների ծավալով ու խորությամբ, չէր վիջում Եվրոպայում այն ժամանակ գործող Հիսուսական համալսարաններին։

Այժմ ծանոթանանք Գլաձորում դասավանդվող առարկաների վարդապետական ծրագրին, ըստ վերը բերված տվյալների։

Իմաստասիրությունը բաժանվում է տեսական և գործնական մասերի։ Տեսական իմաստասիրության նպատակը բանական ճանաչողությունն է, որն ունի երեք աստիճան՝ բնաբանական (ֆիզիկա), ուսումնական (մաթեմատիկա), աստվածաբանական (մեհաֆիզիկա)։ Իմաստասիրության ձեռնամուխ եղող ամեն ոք, եթե ուզում է ճանաչել աշխարհը, պետք է սովորի այս աստիճանների պարունակությունը՝ նշված հերթականությամբ. «Քանզի պարտ է նախ ի բնաբանականէն յուսումնականն ամբառնալ և անդուստ յաստուածականն»¹⁵։ Բնաբանականից կամ բնագիտությունից (ֆիզիկա) անմիջապես աստվածաբանության անցնելն անհնար է։ Այդ պատճառով անհրաժեշտ է նյութական աշխարհի ճանաչումից հետո անցնել մաթեմատիկական գիտակարգերին, որոնք մի կողմից կապված են նյութական

¹³ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 135: Հմտ. Նոր Հայկապեն Բառարան, հ. Բ, էջ 420. «Ներշնչանական խրատ»:

¹⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 1141, էջ 331ա:

¹⁵ Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1908, էջ 8:

աշխարհի առարկաների հետ, իսկ մյուս կողմից ճանաչել են տալիս նրանց աննյութ ձևերը և նախապատրաստում մարդկային միտքը աննյութ էությունների բանական ճանաչողությանը: Այդ միջին օղակը՝ մաթեմատիկան, ընդգրկում է թվաբանությունը, երաժշտությունը, երկրաչափությունը և աստղաբաշխությունը: Սրանք կապում են միջնադարյան կրթության այսպես կոչված քառյակը՝ կամ քառյակ արվեստները, ճշգրիտ գիտությունների անհրաժեշտ չորս առարկաները:

Սակայն մինչև քառյակ արվեստներին հասնելը պետք է տիրապետել եռյակ գիտություններին, որի վերջին՝ երրորդ գիտությունն է տրամաբանությունը կամ դիալեկտիկան:

Դրանցից առաջինը քերականությունն է, որը դասավանդվող գիտությունների սկզբնական աստիճանն է և բարձրագույն ուսուցման մեջ շատ կարևոր տեղ է գրավում, որովհետև այն գիտելիքներ է տալիս ոչ միայն լեզվի մասին, այլև գրականության, նաև գրչության արվեստի:

Եռյակի երկրորդ աստիճանը՝ ճարտասանությունը կամ հռետորությունը, ոչ միայն ճարտասանական արվեստի ուսուցումն էր, այլև պաշտոնական գրություններ, առօրեական նամակներ շարադրելու, ճառ, քարոզ, կենսագրություն կազմելու ունակությունների մշակումը և այլն: Ճարտասանը պետք է լինի պերճաբան, գեղեցկախոս, ներապոզող, տրամաբանող, որպեսզի կարողանա տեղ հասցնել այն գաղափարը, որի պաշտպանության համար կոչված է: Գլաձորի համալսարանում, որպես ճարտասանության դասագիրք, օգտագործվել է Մովսես Քերթոզի վերագրված «Գիրք պիտոյից» աշխատությունը:

Եռյակի երրորդ աստիճանը՝ դիալեկտիկան կամ տրամաբանությունը, Գլաձորում դասավանդվել է հիմնականում «Ներածություն Պորփիրի», Դավիթ Անհաղթի «Վերլուծություն ներածության Պորփիրի», «Յաղագս ստորոգութեանց Արիստոտելի», «Պերիարմենիաս կամ Յաղագս մեկնութեան Արիստոտելի», «Գիրք էակաց» աշխատությունների հիման վրա:

Այնուհետև սկսվում է ուսումնական կամ մաթեմատիկայի ուսուցումը, որպես իմաստասիրության մասունքներ: Ինչպես հայտնի է, համարողության արվեստը Հայաստան է բերել և նրա հիման վրա «Քննիկոն» անունով դասագիրք է հորինել Անանիա Շիրակացին: «Քննիկոնում» ներկայացված են տեսական և գործնական թվաբանությունը, գումարման, հանման, բազմապատկման, բաժանման գործողությունները, պոլյզ և

կենտ, անկյունավոր թվերի աղյուսակներ, խնդիրներ, խրախճանականք, չափերի և կըշիռների մասին գիտելիքներ: Երաժշտությունը երկրորդ առարկան է, որ մտնում էր քառյակ գիտությունների մեջ և դասավանդվում համալսարանում: Երկրաչափությունը պարապում էին Եվկլիդեսի «Տարերք» աշխատությամբ, աշխարհագրություն էին սովորում Շիրակացու և Վարդան Արևելցու դասագրքերով, աստղաբաշխությունը՝ Շիրակացու տիեզերագիտական և աստղաբաշխական աշխատություններով:

Տեսական և գործնական իմաստասիրությանը հետևում է «Կամենայն իմաստս հռետորական հանձարոյ արտաքին փիլիսոփայութեան եւութ գրոց, որ է Քերականն, Սահմանքն, Պորփիրն, Ստորոգութիւնքն Արիստոտելին, Պերիարմենիասն, Աշխարհացն Առաքինութեանցն»: Այս երկերին մենք հանդիպեցինք արդեն վերևում, Գլաձորի համալսարանում դասավանդվող տարբեր առարկաների մասին խոսելիս: Այնուհետև գալիս են Հին և Նոր կտակարանների յոթանասուն երկու գրքերը: Առաքել Սյունեցին, դարձյալ Տաթևի համալսարանի սան և Սյունյաց աթոռակալ, Աստվածաշունչ գրքի մի հիշատակարանում թվարկում է նշված Հ (72) գրքերը.

«Տէր Առաքել դիտող Սիւնեաց, Չուրկ և թափուր յամեն շնորհաց, Շարադրեցի վկարգս գրանաց ՉԱստուածաշունչ կտակարանաց, Վասն այն յայտնեմ զբանս գրեանց ՉՀին և ՎՆոր կտակարանաց, Չի ուսանիս անուն կարգաց Եաթանասուն և երկու գրեանաց Քառասուն ու չորս գիրք Հին կտակին եւ քսան և ութ Նոր կտակին...»:

Ընդամենը յոթանասուն երկու, և սկսում է թվարկել¹⁶:

Արտաքին գրքերի («որ ի դասս մտանեն») վերջում գրված է Աստվածաշնչի մա-

¹⁶ Ծնունդք, Ելք, Ղևտական, Թիւք, Երկրորդ օրինաց, Արիստոտելն Յակոբայ, Յեսու որդի Նաւեա, Դատաւորք, Հռութ, Թագաւորութեանց չորս գիրք, Սաղմոս Դաւթի, Առակք Սողոմոնի, Ժողովող, Երգ երգոց, Իմաստութիւն Սողոմոնի, Յոք, Սիրաք, Եսայի, Երեմիա, Եզեկիել, և երկուսասան մարգարէք, Եզր (Ա. Բ.), Մնացորդաց (Ա. Բ.), Դանիէլ, Եսթեր, Բարուք, Մակաբայեցիք (Ա. Բ. Գ.), Տովբիթ, Յուդիթ, Նեմի. ընդամենը՝ 44: Ավետարաններ՝ չորս, Թուղթ Պողոսի՝ տասնչորս, Գործք Առաքելոց, Կաթողիկէք՝ ութ, Տեսիլ Յովհաննու: «Աստ, եւթանասուն երկու լեզուին տոյնքան թուով գիրք շնորհեաց հոգին»,—գրում է Առաքել Սյունեցին: (Մատենադարան, ձեռ. № 2190, էջ 72ա);

սին. «Այս է Աստուածաշունչ գիրքն. ԺԸ մեկնիչ, Թ Հին կտակարանաց և Թ Նոր կտակարանաց: Ը քաղուածոյ Դ Հնոյ և Դ Նորոյ: Եւ Հին կտակարանքն ամէն Փ Շ Ղ Ա (8592) տուն է: Եվ Հին և Նոր կտակարանքն ամէն ԺԷ ՌԶԻ (17 720) տուն է»:

Ձեռագրերում պահպանվել են արտաքին կամ նուրբ գրքերի ցանկեր այսպիսի խորագրերով. «Արտաքին գրեանք, զոր ի դասըս մտանեն, այս են»¹⁷, որոնք ունեն միավորների տարբեր քանակ: Մեր նշած ձեռագրերից առաջինում բերված է 28 անուն գիրք և վերջում ավելացված. «Նրբերն ԼԳ (33) գիրք է»: Բայց կա մի ցանկ, որտեղ նրանց թիվը համապատասխանում է Կիրական բանասերի նշած թվին՝ «Ծ նուրբ գրոց»: Նշանակում է՝ սա եղել է Գլաձորի համալսարանում դասավանդված նուրբ գրոց ցանկը: Ահա այն.

Թիւք նուրբ գրեանց

1. Փիլոնի իմաստնոյն՝ Թ գիրք

- ա. Նախախնամութեան՝ Խ
- բ. Նահապետացն՝ Ա
- գ. Հեսսեացն սրբոց՝ Ա
- դ. Այլաբանութեանն՝ Ա
- ե. Առաջին Որ ի լինելութեանց՝ ՂԹ
- զ. Երկրորդ Որ ի լինելութեանց՝ ՂԲ
- է. Երրորդ Որ ի լինելութեանց՝ ԿԲ
- ը. Չորրորդ՝ Երևեցանն՝ ՄԽԳ
- թ. Յեկիցն բազմապան՝ ՃԿԸ

2. Սրբոյն Դիոնեսոսի՝ Ե գիրք

- ա. Յաղագս երկնային քահանայապետութեան՝ ԺԵ
- բ. Վասն եկեղեցւոյ քահանայապետութեան՝ ԴԺ
- գ. Յաղագս աստուածային անուանց՝ ԺԲ
- դ. Յաղագս խորհրդական աստուածաբանութեան՝ Դ
- ե. Թուղթք պանապանք՝ ԺԲ

3. Նիսացիքն՝ Է

- ա. Բնութեանն՝ գիրք՝ ԼԴ ճառ
- բ. Կազմութեանն՝ ԼԲ
- գ. Կուսութեանն՝ Ի
- դ. Ժողովողին՝ Ը
- ե. Երգ երգոցն՝ ԺԴ
- զ. Ինն երանութիւնք՝ Ը
- է. Հայր մեր որ յերկինս՝ Չ

4. Սրբոյն Սեբերիանոսի ի մէջ քրիստոսասիրաց

5. Աստուածաբանն՝ Դ գիրք

- ա. Զրիստոս ծնեալն՝ ԺԲ

- բ. Յաղթեցայն՝ Ը
- գ. Առ որսն՝ ԺԵ
- դ. Որք յեգիպտոսէն՝ ԺԱ

6. Սրբոյն Բարսեղի՝ Գ գիրք

- ա. Պահոց՝ ԼԱ
- բ. Հարցողաց՝ ՅԿԱ
- գ. Վեցարէն՝ Թ

7. Սրբոյն Եւագրեայ՝ Բ գիրք

- ա. Կրօնաւորացն՝ ԺԴ
- բ. Հարիւրաւորքն՝ Լ

8. Դաթի փիլիսոփայի Սահմանաց իմաստասիրութեանն ԻԴ

9. Պրոկղ, Դիադոխոսն և Ամելիսոսի լուծմունքն՝ ՄԺԱ

10. Քերական Իդ ճառ

11. Հերմէսն՝ Ա ճառ

12. Պորփիրոսն՝ ՄԱ ճառ

13. Արիստոտելի՝ Ե գիրք

- ա. Ստորոգութիւնքն՝ ձև
- բ. Պերիարմենիասն՝ ՀԹ
- գ. Առաքինութեանցն՝ Ա
- դ. Աշխարհացն՝ Ա
- ե. Վերլուծութեանն

14. Էակքն Դաթի

15. Պէտքն Մովսէսի

16. Յովհաննու Մայրավանեցոց Գ գիրք

- ա. Խրատավարքն
- բ. Հաւատոյ արմատն
- գ. Նոյնմակն

17. Մեկնութիւնք Հին ու Նոր կտակարանաց՝

- ա. Սուրբ Եփրեմի
- բ. Սուրբ Եպիփանու
- գ. Ոսկեբերանին
- դ. Կիրել Աղեքսանդրացւոյ

18. Ճառասաց հայրապետացն Հայոց և մասնաւորաց

«Ահա կատարեցան նուրբ գիրքն»¹⁸

Եսայի Նչեցու ձեռագրերից մեկը սույն գրքերի պատճառների և լուծմունքների համառոտ շարադրանք է¹⁹: Բայց կան նաև «վժԱ վիպասական պատմագրաց» երկեր: Դրանք վերաբերում են Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից կրթության համակարգում մուծված առասպելավարժությանը: «Հայերեն «ա-

¹⁷ Մատենադարան, ձեռ. № 2290, էջ 124 բ, ձ. 2961, էջ 72ա:

¹⁸ Հ. Անայան, Հայկական մատենագիտություն, Խ. Ա, Երևան, 1959, էջ 41:

¹⁹ Մատենադարան, ձ. № 437:

ռասպել» բառը նշանակում է և՛ կրոնց աստվածների և դիցապանների մասին, և՛ առակ արդի սովորական իմաստով,—գրում է Մ. Աբեղյանը:— Գրիգոր Մագիստրոսն այդ երկու նշանակությամբ էլ հասկանում է այդ բառը: «Առասպելների» համար նա իբրև աղբյուր գրում է «ի բազում և անսպասելի տեղիս եղելոյ», ուրեմն դրանք պետք էր վարժության համար քաղել ամեն տեղից, ուր կային այդպիսիները, ոչ միայն գրքերից, այլև ժողովրդական ավանդությունից... «ի գեհիկս առանդեալ» հանրաժանությամբ խոսքը ծագում է հին Վիպասանքից»²⁰: Ինչպես տեսնում ենք, առասպելավարժության նյութը ծագում է հին վիպասանքից, որից էլ՝ «վիպասականքը»: Այնուհետև Մ. Աբեղյանը նշում է, որ այն ժամանակ Մագիստրոսը օգտագործում էր ինչպես Ոլոմպիանոսի առակները, այնպես էլ Անանիա Շիրակացու «Մեծ Քննիկոն»:

Եսայի Նչեցու նշված ժողովածուի մեջ նուրբ գրոց պատճառների շարադրանքի հետ հանդիպում ենք նաև Ողիմպիանոսի առակների (էջ 293բ, իժբախտաբար պահպանվել է միայն տասնմեկ առակ: Հաջորդ թերթերը թափված են), «Սակս աերման Իլիոնի և շինելոյ Հոմայ» և այլ վիպասական, առասպելական նյութերի: Դրանց մեջ են մտնում նաև նուրբ գրքից քաղված առասպելական, պատմական հատվածներ, որ կարելի էր «բերան առնալ պատմել»: Մասնավորապես դրանք վերաբերում են Գրիգոր Աստվածաբանի ճանքի մեջ օգտագործված առասպելներին: Դավիթ Քոբայրեցին, որը շարադրել է «Լուծմունք ճառից Գրիգոր Աստվածաբանի», վերջում ունի «Ժողովարանք պատմութեան առասպելաց Նոնոսի» երկը²¹:

Համալսարանի ուսումնական ծրագիրը հարստացված միարարական շարժման դեմ բացահայտ պայքարի ընթացքում: Կիլիկյան հայկական իշխանությունը եգիպտական արշավանքների դեմն առնելու համար Արևմտքից օգնության փոխարեն պապական քարոզիչներ ստացավ, որոնք տարածվեցին Հայաստանում և կաթոլիկական Եկեղեցու օգտին քարոզներով խարխլում էին հայ ազգային միաբանությունը, սպառնում մայրենի լեզվին, Եկեղեցուն, ազգային ավանդություններին և այդ ճանապարհով՝ ժողովրդի գոյությանը: 1292 թ. պապի ճնշման տակ Կիլիկիայի թագավորը և կաթողիկոսը ընդունեցին կաթոլիկ և հայ Եկեղեցիների միության առաջարկը: Ժողովուրդը դիմադրեց, Կիլիկիայում սկսվեցին բռնություններ: Միարար-

ների դեմ արմատական և կազմակերպված պայքար մղելու համար համալսարանի ծրագրում հարկ եղավ մտցնել կաթոլիկ գաղափարախոսների աշխատությունները՝ իրենց պենքով իրենց դեմ պայքարելու համար: Պայքարը ղեկավարում են համալսարանի ռաբունապետ Եսայի Նչեցին և առաջին շրջանավարտ, Սյունյաց աշխարհի հոգևոր առաջնորդ Ստեփանոս Օրբելյանը: Նրանք նախ հրավիրում են աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների ժողով և կաթողիկոսին ուղարկում են բողոքագիր, որով մերժում են թագավորի և կաթողիկոսի որոշումը՝ որոշակիորեն գրելով. «Համաձայն ենք մեր հայրերի հետ դժոխք իջնել, քան թե կաթոլիկների հետ երկինք ելնել»: Բողոքագրի տակ Եսայի Նչեցին ստորագրում է իր և աշակերտների անունից: Նա մի շարք թղթեր և շրջաբերականներ է ուղարկում տարբեր կաթոլիկներ, հանձնարարություններ տալիս Գլաձորի սան-րաբունապետներին և թեմերի առաջնորդներին, որոնք տեղերում ոչ պակաս եռանդուն պայքար են ծավալում միարարների դեմ:

Նչեցին թղթերից մեկում նախ մերկացնում է Կաթոլիկ Եկեղեցու համաշխարհային մեծապետական նկրտումները՝ նշելով, որ «քրիստոնեության հաւատ ի կամքն է և ոչ բռնություն», որ բռնություն կռապաշտ թագավորներ էին կիրառում, որ քրիստոնեական Եկեղեցին մեկ է և մի Եկեղեցի մեծ և փոքր չի կարող լինել: Թագավորը պետք է իմանա, որ իր հպատակներին արտաքին թշնամիներից չպաշտպանող ամեն մի թագավոր դատվում է Տիրոջից: Կաթողիկոսն էլ ավելի շատ պետք է մտածի իր հոտի մասին, կազմակերպի Եկեղեցին, քարոզներ կարդա, բացատրի իր ժողովրդին հավատի էությունը, դաստիարակի, դպրոցներ բաց անի և այլն: Այնինչ ժողովուրդը անտերունջ է, ոչինչ չի լսում, առաջնորդներից ահ չունի, որովհետև նրանք սխալ ճանապարհով են գնում: Ժողովուրդը գիտությունից հեռացած է, դավանություն չգիտե, որովհետև չի դաստիարակված, աղոթք չգիտե, քանի որ չի կրթված, պատարագ չի ուղում, Կի ուլալ չէ: Մինչդեռ այս բոլորը պետք է հոգար Եկեղեցու գլուխը²²: Նչեցին հաճախ անձամբ գնում էր գավառներն ու վանքերը «աղօթից պատճառաւ», ուր քարոզում էր ժողովրդի մեջ, հուսադրում, դաստիարակում. «Մի քանդիր հայրենի ցանկապատը և մի արհամարհիր նախահայրերի! սահմանած կարգ ու կանոնը»: Նչեցին գավառներից ընտրում էր ուշիմ երեխաների, որոնց հա-

²⁰ Մ. Աբեղյան, «Երկեր», հ. 4, էջ 38—39:

²¹ Ն. Պողոթյան, Յուզակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 389:

²² Ն. Պողոթյան, Մայր Յուզակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Գ, Երուսաղեմ, 1968, էջ 612—616:

մար Գլաձորում բաց էր արել նաև քահանայական դասարան: Ավարտելուց հետո ումանք շարունակում էին ուսումը, մյուսները՝ գավառներ վերադառնում, որպես եկեղեցու սպասավորներ:

Համալսարանական ընդարձակ և հագեցված ծրագրի յուրացումը ինչպես դասախոսներից, այնպես էլ ուսումնատենչ պատանիներից պահանջում էր յոթնամյա տքնաջան և ինքնամոռաց աշխատանք:

Գլաձորի համալսարանում ուսման տևողությունը, երբ նրանք ունեին քահանայական կրթություն, 7—8 տարի էր, նայած աշակերտի ընդունակություններին, թե նա ինչքան ժամանակում կարող էր յուրացնել վարդապետական ծրագրի միսիմումը²³:

Իսկ Եսայի Նչեցին իր աշակերտներին համարում է «բոլոր կենցաղական հոգոց բարեա, մնալ ասացեալք»: Ուսումնառության շրջանն ավարտելուց հետո, Գլաձորի համալսարանի շրջանավարտին շնորհվում էր վարդապետական աստիճան: Վարդապետական աստիճանը կամ գավազանը շնորհվում էր որոշակի կարգով: Չեռագրական հիշատակարանները և մանավանդ ձեռագրերում պահպանված ուսանողական ատենախոսությունները ցույց են տալիս, որ վարդապետական աստիճան կամ հրաման ստանալը համալսարանի ռաբունապետության կողմից ղեկավարվող ու անցկացվող արարողություն է եղել և կրել է գիտական-պաշտոնական բնույթ:

Շրջանավարտը պարտադիր կարգով քընությունն է հանձնել իր անցած դասընթացից: Քննությունից պատ նրան հանձնարարվել է որևէ երկ՝ ավարտաճառ շարադրելու և պաշտպանելու համար: Պաշտպանությունը իրականացրել է համապատասխան մի հանձնաժողով: Պաշտպանությանը ներկա են եղել ռաբունիներ, արդեն պաշտպանած շրջանավարտներ, հրավիրված հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության ներկայացուցիչներ,

²³ Այսպես՝ Մշո Առաքելոց վանքից Վահրամի որդի Ներսեսը Գլաձորում յոթ տարի սովորելուց հետո է վարդապետական աստիճան ստանում, իսկ Կարապետ Տոսպացին՝ ութ տարի: Երբեմն այս ժամանակը խախտվում էր՝ ելնելով ինչ-ինչ հանգամանքներից, ինչպես այն պատահեց Ստեփանոս Օրբելյանի հետ, որը Ներսես ռաբունապետի մոտ երկու տարի սովորելուց հետո վարդապետական աստիճան ստացավ Սյունյաց միտրոպոլիտ ձեռնադրվելու անհրաժեշտությունից մղված: Հովհաննես Որոտնեցին Քաջբերուկից իր մոտ սովորելու եկած երկու երիտասարդներից մեկին՝ Ստեփանոսին, երեք տարի սովորելուց հետո, վարդապետական գավազան տալով հայրենի գավառ է ուղարկում, «զի անտերունչ էր գաւառն այն», իսկ Հովհաննես Մեծովեցուն՝ 12 տարի հետո:

ինչպես նաև առանձին շրջանավարտների հոգևոր ծնողներ-հովանավորողներ, որոնց մեջ հիշատակվում են նաև կանայք:

Գլաձորի համալսարանի ատենախոսությունները տեղի են ունեցել հենց Աղբերց վանք կամ Գլաձորի վանք մականվանված Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքում, իսկ պսակադրողը եղել է Գլաձորի համալսարանի ռաբունապետ և Գլաձորի վանքի առաջնորդ Եսայի Նչեցին: Գլաձորի համալսարանի շրջանավարտների թիվը 360 են համարում, որոնք ռաբունի կոչումն են ստացել:

Գլաձորի սաներից Առաքել Հաղբատեցին, որն համալսարանն ավարտելուց հետո Թիֆլիսի հոգևոր դպրոցի ռաբունապետն էր եղել, իր ուսուցիչ Եսայի Նչեցու գործունեության արդյունքը այսպես է ներկայացնում. «Թողով պառկ ժառանգութեան բազում ի ծոցս եկեղեցւոյ և ի հանդիսարանս վարժարանացն»: Ուրեմն Գլաձորի համալսարանը պատրաստում էր եկեղեցու սպասավորներ և վարժարանների վարդապետներ, ուսուցչապետներ, որոնք կոչվում էին ռաբունիներ:

Դավիթ Գեոկեցին այսպես է նկարագրում Նչեցու աշակերտներ հավաքելու գործունեությունը. «...ցույ ի ձեռին առեալ, զտեսս և զանիմաստ համբակս ժողովէ ի փարախս իմաստութեան, ընդ որ եւ այժմ է տեսանել, զի ի բազում գաւառաց կան դեգերեալ առ պէտս վարժից եւ տէլէտս իմաստից, իսկ սա գործէ և կազմէ զխոպանացեալ անդաստանս իւրոց աշակերտեալ մանկանց, ի վեր բողբոջէ արս կատարեալս իւրով որոշմամբ եւ քաղցրուսոյց վարդապետութեամբ»²⁴:

Գլաձորի սաներից շատերը իրենց կամ այլ գավառներում հիմնեցին իրենց դպրոցները. Դավիթ ռաբունապետը ղեկավարում էր Վերին-Նորավանքի դպրոցը: Նրան փոխարինեց Կյուրեղը: Մխիթար Սասնեցին ղեկավարում էր Մեծփա վանքի դպրոցը Քաջբերունիքում, Հովհաննես Արճիշեցին՝ Այրիձորի դպրոցը, Մաթեոս Կիլիկեցին՝ Կողբավանքի դպրոցը Այրարատում, Առաքել Հաղբատեցին՝ Թիֆլիսում, Ավետիս Հաղբատեցին՝ Հաղբատում, Կիրակոս և Հովհաննես Երզնկացիները՝ Երզնկայում, Մկրտիչ Թեղեհացին՝ Թեղեհիքում, Ավագը՝ Սալմաստում, Վարդան Կիլիկեցին՝ Կիլիկիայի Չորավանքում:

Եսայի Նչեցու մահից հետո համալսարանը 1338 թ. տեղափոխվում է Հերմոնի վանք՝ Տիրատուր Կիլիկեցու ղեկավարությամբ, և այնտեղ մնում մինչև 1356 թ.: Այդ թվականից համալսարանը տեղափոխվում է Որոտնա վանք՝ Հովհաննես Որոտնեցու ռաբունապետությամբ, և այնտեղ մնում է մինչև 1384 թ., ապա տեղափոխվում Ապրակունյաց վանք:

²⁴ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք, էջ 350:

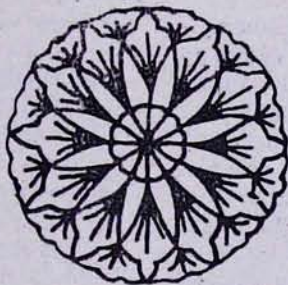
1386 թ. մահանում է Որոտնեցին: Նոր ռաբունապետ է նշանակվում Գրիգոր Տաթևացին, և համալսարանը տեղափոխվում է Տաթևի վանք, որտեղ նրա ռաբունապետությամբ այն գործում է մինչև 1410 թվականը: Նրան հաջորդում է Մխիթար ռաբունապետը մինչև 1425 թ., ապա՝ Եվեկիելը, մինչև 1435 թ. արշավանքը, երբ ավերվում է Տաթևը:

Գրիգոր Տաթևացու աշակերտներից Թովմա Մեծոփեցին մինչև 1446 թվականը ղեկավարում է Մեծոփա վանքի բարձր դպրոցը, որ հիմնադրել էր ինքը՝ Գրիգոր Տաթևացին: Հովհաննես Հերմոնեցին Հերմոնի դպրոցն է ղեկավարում մինչև 1450-ական թվականները: Տաթևացու աշակերտներ Հովհաննես Հերմոնեցի և Թովմա Մեծոփեցի ռաբունապետները կատարեցին իրենց մեծ ռաբունապետի ցանկությունը. ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը վերահաստատեցին իր պատմական տեղում, Վաղարշապատ քաղաքի Ս. Էջմիածին վանքում 1441 թվականին:

Ներսես ռաբունապետի 1282 թ. Գլաձորում հիմնադրած համալսարանը Եսայի, Տի-

րատուր, Հովհաննես, Գրիգոր Տաթևացի ռաբունապետների ղեկավարությամբ միջնադարյան ծանր պայմաններում գոյատևում է 150 տարի Հերմոնի, Որոտնա, Տաթևի վանքերում՝ աներևակայելի, անօրինակ դիմացկունություն հանդես բերելով միջնադարյան Հայաստանի մշակութային կենտրոնների պատմության մեջ:

Միջնադարյան Հայաստանում թաթար-մոնղոլական, լենկթեմության, այլպևան ցեղերի արշավանքների, ավերածությունների, կամայականությունների, Կաթոլիկ Եկեղեցու դավանաբանական նկրտումների պայմաններում հայոց համալսարանի 150-ամյա գոյությունը հերոսություն է, հայ ժողովրդի կենսունակության վառ ապացույց, հայ մտավորականության, Եկեղեցու և մշակույթի գործիչների՝ հայրենիքի և ժողովրդի անկախության պաշտպանության համար ցուցաբերած անսահման սիրտ և նվիրվածության արտահայտություն, որի համար հիմնական պենքը դարձյալ մայրենի լեզուն ու գիրն էր, նախնիների ավանդներին հավատարմությունը:

ԳԼԱՋՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՈՒՄ ԸՆԴՈՐԻՆԱԿՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐ

Միջնադարյան Հայաստանում գրչության կենտրոն էր ամեն մի դպրոց, վարդապետարան և համալսարան: Ուսուցման դասագրքերը ձեռագրերն էին: Աստվածաշնչի հետ մեկտեղ օգտագործվում էին ուսուցվող առարկաների վերաբերյալ երկեր, մասնավորապես ժողովածուներ կամ առանձին հեղինակների մատենագրություններ: Դրանց ընդօրինակությունները աշակերտները կատարում էին նախ իրենք սովորելու համար, իսկ երբ գրիչներ էին դառնում, մասնագիտանում այդ արվեստի մեջ, պատվերներ էին ստանում ուրիշներից թե՛ այն դպրոցներում, որտեղ սովորում էին, և թե՛ վանքերում ու եկեղեցիներում, ուր ծառայության էին անցնում: Այդ պատճառով գրչության կենտրոն էր ամեն մի վանք ու եկեղեցի, որոնց հոգևորականների պաշտօնների մի բնագավառն էլ այդ է եղել¹:

Գլաձորի համալսարանի ընդունապետները հայոց վարդապետարանների ծրագիրը հարստացնելու համար անհրաժեշտ ձեռագրերի ընդօրինակությունները հանձնարարում էին ոչ միայն իրենց սաներին, տեղի մասնագիտացած գրիչներին, այլև տարբեր վայրերում աշխատող հմուտ գրիչներին: Նոր ստացված ձեռագրերը ստուգվում էին, սըրբագրվում: Դրանց հսկողությունը, սկսած Ս. Առաքելոց վանքում ուսանելու տարիներից, դրված էր Եսայի Նչեցու վրա, մինչև նրա ընդունապետություն ստանալը հայոց առաջին համալսարանում:

Ձեռագրերը բազմացնելու նպատակով վերստին ընդօրինակել էին տալիս դրանք նոր ընդունված սաներին, կրկին սրբագրում և հանձնում էին օգտագործման:

Գլաձորի սաների և առանձին գրիչների կողմից ընդօրինակվել են հազարավոր ձեռագրեր, սակայն այնտեղից մեկ շատ քիչ ձեռագրեր են հասել, և դրանցից ոչ բոլորն են, որ ունեն հիշատակարաններ, ուր նշված են ընդօրինակման տեղն ու ժամանակը:

Օգտվելով ձեռագրերից և նրանց հրատարակված հիշատակարաններից ու Գլաձորի համալսարանի մասին գրված իստումնասիրություններից, մենք ճշգրտել ենք որոշ ձեռագրերի պատկանելությունը և կապել Գլաձորի համալսարանից մեկ հասած ձեռագրերի ցանկը²:

Քանի որ Գլաձորի համալսարանի նախապատրաստությունը Ներսես Մշեցին սկսել էր դեռևս Մշո Ս. Առաքելոց վանքում, ուստի մենք ներկայացնում ենք նաև նրա համար ընդօրինակված ձեռագրերը:

² Մեր ուսումնասիրությունը տպագրվել է ՀՍՍՀ ԳԱ Հաս. գիտ. «Լրաբեր» ամսագրում, 1984 թ. № 3, էջ 58—66: Այստեղ ներկայացնում ենք միայն ցանկը:

«Ձեռագրի հասցեն» սյունակում բերված են հավաքածուների անունն ու ձեռագրի համարը: Գրականությունից օգտվելու դեպքում աղբյուրները համառոտագրել ենք ըստ նշված կարգի:

1. Ալիշան, Սիսական — Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893 թ.
2. Ալիշան, Սիսուան — Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885 թ.
3. Կյուլենբերյան, Յուզակ Անկիրիոյ — Բ. Կյուլենբերյան, Յուզակ ձեռագրաց Անկիրիոյ Կարմիր վանուց և շրջակայից, Աթիլիաս, 1957 թ.
4. Հովսեփյան, Խաղբակեանք... — Գ. Հովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պողոսեանք Հայոց պատմութեան մեջ, Աթիլիաս, 1969 թ.
5. Մուրադյան, Յուզակ Մշո Առաքելոց վանքի — Ս. Մուրադյան, Ն. Մարտիրոսյան, Յուզակ ձեռագրաց Մշո Ս. Առաքելոց վանքի և շրջակայից, Երուսաղեմ, 1967 թ.
6. Կոնիբեր, Յուզակ Բրիտանական թանգարանի — Ֆ. Կոնիբեր, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Բրիտանական թանգարանի, Լոնդոն, 1913 թ.
7. Լալայան, Յուզակ Վասպուրականի — Ե. Լալայան, Յուզակ Վասպուրականի հայերեն ձեռագրաց, Թիֆլիս, 1915 թ.
8. Արձագանք 1888 թ. — Արձագանք, Թիֆլիս, 1888 թ. 10.
9. Բազմավեպ 1947 թ. 9—10 — Բազմավեպ, Վենետիկ, 1947 թ. 9—10.

¹ Հ. Ոսկան, Վանի Վասպուրականի վանքերը, Վիեննա, 1947 թ., էջ 1057:

ՆԵՐՍԵՍ ՄԵՇԵՈՒ ՀԱՄԱՐ ԸՆԴՈՐԻՆԱԿԱԾ ՁԵՆԱԳՐԵՐ

№ բովանդակությունը	Բվա- կանը	գրչության վայրը	գրիչը	ստացողը	ձեռագրի հասցեն
1. Մեկնություն Հնգեմատենի վարդանայ	1270	Խոր Վիրապ	Հովհաննես	Ներսես վարդապետ	Մատենադարան № 1094
2. Փիլոսի Լուծմունք Հնգեմատենից	1275	Եղիազարու վանք	Գրիգոր Բարսեղ	Ներսես վարդապետ	Մատենադարան № 3932
3. Ճառք սրբոյն Բարսեղի	1279	Եղիազարու վանք	Ստեփանոս	Ներսես ռաբունի	Մատենադարան № 5595
4. Ճառք սրբոյն Բարսեղի	1279	Եղիազարու վանք	Եսայի գրիչ, սրբագրող	Ներսես ռաբունի	Մատենադարան № 5595
5. Եվնիկ Կողբացի, Եղծ Աղանդոց	1280	[Եղիազարու վանք]	Լուսեր	Ներսես հռետոր	Մատենադարան № 1097
6. Մեկնություն Եսայեայ Դավթի Քոբայրեցույ	1281	Գուգարք, Մշկավանք	Եսայի գրիչ, սրբագրող Բարսեղ	Ներսես ռաբունի	Մատենադարան № 1758

ԳԼԱՉՈՐՈՒՄ ԸՆԴՈՐԻՆԱԿԱԾ ՁԵՆԱԳՐԵՐ

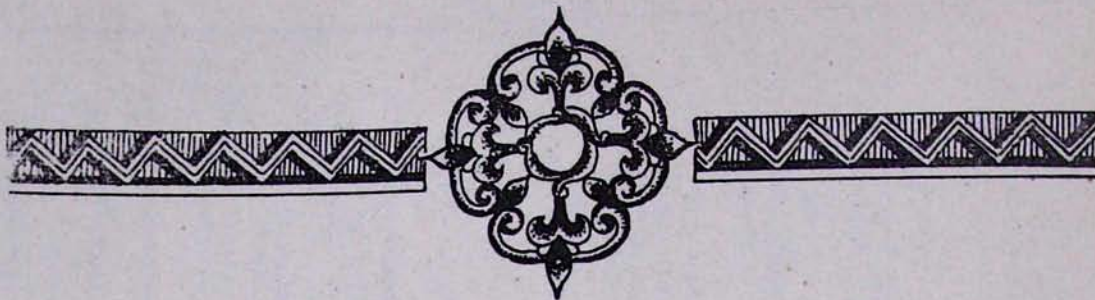
№ բովանդակությունը	Բվա- կանը	գրչության վայրը	գրիչը	ստացողը	ձեռագրի հասցեն
1. Մատենագրությունը Դիոնիսոսի Արիստա- գացույ	1282	[Աղբերց վանք]	Ստեփանոս	Ներսես հռետոր	Մատենադարան № 49
2. Հառաքածոյ	1283— 1284	Վայոց ձոր, Աղբերց վանք	Եսայի սրբագրող Մաթևոս Կիլիկեցի, Եսայի Մովսիս, Սարգիս	Ներսես ռաբունի	Վիեննա № 571
3. Խրատ Եւագրեայ	1284	[Աղբերց վանք]	Սարգիս	Եսայի վարդապետ	Մատենադարան № 437
4. Ժողովածու	1283— 1284	[Աղբերց վանք]	Եսայի, Սարգիս, Սիմեոն	Եսայի վարդապետ	Մատենադարան № 437
5. Ժողովածու	1284	[Աղբերց վանք]	Եսայի	Գրիգոր արքեպիսկոպոս	Մատենադարան № 1422
6. Մեկնություն կաթողիկէից թղթոց	1291	Գլաձոր	Հովհաննես	Եսայի	Վիեննիկ № 656
7. Նարեկ	1291	[Գլաձոր]	Մատթեոս	Տիրատուր	Կյոլենբերյան, Յուզակ Աւ- կիլիոյ, էջ 659
8. Մեկնություն գործոց առաքելոց	1292	[Գլաձոր]	Հովասափ	Եսայի	Մատենադարան № 1363
9. Մեկնություն Եսայեայ մարգարէի	1292	[Գլաձոր]	Սիմեոն	Եսայի	Ալիշան, Սիսուան, էջ 103
10. Ժողովածու	1292	Գլաձոր	Վարդան Կիլիկեցի	Եսայի վարդապետ	Մատենադարան № 470
11. Յաղագս երկնային քահանայապետու- թեանց	1298	Գլաձոր	Վարդան Կիլիկեցի	Եսայի	Երուսաղեմ № 1709
12. Մեկնություն ինն երանութեանց Գրիգորի Նիսացույ	1298	Գլաձոր	Վարդան Կիլիկեցի	Եսայի	Մատենադարան № 749
13. Գիրք Պիտոյից	1298	Գլաձոր, Ս. Նախավկա	Հովհաննես	Եսայի	Մատենադարան № 6273
14. Մեկնություն կաթողիկէից թղթոց	1298	Գլաձոր, Ս. Ստեփանոս	Մկրտիչ	Եսայի	Մատենադարան № 1409
15. Մեկնություն Սաղմոսաց Ներսիսի Լամբ- րոնացույ	սկիզբ 1296	Գլաձոր	Հովհաննես Երզնկացի, Վարդան Կիլիկեցի	Եսայի	Մատենադարան № 6558

քովանդակությունը	թվա- կանը	գրչության վայրը
	1302	
16. Հաւաքումն մեկնութեան մարգարէութեան նըն Եպիկէղի	1303	Գլածոր
17. Մեկնութիւն Դանիէլի Վարդանայ վար- դապետի	1303	Գլածոր
18. Աւետարան	1304	Գլածոր, Ս. Ստեփանոս
19. Մեկնութիւնք	1306	Գլածոր
20. Աւետարան	1307	Գլածոր
21. Աւետարան	1309	Գլածոր
22. Ժողովածու Իմաստասիրականք	1309	Գլածոր
23. Քերականութիւն Եսայեայ	1309	[Գլածոր]
24. Մեկնութիւն Սաղմոսաց Ներսիսի Լամբրո- նացոյ	1312	Գլածոր
25. Աւետարան	1313	Գլածոր, Ս. Նախավկա
26. Մեկնութիւն Եպիկիէղի Եսայեայ Նչեցոյ	1313	Ս. Նախավկա
27. Աւետարան	1314	Գլածոր
28. Մեկնութիւն վեցօրեայ արարչութեան	1314	Գլածոր
29. Աստուածաշունչ	1317	Գլածոր
30. Ժողովածու	1317	Գլածոր
31. Ոսկեփորիկ	1317	Գլածոր
32. Աւետարան	1317	Գլածոր
33. Մատենագրութիւնք Գրիգորի Նիւսացոյ	1318	Գլածոր
34. Ժողովածու Մեկնութեանց	1318	Գլածոր
35. Աստուածաշունչ	1318	Գլածոր
36. Կանոնգիրք	1318	Գլածոր
37. Աւետարան	1319	Գլածոր
38. Մեկնութիւն Դիոնիսեայ Արիսպագացոյ Եսայեայ Նչեցոյ	1319 1319	Գլածոր
39. Գիրք Պիտոյից	1321	Գլածոր, Ս. Ստեփանոս

գրիչը	ստացողը	ձեռագրի հասցեն
Մկրտիչ Թեղենացի հեղինակ՝ Եսայի Նչեցի	Եսայի Ստեփանոս մետրոպոլիտ	Մատենադարան № 5566
Մխիթար Սասնեցի	Հովհաննես Արճիշեցի	Մատենադարան № 3606
Ոսկան Հովհաննես Երզնկացի Պողոս	Եսայի Հովհաննես Երզնկացի	Ալիշան, Սիսական, էջ 134 Մատենադարան № 2520 Բազմավէպ, 1947 թ. № 9—10, էջ 217
Տիրատուր Տիրատուր Գրիգոր արքեպիսկոպոս	Եսայի Եսայի (հեղինակ) Դավիթ ըսքունի	Մատենադարան № 3393 Մատենադարան № 1751 Մուրադյան, Յուզակ Մշո Առաքելոց վանքի, էջ 17 Մատենադարան № 4679
Խաչատուր		
Պողոս Առաքել Հաղբատեցի	Եսայի Ավետիք	Մատենադարան № 7842 Արձագանք, 1888 թ. № 10, էջ 129
Պողոս Բարսեղ Գրիգոր Տիրացու Կիրակոս Կարապետ Սարգիս Ամիր Սարգիս Հակոբ Թագորացի	Ստեփանոս Տարսայիճ Եսայի Եսայի Կիրակոս Եսայի Եսայի Եսայի Եսայի	Մատենադարան № 9150 Մատենադարան № 1657 Մատենադարան № 353 Մատենադարան № 6897 Վենետիկ № 265 Մատենադարան № 4456 Մատենադարան № 418 Ալիշան, Սիսական էջ 133 Մատենադարան № 1419 Մատենադարան № 206 Հովսեփյան, Խաղբակ- եանք... էջ 348—349 Վենետիկ № 1917 Մատենադարան № 167
Եփրեմ Ստեփանոս Հակոբ Թագորացի	Եսայի Եսայի Եսայի	
Եսայի	Եսայի	
Ներսես	Եսայի	Մուրադյան, Յուզակ Մշո Առաքելոց վանքի էջ 22— 23

քովանդակությունը	թվա- կանը	գրչության վայրը
40. Աւետարան	1321	Գլաձոր
41. Ճառք Գրիգորի Աստուածաբանի	1321	Գլաձոր, Ս. Ստեփանոս
42. Աւետարան	1323	Գլաձոր
43. Իմաստասիրականք	1325	Գլաձոր
44. Թովմա Ագուինացի յաղագս յեօթն խոր- հըրդոյ	1325 հետո	Գլաձոր
45. Աստուածաշունչ	1328	Գլաձոր
46. Աւետարան	1329	Գլաձոր
47. Աստուածաշունչ	1332	Գլաձոր
48. Ժողովածու իմաստասիրականք	1334	Գլաձոր
49. Մեկնութիւն Երզոց երգոյն	1335	Գլաձոր
50. Մեկնութիւն երկոտասան մարգարէից Ներսիսի Լամբրոնացոյ	1337	Գայլիձոր
51. Աստուածաշունչ		

գրիչը	ստացողը	ձեռագրի հասցեն
Կյուրոն	Դավիթ Եսայի	Կոնիբեր, Յուզակ Բրիտա- նական թանգարանի էջ 24
Պողոս Ստեփանոս	Եսայի Եսայի Եսայի	Երուսաղեմ № 1414 Մատենադարան № 6289 Վիեննա № 353
Թորոս Տարոնացի	Սարգիս	Մատենադարան № 560
Դավիթ Գետկեցի	Առաքել Հաղբատեցի	Հովսեփյան, Խաղբակեանք. էջ 350
Թորոս Տարոնացի	Եսայի	Լալայան, Յուզակ Վա- պուրականի, էջ 91
Եփրեմ Դավիթ	Ներսես	Վենետիկ № 12
Հունան Գրիգոր	Եսայի Սարգիս Առաքտեր	Մատենադարան № 9222 Մատենադարան № 1141 Մատենադարան № 3606
Եպեմել	Եսայի	Վենետիկ № 9

ՊՐՈՖ. ՎԱՐՍՋԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ
ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻ
ԳԱՀԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ (1956—1980)***

ՄԱՍՆ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը Իր գահակալության 25 տարիների ընթացքում վերանորոգչական և շինարարական Իր բեղուն գործունեությանը զուգընթաց, մշտապես հետամուտ եղավ բարեպարոզելու Մայր Աթոռի շենքերը գեղարվեստական գործերով և հարստացնելու գոյություն ունեցող գեղարվեստական հավաքածոները:

Լինելով ի բնե արվեստասեր, արվեստագիտակ ու նրբաճաշակ՝ Նորին Սրբությունը ցուցաբերեց բացառիկ ուշադրություն այս բնագավառին: Նյութապես խրախուսեց արվեստագետներին՝ նրանց պատվերներ տալով կամ նրանցից գնումներ կատարելով: Մայր Աթոռի գեղարվեստական հավաքածոները ճոխացան ու հարստացան նաև արվեստագետների հաճախակի նվիրատվություններով: Մայրավանքի գեղարվեստական հավաքածոների հարստացման միջոցներից մեկն էլ հանդիսացավ ներքին թեմերից ստացված կրոնական բովանդակությամբ հայ նկարիչների կորստյան մատնված գործերի հավաքումը: Այդ գործերը, մասնագետների կողմից վերականգնման ենթարկվելով, վերստին կյանքի կոչվեցին: Մայր Աթոռի գեղարվես-

տական հավաքածոները համալրվեցին նաև Նորին Սրբության արտասահմանյան ուղևորությունների ընթացքում նվեր ստացված ու Էջմիածին բերված զգալի թվով գեղարվեստական կտավներով, գործվածքներով, ոսկերչական գործերով և այլն: Միևնույն ժամանակ Իր արտասահմանյան ուղևորությունների առիթներով Վեհափառ Հայրապետն Իր հետ էր տանում մայրավանքում պատրաստված զանազան հուշանվերներ (խաչքարեր, մանրանկարչական գործերի պատճեններ, ոսկերչական գործեր և այլն):

Նկատի ունենալով, որ չափազանց շատ են ու բազմաբնույթ այդ կարգի գործերը, ստորև որոշ խմբավորմամբ ներկայացնում ենք դրանցից առավել կարևորները:

ա. Գրաֆիկական ու գեղանկարչական գործեր

Վեհափառ Հայրապետը սկզբնապես մտադրվել էր նախապատրաստել և հրատարակել հայ եկեղեցական ճարտարապետության հուշարձանների գրաֆիկական նկարների ալբոմ: Պատվերը հանձնարարվեց նկարիչ Հրաչյա Ռուսիկյանին, որին տրամադրվեց նկարվելիք հուշարձանների ցուցակը, ինչպես նաև ավտոմեքենա՝ Հայաստանի հեռավոր վայրերում գտնվող հուշարձաններն այցելելու և նկարները տեղում պատրաստելու համար: Նկարչի աշխատանքներն ընթացան Մայր Աթոռի ճարտարապետների հանձնա-

* Հարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1983 թվականի № 16 ԺԱ—ԺԲ-ից և 1984 թվականի № 16 Ա—Զ-ից:

ծողովի մշտական ուշադրության ներքո, պատրաստված գործերի պարբերական դիտումներ կատարելու և հեղինակին խորհուրդներ տալու միջոցով: Նկարների վերջնական ընտրությունը կատարվեց 1958 թվականի դեկտեմբերի 20-ին: Ներկայացված 72 գրաֆիկական աշխատանքներից ընտրվեց 47-ը: Հանձնարարվեց հեղինակին դրանք լրացնել 3 նոր նկարներով՝ ընդհանուր թիվը հասցնելով 50-ի: Անհրաժեշտ համարվեց նաև հանձնարարել նկարչին հրատարակության համար ընտրված գործերը նորից կատարել:

Ավելի ուշ, նկարիչ Ա. Մամաջանյանը քննարկման ներկայացրեց իր սեփական նախաձեռնությամբ կատարված հայ ճարտարապետության մի քանի հուշարձանների (Մայր տաճարի, ս. Հռիփսիմեի և ս. Գայանեի եկեղեցիների ու Չվարթոցի) 4 լինոգրավյուրներ՝ դրանք որպես բացիկներ հրատարակելու առաջարկությամբ: Ներկայացված նկարները քննարկվելուց հետո հեղինակին հանձնարարվեց արված դիտողությունների հիման վրա վերամշակել այդ գործերը:

Սակայն վերոհիշյալ նկարիչների գործերի հրատարակությունը չիրականացավ: Դրա փոխարեն Վեհափառ Հայրապետը նպատակահարմար համարեց նախապատրաստել և հրատարակել հայ եկեղեցական ճարտարապետության վերաբերյալ ֆոտոալբոմ: Այդ կապակցությամբ Նորին Արքեպիսկոպոս Մայր Աթոռ հրավիրեց ռուսինահայ լուսանկարիչ Մովսես Ելուկյանին: Տրամադրելով նրան ճարտարապետ Բաղդասար Արվուսանյանի կողմից կազմված թեմատիկ մի ցուցակ՝ պատվիրեց հրատարակվելիք ալբոմի համար կատարել լուսանկարումներ:

Մայր Աթոռի ճարտարապետների հանձնաժողովը երկու անգամ (1964 թ. փետրվարի 20-ին և հաջորդ տարվա հոկտեմբերի 18-ին) պահովեց ներկայացված լուսանկարների ընտրությամբ: Դրանց մեծ մասին հավանություն տալով՝ հանձնաժողովը անհրաժեշտ համարեց որոշ լրացումներ կատարել: Այդ աշխատանքը հանձնարարվեց ճարտարապետ Վաչիկ Սաջատյանին, լուսանկարիչներ Թորոս Ստորիայանին, Հակոբ Հեքեքյանին և Անդրանիկ Քոչարին: Գալուստ Այուպյանյանի հիմնարկության տրամադրած նյութական միջոցներով ալբոմը՝ «Հայկական եկեղեցիներ» խորագրով լույս տեսավ Սոֆիայում 1970 թվականին (տեքստի հեղինակ և ալբոմի կազմող՝ ճարտարապետ Բ. Արվուսանյան, նկարչական ձևավորման հեղինակ՝ նկարիչ Գրիգոր Խանջյան):

Մայր Աթոռի ճարտարապետների հանձնաժողովի անդամներ Ռ. Իսրայելյանը, Բ.

Արվուսանյանը և Գ. Խանջյանը տարբեր տարիներին կատարել են այնպիսի հրատարակությունների գրաֆիկական ձևավորումներ: Բացի «Էջմիածին» ամսագրի պարբերաբար փոփոխվող շապիկից, տիտղոսաթերթից, գլխավարողներից ու վերջնապարզներից (կատարված ճարտարապետներ Ռ. Իսրայելյանի, Բ. Արվուսանյանի և նկարիչ Գր. Խանջյանի կողմից), այդ կարգի գրաֆիկական գործերից հիշատակության արժանի են Նյու-Յորքի առաջնորդարանի պաշտոնաթերթ «Հայաստանյայց եկեղեցի» ամսագրի շապիկը (հեղինակ՝ Բ. Արվուսանյան), «Հայկական եկեղեցիներ» ալբոմի կազմը, շապիկը և տիտղոսաթերթը (հեղինակ՝ Գ. Խանջյան), «Հայկական խաչքարեր» ալբոմի կազմը, շապիկը և տիտղոսաթերթը (հեղինակ՝ Գ. Խանջյան), Վազգեն Ա Հայրապետի արտասահմանյան ուղևորություններին վերաբերող մատենաշարի գրաֆիկական ձևավորումները (հեղինակներ՝ Բ. Արվուսանյան, Ա. Կարազյան և Գ. Խանջյան), «Ս. Էջմիածին», «Ս. Հռիփսիմե» և «Ս. Գեղարդ» գրքույկների ձևավորումը (հեղինակ՝ Գ. Խանջյան) և այլն:

Այդ կարգի գործերի թվին կարող են դասվել նաև հայրապետական կոնդակների ձևավորումները: Հիմնական կոնդակի ձևավորումը՝ հայկական մանրանկարչության մոտիվներով, վերևում խորանակով, գունագեղ ու գեղեցիկ, կատարել է սովետահայ կերպարվեստի անվանի վարպետ Հակոբ Կոչոյանը: Մյուս երկու կոնդակները ստեղծվել են երկու կարեվոր առիթներով՝ մեկը Եղեռնի 50-ամյակի (հեղինակ՝ Բ. Արվուսանյան), մյուսը Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակի (հեղինակ՝ Գ. Խանջյան) կապակցությամբ:

Վեհափառ Հայրապետ Վազգեն Ա-ի նախաձեռնությամբ ավանդույթ է դարձել յուրաքանչյուր Ամանորի առթիվ Նորին Արքեպիսկոպոս և Մայր Աթոռի անունից շնորհավորական բացիկներ ուղարկել ներքին և արտասահմանյան թեմերը, Մայր Աթոռի բարերարներին, ազգային և մշակութային գործիչներին: Էջմիածնի տպարանում տպագրված այդ բացիկները սովորաբար, բացի համապատասխան մակագրությունից, վարդապետված են իրեն հայկական ձեռագրերում (ավետարաններում, ճաշոցներում և այլուր) պահպանված հայ մանրանկարչական արվեստի լավագույն նմուշների գունագեղ վերարտադրություններով (տաազրված հիմնականում ըստ նկարչուհի Բ. Հովսեփյանի կատարած պատճենահանումների): Հոգատարությունն ու բժախնդրությունը կատարվող հրատարակությունների նկարչական ձևավորման նկատմամբ և այդ գործում շնորհաշատ նկարիչների ներգրավումը, ինչպես նաև համապա-

տասխան տպարաններին (հայրենիքում և արտասահմանում) պատվերներ տալը մեծապես նպաստեց Մայր Աթոռի հրատարակությունների պոլիգրաֆիական որակը հետզհետե բարձրացնելուն և կատարելագործելուն, ինչպես, օրինակ, «Հայկական խաչքարեր» պլեյմը, որի հրատարակչական որակը համընդհանուր գնահատականի է արժանացել:

Անդրադառնալով կատարված գեղանկարչական գործերին՝ պետք է նշել, որ դրանք ևս բազմաթիվ եղան: Բացի արդեն վերը հիշատակված աշխատանքներից՝ կապված ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի որմնանկարների վերականգնման հետ, նույնպիսի հոգատարություն ցուցաբերվեց նաև Մայր Աթոռում գտնվող և այլ թեմերից հավաքված եկեղեցական բովանդակությամբ հին հայկական կտավների վերականգնման նկատմամբ: Դրա համար Լենինգրադից Մայր Աթոռ հրավիրվեցին փորձառու վերանորոգողներ Վ. Դ. Ֆրոլովը և Ս. Ի. Սոլոգովնիկովը, որոնց ջանքերով այդ նկարները մաքրվեցին սևացած լաքից, բուժվեցին այրվածքներից ու փտումից, իսկ անհրաժեշտ դեպքերում մեծ խնամքով, պոլտեխնիկությամբ և նվազագույն միջամտությամբ նոր կտավների վրա փոխադրվեցին այնպիսի արժեքավոր նկարներ, որոնք թվում էին, թե վերջնականապես կորստյան են մատնված: Դրանց մի մասը (Գ. Խանջյանի ցուցումներով) կախվեց Մայր տաճարի պատերին, մնացած մասը դրվեց Նոր վեհարանի պատկերասրահում:

Վերականգնման ենթարկվեցին նաև Մայր տաճարից ս. Գայանե եկեղեցի փոխադրված ու ավագ խորանում տեղադրված նախկին մարմարակերտ Իջման սեղանի պարզաձևաչափերը: Մաքրվեցին ու ամրացվեցին նույնպես նույն եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավորին պահպանված որմնանկարը և նրա աջ ու ձախ կողմերում եղած փոքրաչափ որմնանկարները (կատարող՝ նկարիչ Կ. Ավետիսյան):

Դրա հետ մեկտեղ մեծ ջանքեր գործադրվեցին ու նյութական զգալի միջոցներ հատկացվեցին գործող եկեղեցիները գեղանկարչական նոր ստեղծագործություններով հարստացնելու համար: Այդ կարգի գործերի թվին են պատկանում ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի ավագ խորանի նոր սեղանը պարզարող Աստվածամոր պատկերը (գործ՝ իտալահայ հանրահայտ նկարիչ Գ. Շլյանի), Աստվածամոր պատկերը ս. Հռիփսիմե եկեղեցում՝ կատարված ֆրեսկային տեխնիկայով (գործ՝ նկարիչ Հ. Մինասյանի), Երևանի վերակառուցված ս. Սարգիս եկեղեցու խորանում դրված «ս. Սարգիսը ձիու վրա» կուպոլիցիան (գործ՝ նկարիչ Է. Ջաքարյանի):

Այդ կարգի գործերի մեջ առավել կարևորն ու աշխատատարը ֆրեսկային տեխնիկայով իրականացված Օշականի ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու ներսի որմնանկարները⁸¹ են: Միջանայան, հեղինակակից և կատարման զգնական՝ նկարիչ Հ. Մամյան): Նկարիչ Հ. Մինասյանի վրձնին է պատկանում նաև նույն եկեղեցու ավագ խորանի նոր սեղանը պարզարող Աստվածամոր պատկերը:

Վազգեն Ա Հայրապետի գահակալության տարիներին ստեղծված գեղանկարչական գործերի թվին են պատկանում Նրա յուրաներկ 3 դիմանկարները: Դրանցից երկուսը պատկանում են հայ կերպարվեստի նահապետ Մարտիրոս Սարյանի վրձնին ու կատարված են 1957 և 1958 թվականներին (կախված են Վեհարանի պատկերասրահում), իսկ երրորդը (գործ՝ Սոլոգովնիկովայի), որ նվազ հաջող է, պարզարող է Հայկաջեն ամառանոցի ընդունարանի պատը: Դրանց վրա կարելի է ավելացնել ևս երկուսը, մի յուրաներկ դիմանկար, կատարված նախքան Նրա կաթողիկոս ընտրվելը, դեռևս Բուխարեստում ռուսինացի նկարիչ Իսակիեի կողմից, և մի գունավոր մեծաչափ լուսանկար (տպված կտավանման թղթի վրա), որն իրավամբ կարող է գեղարվեստական գործ համարվել (գործ՝ կանադահայ ճանաչված լուսանկարիչ Գավուքի):

Այս երկու դիմանկարները նույնպես պարզարող են Նոր վեհարանի պատկերասրահը: Վերը նշեցինք, որ Վազգեն Ա կաթողիկոսը գնման կամ նվեր ստանալու միջոցով զգալիորեն հարստացրեց Մայր Աթոռի գեղարվեստական նկարների հավաքածուն: Ստորև բերված ենք ձեռք բերված նկարների ընդհանուր, ոչ լրիվ թվարկումը՝ ըստ հնարավորին նշելով նկարների՝ հեղինակների կամ նվիրատուների անուն-ազգանունները, երբեմն նաև նկարի բովանդակությունը:

Երևանի պատկերասրահը ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի հավաքածուն հարստացրել է Հովնաթանյանների դպրոցին պատկանող հայ նկարիչների ստեղծած 31 հին սրբանկարներով:

Սովետական Հայաստանի կերպարվեստի վարպետների գործերից նոր հավաքածոյին մաս են կապվել Մարտիրոս Սարյանի կողմից կատարված Վազգեն Ա կաթողիկոսի վերը

⁸¹ Դրանց, գաղափարական բովանդակությամբ, պատկերագրությամբ և «կատարողական արվեստին հանգամանորեն անդրադարձել ենք եկեղեցու վերանորոգմանը և բարեկարգմանը նվիրված տվյալ գրքի բաժնում:

նշված երկու դիմանկարները և «Մասիս» բնակարանը, Հակոբ Կոջոյանի հինգ գեղանկարները և գրաֆիկական մի քանի գործեր, Գրիգոր Խանջյանի չորս, Մարիամ Ասլամազյանի երեք, Էդվարդ Իսաբեկյանի երկու («Խնձորենկ» և «Պատասխան Հակերտին»), Սեդրակ Առաքելյանի մեկ («Կոլտուրան դեպի լեռները»), Ջիոտտոյի (Գևորգ Գրիգորյան) տասներկու փոքր, Հենրիկ Սիրավյանի երկու գեղանկարները, Հրաչիկ Ռուսիկյանի «Մայաթ-Նովա» խճանկար-դիմանարը, Հովհաննես Ասատրյանի ջրաներկ երկու («Ս. Հովհաննիս», «Ս. Էջմիածին» նկարները, քանդակագործ Նիկողոս Նիկողոսյանի երկու («Ավ. Իսահակյան», «Վեհամայր») բրոնզաձուլ արձանիկները, նկարիչ Արամիկի երկու գեղանկարներն ու «Կուրտաս» քանդակը և այլն:

Կրոնական բովանդակություն ունեցող գործերից հիշատակելի են Երվանդ Քոչարի «Ս. Մեսրոպ», Հակոբ Հակոբյանի «Մայրություն» նկարները, Արտաշես Հունանյանի երկու սրբանկարները, ինչպես նաև Տարագոսից գնված Հիսուսի դիմանկարը (գործ՝ Վերածննդի շրջանի անհայտ նկարիչ):

Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի գեղարվեստական նկարների հավաքածուն պալիտրեն հարստացավ նաև սփյուռքահայ ժամանակակից նկարիչների գործերով: Դրանց թվին են պատկանում փարիզահայ նկարիչներ Արտավազ Բերբերյանի երեք, Հովհ. Մուրաֆյանի երեք, Ժանսեմի հինգ, Գառուի յոթ, Ժերանյանի երեք և Կարապետ Ղապարյանի (Ժնև) երեք գեղանկարները:

Մայր Հայաստան հայրենադարձված ու Մայր Աթոռի հավաքածոյին մաս կազմած գեղանկարչական գործերից հիշատակելի են Հովհ. Ավագովսկու երկու, Վարդան Մախոյանի երկու ծովանկարները (նվիրատու՝ կանադահայ Փերուզ Բաբայան), Ջաքար Ջաքարյանի մեկ նատյուրմորտը, Հովսեփ Փուշմանի երկու գեղանկարները (նվիրատու՝ ամերիկահայ դոկտոր Քելեյան) և Հովհ. Ալխայանի երեք բնանկարները (նվիրատու՝ փարիզահայ Հայկ Աղաբեկյան): Նույն Հայկ Աղաբեկյանից են նվեր ստացվել Կարապետ Աղամյանի երկու գեղանկարները, Վարդան Մախոյանի երկու ծովանկարները և Էդգար Շահինի ութ օֆորտները:

Մասնագետ արվեստաբաններին թողնելով վերը թվարկված գործերի գեղարվեստական արժեքավորումը՝ նշենք միայն, որ դրանց ձեռքբերումն ու խնամքով պահպանումը վկայում է այն մշտական սերն ու հոգատարությունը, որ ցուցաբերում է Վեհափառ Հայրապետը հին ու նոր հայ արվեստագետների ստեղծագործությունների նկատմամբ:

բ. Գեղարվեստական գործվածքներ

Կիրառական արվեստի այս բնագավառը դարեր շարունակ հանդիսացել է հայ արվեստի բաղկացուցիչ մասը, տվել է հիասքանչ նմուշներ, որոնց մի մասը վարդարում է Մայր Աթոռի հավաքածուն: Բացի դրանց նկատմամբ ցույց տրված խնամքից, պահպանման և ցուցադրության համար բնականոն պայմաններ ստեղծելուց, դրանց գիտական հաշվառմանն ու ուսումնասիրությանը (այդ գործում մեծ օգնություն ցուցաբերեց արվեստագետ Սերիկ Դավթյանը) նպաստելուց ու հավաքածուն անդադրում հարստացնելուց, որոշակի ջանքեր գործադրվեցին նաև գեղարվեստական գործվածքների ու հանդերձանքի նոր գործերի ստեղծման ուղղությամբ:

Առաջնեկներից մեկը հանդիսացավ ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի ավագ խորանի նոր վարագույրը (նվեր մարտեաբնակ Տեր և Տիկին Արծրուն և Էլիզ Ջրբաշյանների): Դեղնա-ոսկեգույն, վարդանախշավոր կտորի կենտրոնական մասը վարդարում է ոսկե թելերով բանված անհավասարաթև խաչը (ճարտարապետ Բ. Արվուսմանյանի էսքիզով): Նույն հեղինակի էսքիզներով պարզ վարագույրներ պատրաստվեցին նաև Օջականի ս. Մեսրոպ Մաշտոց և Ստեփանավանի եկեղեցիների համար, իսկ ճարտարապետ Բ. Արվուսմանյանի էսքիզով պարզանախշավոր վարագույրի պատվերը կատարվեց Դամասկոսում:

Մայրավանքի գեղարվեստական գործվածքների հավաքածուն համալրվեց հայկական արվեստում իր նախօրինակը չունեցող երկու գորելեններով (էսքիզների հեղինակ՝ Գ. Խանջյան): Դրանցից առաջինի՝ «Իշման տեսիլք» գորելենի էսքիզը մշակվեց 1977 թ. և պատվեր տրվեց Հունգարիայի Սոցիալիստական Հանրապետության համապատասխան մի արվեստանոցի՝ այն պատրաստելու համար:

Գորելենի վրա, աջ կողմում ծնկաչոք պատկերված է ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, իսկ ձախ կողմի վերևի մասում՝ Քրիստոսը, որ իրեղեն մուրճը ձեռքին ցույց է տալիս Աստծու տաճարի կառուցման տեղը: Հորինվածքի կենտրոնի վերնամասում երկու հրեշտակներ շրջապատել են լույսի ճառագայթներով ողողված Սուրբ Հոգու խորհրդանիշին՝ աղավաղում: Աջ և ձախ կողմերում, լեռների ֆոնի վրա պատկերված են հրաշափառ տեսիլքը երգով փառաբանող հրեշտակների խմբեր: Բազմաֆիգուր այս հորինվածքը կարելի է եռաթև համարել, քանի որ նրա կենտրոնական մասը աջից ու ձախից ունի վարդային երկու թևեր, որոնց հիմքում ընկած

են հայկական կենաց ծառեր՝ իրենց վրա կրելով նաև «Ամենայն Հայոց Վազգեն Ա Հայրապետին» (ձախից), «Էջ Միածինն ի Հօրե» (կենտրոնում) և «Ֆրանսիայի հայոց եկեղեցիներու կողմէ ՌՆԻԶ» (ձախից) արձանագրությունները:

Գրեթե չունի հայաշունչ է՝ որդեգրված հայ մանրանկարչության մոտիվներին: Գեղանկարչական լուծումը հարթային է, տաք գույներով, որոնցում գերիշխում են հողային երանգները: Ոսկով ու նարնջագույնով է լուծված Քրիստոսի ֆիգուրը: Դրա շնորհիվ այն հնչում է թեթև, եթերային՝ մնալով միջոտուշադրության կենտրոնում: Դրան հակառակ, ս. Գրիգոր Լուսավորչի ֆիգուրի գունային լուծումը կատարված է կապույտ և մանուշակագույն երանգներով, որոնք առավել ամուր, իրական կերպարային մեկնաբանում են հաղորդում նրան: Բոլոր ֆիգուրներում ապատորեն կիրառված է պարագծային ընդգծումը:

Գրեթե չգրավում է դիտողին իր գունեղությամբ, գեղանկարչական ու պլաստիկ լուծումներով: Նրա հորինվածքային բովանդակությունը, ինչպես և չափերը ($2,0 \times 5,5$ մ.) համապատասխանում են Վեհափառ Հայրապետ Վազգեն Ա-ի ընդունարան-աշխատասենյակի հետնապատին (հյուսիսային) կախելու համար, և նա այդ տեղն էլ գրավում է այժմ: Գրեթե չի պատրաստության ծախսերը հոգացել են Ֆրանսիայի հայկական եկեղեցիները:

Երկրորդ գրեթե չունի «Սուրբ Մեսրոպը և թարգմանիչները» թեմայով, որի էսքիզը նույնպես պատրաստել է ՍՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ Գրիգոր Խանջյանը, մտահղացված է դասական գրեթեների սկզբունքով ու այդ առումով առաջնեկն է հայ արվեստի պատմության մեջ: Հորինվածքը բազմաֆիգուր է. նրանում պատկերված սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցը ներկայացնում է ժողովրդին հայոց այբուբենի տախտակը: Մաշտոցին շրջապատել են թարգմանիչները: Մի փոքր վերևում պատկերված է ս. Սահակ «Պարթևը» ձեռքին Աստվածաշունչ մատյանը՝ «Եղիցի լոյս և եղև լոյս» մակագրությամբ: Հորինվածքի կենտրոնը զբաղեցրել են Վռամշապուհ թագավորի, թագուհու և Ամատունի իշխանի ֆիգուրները՝ շրջապատված ավանական դասի ներկայացուցիչներով: Երկու թևերը լեցուն են ցնծացող մարդկանցով, որոնցից յուրաքանչյուրը յուրովի է արտահայտում իր ուրախությունը տառերի գյուտի մեծ խորհրդի առթիվ:

Հորինվածքում տեղ են գտել թևավոր երկու հրեշտակների ֆիգուրներ, որոնք ընդգծում են պատկերի դիտման շարժումը՝

բևեռելով դիտողի հայացքը Մեսրոպ Մաշտոցի վրա: Բազմաֆիգուր այս գրեթեում կերպարները մեկնաբանված են անհատականացած պատկերներով, պուրկ չեն հոգեբանական արտահայտությունից:

Ըստ հորինվածքի, պայմանականորեն ըստեղծված ամֆիթատրոնային ճարտարապետությունը հնարավորություն է ընձեռել հեղինակին կատարելու ֆիգուրների այնպիսի տեղաբաշխում, որով ամենևին չի խաթարվում յուրաքանչյուր կարևոր ֆիգուրի տեսքը իր իմաստալից կերտվածքով: Ընդհանրապես հորինվածքում մուծված ճարտարապետական մոտիվի՝ երեք կամարների, նկարը պահպանում է հայկական ձեռագրերի մանրանկարներում հանդիպող եռախորան կառուցվածքը, և դրանով իսկ հայաշունչ է դառնում ողջ հորինվածքը: Ի տարբերություն նախորդ գրեթեների, այստեղ գունային լուծումը ավելի նուրբ է: Նրանում հիմնականում պահպանված են ոսկեգույն և արծաթագույն երանգները: Միայն հավասարապես բախշված կարմիրների և մեկ կապույտի միջոցով է աշխուժություն ստեղծվում երանգային ընդհանուր համակարգի մեջ:

Հանդերձանքի ճոխությունը, նրանց ծալքերի պլաստիկ հարուստ լուծումները, հորինվածքում ազգագրական կարգի գործածական պարագաների՝ գրակալի, ձեռագիր մատյանների, թագերի, ազգային հանդերձանքի ու գեղարվեստական գործվածքների մուծումը տոնական հանդիսավորություն է հաղորդում ընդհանուր պատկերին, դիտողին տեղափոխում դեպի հեռավոր անցյալը, ըմբռնելի դարձնում պատմական այդ իրադարձության բացառիկ կարևորությունը հայ ժողովրդի կյանքում:

Ավելի մեծ չափեր ($4,4 \times 5,3$ մ.) ունեցող այս գրեթե չունի նախատեսված և կախել Նոր վեհարանի դահլիճի հյուսիսային պատին: Այսպիսով, միջին դարերի եվրոպական երկրներում որմնանկարներին փոխարինելու եկած կիրառական արվեստի այս տեսակը՝ գրեթեները, մեկնում ևս պիտի կիրառություն ստանա: Այն պատվիրված է Փարիզի Գրեթեների արհեստանոցին (որի համբավը տարածված է ողջ աշխարհում) ու պիտի պատրաստ լինի 1981 թվականին: Գրեթեների ծախսերը (շուրջ 120 հազ. դոլարի չափով) հոգում են փարիզահայ Գուրգեն և Սուրեն Գործունյան եղբայրները):

Փոքրաչափ, սակայն գեղարվեստական տեսակետից հաջող է ոտքի տակը փռելու համար պատրաստված հայրապետական արծվագորգը (գործված ճարտարապետ Բ. Արզումանյանի էսքիզով): Նույն հեղինակը հաջողության հասավ նաև պատարագի հայ-

րապետական պզեստի էքսիկները մշակելու գործում: Թագից, վակասից, փորորարից, եմփորոնից, կոնքեթից և բապայանից բաղկացած երկու համալիրի (մեկը կապույտ, մյուսը մանուշակագույն թավիշից կարված) նախշավարդերը ոսկեթելով ասեղնագործվեց Հնդկաստանում:

Իր գահակալության քսանհինգ տարիների ընթացքում Վազգեն Ա կաթողիկոսը բացառիկ ուշադրություն ցուցաբերեց նաև Մայր Աթոռի շենքերն ու տաճարները, ինչպես նաև թեմական եկեղեցիները գորգերով հարստացնելու ուղղությամբ: Նա պատվիրեց նոր գորգեր կամ ձեռք բերեց հին գորգերի հավաքագյուտ նմուշներ հայրենիքում և արտասահմանում:

Նորերից հիշատակության արժանի են նույնանման երկու գորգեր՝ ճարտարապետ Բ. Արզումանյանի էքսիկով պատրաստված թեփրանում (նվիրատվությամբ մի խումբ պարսկահայերի): Այս գորգերը բոլոր կողմերից երիզված են լայն ու հայառձ պարզանախշերով պատած շրջանակով: Նրանում ամփոփված հարթության կենտրոնում տեղավորված է հայրապետական նշանը, որի ներքևի մասում կա «Ի Հայրապետեն Տ. Տ. Վազգենայ Այդ ս. Էջմծն ՌՆԹ 1860» արձանագրությունը: Այդ երկու գեղեցիկ գորգերից մեկը պարդարում է Վեհափառ Հայրապետի աշխատասենյակի պատը (նրա բավկաթոռի ետևում):

«Ս. Էջմիածին» մակագրությունը կրող մի այլ գորգ, որ կախված է Նոր վեհարանի սեղանատան պատին, նվերն է վիեննահայ Սարգիս Կարապետյանի: Այս գորգը ինքնատիպ է, հայկական գորգերի ավանդական օրինակներից մեկը, որ գորգի և գորբեղնի մի տեսակ պուզակցություն է: Հայրապետական նշանը ամփոփված է նրա վերնամասում, ձախ կողմից, իսկ ողջ հարթությունը, խորանից ներքև, պատած է հայկական մանրանկարչության գունազեղ մոտիվներով:

Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի գորգերի հավաքածուն համալրվել է նաև հին գորգերով՝ նվեր ստացված սփյուռքահայերից: Դրանց թվին են պատկանում կեորտեպ կոչված (17-րդ դ.) երեք հին գորգեր (նվիրատու՝ եգիպտահայ Հրանդ Նասիբյան), և երկու այլ հին գորգեր (նվիրատու՝ ռումինահայ նկարիչ Հրանդ Ավագյան), 18-րդ դարի հայկական ասեղնագործ երեք պատի գորգեր (նվիրաբերված 1968 թվականին Տեր և Տիկին Մամուլյանների կողմից), ինչպես նաև երեք գորգ (երկուսը մեծ՝ եթովպական, մեկը հայկական՝ Ղարաբաղի), նվիրված լուդոնահայ Հարություն Գալաթյանի կողմից և այլն:

Չունենալով հնարավորություն այս գրված-

քի նեղ սահմաններում մեկառմեկ թվարկելու նվեր ստացված կամ գնված հին, ինչպես նաև Հայաստանի գորգագործարաններում պատվիրված տարբեր չափերի մեծ թվով գորգերը (որոնցով պարդարված են գլխավորապես Նոր վեհարանի և Մայր տաճարի հատակները), կուպենայինք միայն նշել, որ Մայր Աթոռի գորգերի տարեց-տարի հարըստացող հավաքածուի պարզն է հանդիսանում արտակարգ մեծ չափերի (4,24×7,70 մ.) պարսկական այն գորգը (փռված Վեհափառ Հայրապետի ընդունարանի հատակին), որը ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռին նվիրաբերել է պարսկահայ համայնքը, երջանկահիշատակ Գևորգ Զ կաթողիկոսի գահակալության օրոք:

Գ. Ոսկերչական և գեղարվեստական մետաղամշակման գործեր

Բազմակողմանի դրսևորում ունեցան Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի նախահրույսները արվեստների նկատմամբ՝ իրենց ոլորտում ընդգրկելով այն ամենը, ինչ գեղեցիկ է, մարդու հոգին ու պագցուններն ապնվացնող: Նպաստելով արվեստի բազմապիսի գործերի ստեղծմանը՝ Նորին Սրբությունը նպատակամղվեց դրանց միջոցով ևս արտահայտել համայն հայության հոգևոր կենտրոն ս. Էջմիածնի հնադարյան պատմական Աթոռի ծաղկումն ու պայծառացումը ետպատերապմյան տարիներին, մասնավորապես Իր գահակալության ժամանակաշրջանում:

Այդ առումով չափազանց արգաստվոր եղան Հայաստանում հին ու հարուստ ավանդույթներով հայտնի կիրառական արվեստի երկու բնագավառներ՝ ոսկերչությունը և գեղարվեստական մետաղամշակումը: Դրանց միջոցով ոսկուց ու արծաթից, բրոնզից ու երկաթից ստեղծվեցին գեղարվեստական այնպիսի գործեր, որոնք ծառայելով հանդերձ իրենց անմիջական կամ կրոնա-գաղափարական նպատակին, միևնույն ժամանակ արվեստի բարձրարժեք ու մնայուն նմուշներ են հանդիսանում:

Դրանցից ամենից առաջ հիշատակելի են ոսկերչական արվեստի երկու նշանավոր գործեր՝ հայկական ոսկեառու ու աղամանդակադրոյ աթուրները և ոսկեկուռ մեծ խաչը:

Հայտնի է, որ Վեհափառ Հայրապետը մեծ կարևորություն տալով հայկական տառերի գյուտին (դիտելով այն որպես բախտորոշ մի իրադարձություն վաղուց իր պետականությունը կորցրած հայ ժողովրդի կյանքում և միաժամանակ ազգապահպանման հզոր միջոց), հայ մեծ լուսավորիչներ ս. Մեսրոպ Մաշտոցի և ս. Սահակ Պարթևի անմոռանալի

սխրանքը գեղարվեստորեն մարմնավորել էր տվել Օշականի եկեղեցու որմնակարներում ու մեծ գորելենի վրա: Նրա իսկ մտահղացմամբ այդ նվիրական թեման փայլուն կերպով իր մարմնավորումն ստացավ նաև ոսկերչական արվեստի յուրահատուկ միջոցներով՝ մեկ անգամ ևս պանծացնելու համար հայկական այբուբենի ստեղծման մեծ խորհուրդը:

Ըստ տեղադրման պայմանների, տառերը պետք է վարդարեին 80×130 սմ. չափերի օնիքայա տախտակի հղկված հարթությունը: Դրանից էլ բխեցին տախտակի վրա տեղ գրավող 36 տառերի (6-ը ուղղահայաց պոկնակներով և 6-ը հորիզոնական շարքերով) նպատակահարմար՝ 6×10 սմ. չափերը: Նման դասավորությունը հնարավորություն կընձեռներ ստեղծելու համապարփակ մի հորինվածք, որը դիտողի կողմից կընկալվեր ինչպես իր ամբողջության, այնպես էլ առանձին տառերի գեղեցիկ ձևերի մեջ:

Սակայն տառերի նկարագրված դասավորությունը պահպանելով հանդերձ, խուսափելու համար միապաղարկությունից ու չխախտելով այբուբենի հերթականությունը, հեղինակը 36 տառերից 28-ը նկարել է վերարտադրելով 5—7-րդ դդ. ավանդական տառաձևերը, իսկ 8-ը (Ձ, Է, Ժ, Ծ, Ճ, Ը, Չ, Կ) նկարել է արծվագիլ տառաձևերով: Դրանց ընտրությունը կատարված է ստեղծելու համար այնպիսի հաջորդականություն, որ տառերի դասավորության ուղղահայաց և հորիզոնական ուղղություններում պահպանվի հորինվածքի հավասարակշռությունը:

Արծվագիլը և կենդանագիլ տառաձևերը տարածված են հայկական մանրանկարչության մեջ: Դրանցում հիմնական արտահայտչամիջոցը հանդիսացել է տառերի հորինվածքն ու գունային լուծումը: Այբուբենի տվյալ համակարգում արծվագրերի տեսքով մուծված 8 տառերը (վարդանախշված հայկական ազգային ճարտարապետության վարդամոտիվներով, չկրկնվող հյուսվածքներով, տերևներով, վարդյակներով), մտցնելով հանդերձ որոշակի աշխուժություն ընդհանուր համակարգի մեջ, միևնույն ժամանակ համապատասխանում են նշված տառերի ընդհանուր հորինվածքին ու ծավալային լուծմանը, բխում են գործածված նյութի՝ ոսկու մշակման յուրահատուկ պահանջներից:

Մաշտոցյան տառերը, որ գեղեցիկ են իրենց հորինվածքով, մի տեսակ հպարտ ու խրոխտ և միևնույն ժամանակ պարզ ու արտահայտիչ (հատկապես մնացած 28 տառերում, որոնք գծագրված են 5—7-րդ դարերին բնորոշ դասական ձևերով), է՛լ ավելի գեղեցիկ են դառնում այդ համակարգում, որով-

հետև մարմնավորված են ավելի մետաղով (ընդելուված աղամաններով ու գունավոր թանկարժեք քարերով): Ընդհանուր նկարչի ու կատարող վարպետի միացյալ ջանքերով, որոնք աշխատել են շուրջ երկու տարի, դրանք հասցված են հմայիչ հնչեղության, դիտվում են որպես բարձրաճաշակ գործ, ոսկերչական արվեստի գլուխգործոց:

Օնիքայա տախտակը երիված է ոսկյա վարդաքանդակով՝ վերնից պսակված խորանով, որի կենտրոնում տեղավորված է ս. Հոգին խորհրդանշող աղավին: Նրանից իջնող ճառագայթները ուղղված են դեպի այբուբենը: Խորանը երիվող ժապավենի վերևում մակագրված է՝ «Ի Հայրապետության Տ. Տ. Վազգեն Ա կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Ի թուխն ՌՆԻԵ», իսկ ներքևում, շրջանակի վրա՝ «Նախագծեց ճարտարապետ Բաղդասար Արվումանեան, կատարեց ոսկերիչ Ժիրայր Չուկոեան»:

Ոգևորված ոսկեկուռ այբուբենի ստեղծման հաջողությամբ՝ Վեհափառ Հայրապետը, մի տարի անց, մտադրվեց ստեղծել մի նոր մնայուն գործ՝ ոսկյա մեծ խաչ: Վաղուց փայփայած Իր այդ ծրագրի իրականացման համար պատեհ առիթ հանդիսացավ Ֆրանսահայ ամուսիններ Արծրուն և Էլիզ Զրբաշյանների սիրահոմար առաջարկը՝ նյութական միջոցներ տրամադրելով նպաստել գործին:

Տեղադրության ու ցուցադրության պայմանները նույնն էին, ինչ որ ոսկեկուռ այբուբենինը, ուստի ընդունվեցին օնիքայա տախտակի նույն՝ 80×130 սմ. չափերը: Այդ պայմանից ելնելով՝ ճարտարապետ Բ. Արվումանյանը, ստանալով Վեհափառ Հայրապետի առաջադրանքը, սկսեց մշակել խաչի էաքիվներ՝ դրանց համար օգտագործելով ոսկեկուռ այբուբենի, ինչպես նաև նախկինում ոսկուց ու արծաթից հորինված փոքրաչափ խաչերի, պանակների և եկեղեցական այլ իրերի պատրաստման փորձը: Տքնաջան աշխատանքով նա մշակեց էաքիվների մի քանի տարբերակներ, որոնցից ամենակատարյալը հավանության արժանացավ իրականացման համար⁸²:

Ոսկյա խաչի ընդհանուր հորինվածքը սերվում է հայկական խաչքարերից, նրանց վրա հանդիպող թևավոր խաչերի ձևերից, սակայն մանրամասները նուրբ են և համապատասխան նյութին ու կատարման ձևին, այսինքն՝ ոսկերչական արվեստին: Խաչի ուղղահայաց ստորին թևից դեպի աջ ու ձախ դուրս են գալիս կիսաշրջան սկիւբներով ու հյուսվածո վարդանախշերով պսակված ձյու-

⁸² Էաքիվի վրա արված է՝ «Կատարեալ է. Վազգեն Ա կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, 23 ապրիլ 1978» մակագրությունը:

ղեր, որոնց կատարին թառած են իրենց գլուխները խաչի կողմն ուղղած աղալիներ՝ ս. Հոգու խորհրդանիշներ:

Խաչն իր հերթին հենված է երկու նրբա-
հյուս վարդյակների, որոնց մեջ, խաչի ուղ-
ղաձիգ առանցքով, տեղադրված է կյանքի
հարատևությունը խորհրդանշող բողբոջ-ծա-
ղիկը: Փաստորեն դրանից է սկսվում բուն
խաչը: Խաչթևերի երեսները պատած են բու-
սական և երկրաչափական համատարած
հյուսվածքներով, որոնց հանգույցներում ա-
գուցված են թանկագին քարեր, աղամանդ-
ներ: Խաչթևերի հատման հանգույցը ընդգր-
ված է ութթևանի աստղով՝ շրջապատված
արևը խորհրդանշող ճառագայթավոր օղա-
կով:

Ողջ հորինվածքի ներքնամասում, զույգ
վարդյակների տակ տեղավորված ծապավե-
նը, որը հորինվածքի հորիզոնական հենա-
րանն է՝ հանդիսանում, հնարամտորեն ծա-
ռայեցված է նվիրատուների արձանագրու-
թյունը կրելուն: Ծապավենի վրա մակագրված
է՝ «Նուէր սրբ Էջմիածնին վասպուրականի
Արծրուն և Էլիզ Զրբաշյաններից»: Ծապավե-
նի ձախակողմյան վարդյակը պարունակում
է՝ «Սրբ Էջմծն», իսկ աջակողմյանը՝ «Թվ
ՌՆԻԵ» մակագրությունները: Օնիքայա տախ-
տակը երիզված է ոսկեկուռ ու անկրկնեղի
պարդանախշերով մշակված շրջանակով, որի
վրա համաչափորեն տեղավորված աստղիկ-
ների կենտրոնները նույնպես պարզարված
են թանկագին քարերով:

Շրջանակի ներքևի ձախակողմյան մասում
արված են «Նախագծեց ճարտարապետ
Բաղդասար Արզումանեան», իսկ աջակողմ-
յան մասում՝ «Կատարեց ոսկերիչ Ժիրայր
Չուկոեան» մակագրությունները:

Շնորհաշատ հեղինակի ու կատարող վար-
պետի միասնական ջանքերով քրիստոնեա-
կան հավատքի խորհրդանիշը՝ խաչը, մարմ-
նավորվել է հայկական արվեստի ավանդույթ-
ներին հարապատ ձևերով ու ոսկերչական
բարձր վարպետությամբ՝ դառնալով մեր օրե-
րի կիրառական արվեստի անկրկնեղ գործե-
րից մեկը:

Ոսկերչական արվեստի մի այլ նշանակա-
լից գործ հանդիսացավ պատարագի ոսկյա
սկիհը: Սրա պատրաստման ծախսերը հոգա-
ցին լոնդոնահայ Սարգիս և Աստղիկ Քյուրք-
չյան ամուսինները: Նախշահյուս ու թանկա-
գին քարերով պարզարված այս գեղեցիկ ա-
նոթը, որ բարձրացված է շրջանակաձև լայն
հիմքից սկսվող ուղղաձիգ, միջին մասում
օղակավոր հենարանի վրա ու իր ընդհանուր
հորինվածքով և դրվագային մանրամասնե-
րով հարապատորեն սերվում է հայկական ե-
կեղեցական սպասների ոսկերչական արվես-
տի հին ավանդույթներից, նույնպես իրա-
գործվեց ճարտարապետ Բ. Արզումանյանի և
ոսկերիչ Ժ. Չուկոյանի միացյալ ջանքերով:
Այն պատրաստվեց Վեհափառ Հայրապետի
գահակալության տասնամյակի առթիվ և ունի
«Տ. Տ. վազգեն Ա կաթողիկոսին. Սարգիս և
Աստղիկ Քյուրքչյաններից ս. Էջմիածին.
1965» մակագրությունը:

Նույնպիսի բարձրարվեստ ստեղծագործու-
թյուն պետք է համարել կաթողիկոսական գա-
վապանի ոսկեկուռ երկու գլուխները: Դրան-
ցից առաջինը պատրաստվեց Էջմիածնում
(ճարտարապետ Բ. Արզումանյանի էսքիզով
և ոսկերիչ Ժ. Չուկոյանի կողմից), իսկ երկ-
րորդը, նույն հեղինակի էսքիզով, պատրաստ-
վեց Փարիզում (վարպետ Դ. Բաբայանի կող-
մից): Չուկածո, նրբորեն պարզանախշված,
թանկագին քարերով ընդելուզված ու վերևում
թագաձև պսակ ունեցող այս երկրորդ գավա-
կանագլուխը, որ նվիրվեց Վեհափառ Հայրա-
պետին իր գահակալության քսանամյակի
առթիվ տեղի ունեցած հանդիսության ժամա-
նակ, ներքևի օղակի վրա կրում է նվիրա-
տողի՝ Ֆրանսահայ Նուրհան Ֆրենկյանի ա-
նունը հետևյալ մակագրությամբ. «Նուիրեցաւ
գառապանս Տ. Տ. Վազգեն Ա Կաթս Հայոց ի
բարեպաշտ ապգ. Նուրհանայ թիւ 1975»:

Ոսկերչական արվեստի ուշագրավ գործերի
թվին պետք է դասել նաև Տ. Տ. Վազգեն Ա
կաթողիկոսի գահակալության օրոք իր հրա-
մանով սահմանված երեք՝ «Ս. Գրիգոր Լու-
սավորիչ», «Ս. Սահակ—ս. Մեսրոպ» և «Ս.
Ներսէս Շնորհալի» շքանշանները:

«Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանի չա-
փերն են 50×40 մմ.: Նրա ներքևում, կենտ-
րոնում, ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի քան-
դակն է՝ Արարատի ֆոնի վրա: Շքանշանի
վերևի մասում հայրապետական նշանն է՝
թագով, գավապանով և խաչով: Աջ և ձախ
կողմերից շքանշանը երիզված է դափնու և
կաղնու տերևներով: Այս շքանշանը շնորհ-
վում է հանուն Հայաստանյայց առաքելական
եկեղեցու և Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի՝ ի նշա-
նավորումն մեծ բարերարությունների, որոնք
մատուցվում են հայ ժողովրդին և Հայաս-
տանյայց առաքելական եկեղեցուն⁸³:

«Ս. Սահակ—ս. Մեսրոպ» շքանշանի չա-
փերն են 50×42 մմ.: Նրա պատկերի կենտ-
րոնում ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի քանդա-
կըն է՝ Արարատի ֆոնի վրա: Աջ և ձախ կող-
մերում կանգնած են ս. Սահակը և ս. Մես-
րոպը՝ ձեռքներում բռնած Աստվածաշունչ
մատյանը, որի երկու երեսների վրա քան-
դակված են հայոց այբուբենի Ա և Բ տառե-

⁸³ Պատկերը և կանոնադրությունը տես «Էջմիա-
ծին» ամսագրի 1979 թվականի Ա համար, էջ 28—29:

րը: Շքանշանը երկված է բոլորաձև վարդանախշերով և ներքևում ունի «Ս. Սահակ—ս. Մեսրոպ» մակագրությունը:

«Ս. Սահակ—ս. Մեսրոպ» շքանշանը շքանորիվում է հանուն Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու և Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի, հայ եկեղեցու և հայ ժողովրդի մշակույթի վարճացմանը մատուցված նշանակալից ծառայությունների համար⁸⁴:

«Ս. Ներսես Շնորհալի» շքանշանի շափերը են 50×40 մմ.: Նրա պատկերի կենտրոնում ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի քանդակն է՝ Արարատի ֆոնի վրա: Վերևում աղավաղված կերպ ս. Հոգին իր լույսի ճառագայթներն է ցոլարձակում Մայր տաճարի վրա: Ներքևում ամփոփված են Մայր տաճարի պատկերը իրենց վրա կրող երկու արծիվների քանդակներ: Շքանշանը եկերված է ոլորահյուս տեղերի պատկերող վարդանախշով, իսկ ներքևի ժապավենը պարունակում է «Ս. Ներսես Շնորհալի» մակագրությունը: Այս երրորդ շքանշանը շնորհվում է հանուն Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու և Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի՝ ի գնահատումն բազմամյա բեղմնավոր աշխատանքի, որ կատարվում է Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի, նվիրապետական Աթոռների, Հայաստանում և սփյուռքում գործող Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցիների և եկեղեցական կազմակերպությունների պայծառացման համար⁸⁵:

Առատ են ու բազմաբեռնայն այս երկու շնորհաշատ անձանց՝ ճարտարապետ Բ. Արվուսանյանի և ոսկերիչ Ժ. Չուլոյանի համատեղ ջանքերով (վերջինս ունի նաև ինքնուրույն գործեր) ոսկուց և արծաթից պատրաստված գործերը: Դրանք կաթողիկոսական և եպիսկոպոսական պանակներ են, լանջախաչեր, ճարմանդներ ու ոսկերչական այլ պարագաներ՝ բոլորն էլ ձևավորված ճաշակով, հայաշունչ և ոսկերչական արվեստի մեծ վարպետությամբ:

Հիշատակության արժանի է ոսկերչական արվեստի ևս մի գործ՝ հայրապետական նշանը՝ թագով, գավազանով և խաչով, որը, ըստ գոյություն ունեցող հին օրինակի, ձուլածո տեխնիկայով պատրաստել է կիրառական արվեստի ճանաչված վարպետ Արծրուն Բերբերյանը: Վերոհիշյալ նշանը արծաթից է ու ոսկեջրած: Այն վարդարում է Վեհափառ Հայրապետի ընդունարանի պատը (Նրա բազկաթռոյի ետևում):

Ձուլածո այլուսինից պատրաստված նույ-

⁸⁴ Պատկերը և կանոնադրությունը տես նույն տեղ, էջ 29:

⁸⁵ Պատկերը և կանոնադրությունը տես նույն տեղ, էջ 30:

նանման հայրապետական մի նշան վարդարեց նաև Նոր վեհարանի շքամուտքի կիսաշրջան վերնամասը՝ իր գեղեցիկ ձևերով ներդաշնակվելով շքամուտքի և կողքի երկու լուսամուտների ցանցաճաղերի ձևերին:

Ոսկերչական իրերի համեմատությամբ թղվով քիչ եղան գեղարվեստական մետաղամշակման վերաբերյալ գործերը, բայց դրանք ևս հարստացրին մայրավանքի նյութական արժեքները, լրացրին եկեղեցական սպասների պակասը: Դրանց մեջ մասնավորապես հիշատակության արժանի է Հին վեհարանում վեղտեղված Հեթոմ թագավորի երկաթյա մեծ ջահը, որ 1971 թվականին Մայր Աթոռին է նվիրել հայեպահայ Վ. Տաբաղը:

Տաք մշակման եղանակով երկաթակուռ իրերի պատրաստումը հայկական կիրառական արվեստի երբեմնի կարևոր, սակայն մեր ժամանակներում մոռացության տրված բնագավառ էր, որ վերստին կյանքի կոչվեց շնորհալի արվեստագետ նկարիչ-մետաղագործ Վարդան Օհանյանի ջանքերով: Նրա էսքիզներով ու կատարմամբ ստեղծվեցին գեղեցիկ մոմակալներ ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի և Նոր վեհարանի համար: Տարբեր են դրանց ձևերն ու չափերը՝ միանգամայն համապատասխան գործածության տեղին ու նպատակին: Մայր տաճարում դրված տասը մոմակալները (վեցը՝ ուղղանկյուն, չորսը՝ ձվաձև) տաշտանման են: Նրանցում լցված ավալի վրա են իրենց մոմերը ջարում հավատացյալները: Երկաթակուռ, գեղեցիկ ու հաստատուն ոտքերը հուսալի հենարան են հանդիսանում այդ բավականաչափ ծանր մոմակալների համար:

Նոր վեհարանի մոմակալները երկու տիպի են՝ մեկ և երեք աշտանակներով, սակայն երկու տիպի մոմակալներն էլ ունեն ուղղաձիգ հորինվածք, կոփածո երկաթից պատրաստված գեղեցիկ հենարաններ: Մեկ աշտանակավոր մոմակալները տեղադրված են երկրորդ հարկի միջանցքում, Նորավանքից բերված խաչքարի (գործ՝ ճարտարապետ Մոմիկի) երկու կողմերում, իսկ երեք աշտանակավոր մոմակալները՝ գլխավոր սանդղատան միջին հարթակին, «Եկայք առ իս» պատկերի (գործ՝ նկարիչ Վարդգես Սուրենյանցի) աջ ու ձախ կողմերում: Նույնատիպ մի մոմակալ էլ վարդարում է Վեհափառ Հայրապետի ընդունարանի մուտքի ձախակողմյան մասը:

Շնորհաշատ արվեստագետի գործերի թվին են պատկանում նաև ս. Սարգիս եկեղեցու արևմտյան լուսամուտների երկաթյա ցանցաճաղերը (պատրաստված նրա իսկ էսքիզով) և Սևանա վանքի եկեղեցիներում կազմակերպված թանգարանի ցուցադրատախտակ-

ների երկաթակուռ շրջանակներն ու նրանց հենարանները:

Տեղին կլինե՞ր այստեղ գեղարվեստական մետաղամշակման գործերի շարքում հիշատակել նաև բրոնզակուռ երկու կաթսաները (գործ՝ վարպետ Արծրուն Բերբերյանի): Հնամենի ձևերի, ավանդական նախշերի ոգով մեր օրերում ստեղծված այդ կաթսաները նվիրվեցին Վեհափառ Հայրապետին, մեկը Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի, իսկ մյուսը՝ Մայր Աթոռի ճարտարապետների էանձնաժողովի անդամների կողմից: Դրանցից առաջինն ունի «Արծրուն Բերբերյան, վանեցի, 1976 թ.», իսկ երկրորդը՝ «Վեհափառ Հայրապետ Վազգեն Ա-ին, ծննդյան 70-ամյակի առթիվ, Մայր Աթոռի ճարտարապետական էանձնաժողովի կողմից, 1978 թ.» մակագրությունները:

դ. Գեղարվեստական այլ իրեր, ամանեղեն, հուշանվերներ

Բացի վերը նշվածներից, ս. էջմիածնի Մայր Աթոռի գեղարվեստական հավաքածուն հարստացավ նաև այլ կարգի գործերով՝ փղոսկրյա, սադաֆյա ու արծաթյա իրերով, պղնձյա ու ձենապակյա ամանեղենով և այլն, բոլորն էլ նվեր ստացված տարբեր անձերից: Դրանց մեջ առաջին հերթին պետք է հիշատակել Մայր տաճարի Ավագ Սեդանի դասում գտնվող՝ սադաֆյա և արծաթապարզ հայրապետական գահը (պատրաստված 1961 թ. Մանուկ Մարտիրոսի նախաձեռնությամբ և ճարտարապետ Բ. Արվուսանյանի էքզիպով), որի վրա կա «Ն. Ս. Օ. Տ. Ս. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Հայրապետին Պարսկա-Հնդկաստանի հայ բարեպաշտ ազգայիններից» արձանագրությունը, ինչպես նաև Մայր տաճարում Իջման սեղանի մոտ վետեղված հայրապետական գահը (ամբողջապես սադաֆյա), որն ունի հետևյալ մակագրությունը. «Աթոռու հայրապետական նուէր Տ. Ս. Վազգենայ կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, ի հանդիսի քսանամեայ գահակալության իւրոյ ի Պատրիարքէն Առաքելական ս. Աթոռոյն Երուսաղէմի», 1976 թ.:

Հիշատակության արժանի են նաև եգիպտահայ Հրանդ Նասիբյանի նվիրաբերած հին արծաթեղենի հինգ և պղնձյա երկու իրերը, ինչպես նաև Ռոբերտ Կյուպենկյանի նվիրաբերած թեյի սպասքը (19-րդ դարի կեսերի գործ)՝ նկարապարզված հայոց հայրապետների ու թագավորների պատկերներով:

Մայր Աթոռի գեղարվեստական իրերի հավաքածոյի մեջ ուշագրավ է նմանապես Զվարթնոց տաճարի բյուրեղապակյա մանրա-

կերտը, որ 1878 թվականին Վեհափառ Հայրապետին է նվիրաբերել Հայաստանի Մինիստրների խորհրդի նախագահը Նորին Սըրբուլթյան ծննդյան 70-ամյակի առթիվ:

Տեղին է այստեղ հիշատակել ճաշի և թեյի սպասները (որոնք օգտագործվում են հանդիսավոր ճաշկերույթների ու հյուրասիրությունների ժամանակ)՝ Վեհափառ Հայրապետի նախաձեռնությամբ հատկապես Հունգարիայում պատվիրված (նվիրատու՝ ժնկահայ Կարապետ Հակոբյան):

Այդ գեղեցիկ ու բարձրորակ սպասների համալիրին մաս կազմող յուրաքանչյուր կտոր իր վրա կրում է հայրապետական գունապարզ նշանը:

Տարբեր առիթներ (հյուրընկալություններ Մայր Աթոռում, արտասահմանյան ուղևորություններ) Վեհափառ Հայրապետին թելադրեցին ստեղծել նվիրաբերման առիթին համապատասխան զանազան տեսակի հուշանվերներ: Դրանք փոքր սալաքարերի վրա քանդակված խաչեր են, հայկական մանրանկարների պատճեններ, պարզատուփեր և այլն:

Բազալտի կամ ֆելզիտի փոքրաչափ սալաքարերը խաչքարերի հորինվածքով փորագրվել են մեծ մասամբ ճարտարապետ Բ. Արվուսանյանի էքզիպներով և վարպետ Հ. Ստեփանյանի կատարմամբ: Որոշ քանակությամբ այդպիսի խաչքարեր վարպետը ստեղծել է ինքնուրույն: Հայկական խաչքարերի ավանդական պարզանախշերի մոտիվներով պատրաստված այդ հուշանվերները լայն ընդունելության արժանացան սփյուռքում և ինչ-որ չափով մեղմացրին հայրենի երկրի խաչքարերի նկատմամբ պանդուխտ հայերի պագած կարոտը:

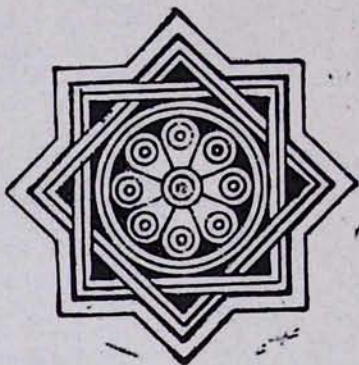
Հին հայկական մանրանկարներից պատճենահանումներ կատարելու գործում մեծ է նկարչուհի Քնարիկ Հովուսյանի ներդրումը: Տարիների ընթացքում նրա ջանքերով ստեղծվել են հայկական մանրանկարների շուրջ քսան ընդօրինակություններ, որոնք թեմատիկ են և բոլորն էլ ունեն կրոնական բովանդակություն («Մկրտություն», «Ավետում», «Հոգեգալուստ», «Համբարձում», «Քրիստոսը գահի վրա», «Մարկոս Ավետարանիչ», «Նորհրդավոր ընթերիք» և այլն): Մի քանի ընդօրինակություններ կատարել են նաև նկարչուհիներ Հերա Ղարազոյանը («Նորհրդավոր ընթերիք», «Ավետում») և Էմմա Ղորիսմայանը («Ավետում»): Հայկական մանրանկարչության ճանաչված մասնագետ Լ. Դուրնովոյի դպրոցն անցած այս փորձառու և շնորհալի նկարչուհիները խնամքով ու ճշգրտությամբ, բնօրինակին հարավատ մնալու ձգտումով են կատարել այս ընդօրինակությունները մագաղաթանման թղթերի վրա՝

ստեղծելով միջնադարյան հայկական մանրանկարների կատարյալ պատրանք:

Հայկական մանրանկարչության մոտիվները նկարչուհի Մարգարիտ Բաղդասյանի կատարմամբ տեղ գտան նաև փայտասալերի վրա, իսկ նկարչուհի Լաուրա Սարգսյանի կատարմամբ՝ պալեխատիպ լաթապատ վար-

դատուների կափարիչների վրա:

Այսպիսին է ոչ լրիվ թվարկումը այն հուշանվերներ, որոնք Վալգեն Ա կաթողիկոսի գահակալության տարիներին պատրաստվեցին ու նվեր տրվեցին ս. Էջմիածնի բարեկամներից շատերին և բազմաթիվ ուխտավորներին:

ԺՈՂՈՎՈՂԻ ԳԻՐՔՆ ՈՒ ՆՐԱ ԱՐԺԵՔԸ

Հիշյալ գիրքը հաճախ հոռետեսությամբ և աշխարհիկ հոգսերով լեցուն մի գիրք է համարվել, որի մեջ չկան և առնվել աստվածահայտնությունը: Դրա համար էլ նրա բովանդակությունը ոմանց կողմից անհարիր է նրկատվել Հին Կտակարանի մյուս գրքերին:

Ժողովողի գրքի նկատմամբ սույն անարդար վերաբերմունքի պատճառն այն է, որ շատերը նկատի չեն առել այն կարևոր պարագան, որ Ժողովողը Հովքի նման որոնում է կյանքի իմաստը, կյանքում հանդես եկող անարդար երևույթների, ինչպես նաև աստվածային տնօրինությանց իմաստը: Ժողովողը իր մտահանգումների մեջ կանգնած է հին կտակարանային մակարդակի վրա: Նրան հայտնի չէ Քրիստոսով կատարված աստվածահայտնությունը, և դրա համար էլ երբեմն անկատար ու հակասական նրա եպրակացությունները չեն կարող հեղինակություն վայելել քրիստոնյաների համար: Այս չի նշանակում, սակայն, որ հիշյալ գիրքը ավելորդ է, ընդհակառակն, այն ներկայացնում է ճշմարտությունը որոնող մանուկ մարդկությունը:

Ժողովողի գիրքը եբրայեցերեն կոչվում է **Կոհելեթ**: Այս բառը բնագրում քերականորեն պատկանում է իգական սեռին, և դրա համար էլ հավանական չի թվում, որ այն տղամարդու անուն լինի, թեև **Կոհելեթ** կոչվողը իրեն «Դավթի որդի» է անվանում:

Կոհելեթ բառը ծագում է **կախ** բայից, որը նշանակում է **հավաքվել**, ի մի գալ: Սրանից կապված է **կախալ** գոյականը, որ նշանակում է **հավաքույթ**, ժողով կամ էլ **համայնք**: Իսկ կոհելեթ նշանակում է **ժողովող**, **հավաքող**: Հավանաբար սույն **կոհելեթ** բառը սկզբում նշել է մի պաշտոն և այն էլ ժողովարաններում գլխավորողի կամ քարոզչի պաշտոնը:

Հետագայում այն վերածվել է հատուկ անվան, ինչպես, օրինակ, Եպրաս Բ 55-րդ համարում **հաստֆերեթ** բառը, որը նախապես նշել է գրագրի պաշտոնը և ապա վերածվել տղամարդու հատուկ անվան **Սոփերաթ** ձևի տակ: Նմանապես նույն գլխի 57-րդ համարում **փոքերեթ** **հացքայիմ** բառը, որ նկատի ունի այծյամների որսորդությունը, վերածվել է **Փաքերովթ** **Ասաբում** ձևի տակ հատուկ անվան:

Կոհելեթ բառը Յոթանասնիցում և Վուզատայում թարգմանվել է *εκκλησιαστής* = էկլեզիաստես (*εκκλησια* — **ժողով**, **հավաքույթ** բառից): Սրա փոխարեն Հերոնիմոսը օգտագործել է *Concionator* (քարոզող) բառը, և այստեղից էլ ժողովողի գիրքը կոչվել է նաև **Քարոզողի գիրք**:

Գրքի բուն վերնագիրը սակայն հետևյալն է. «Դավթի որդու՝ Երուսաղեմի թագավոր Կոհելեթի խոսքերը»: Ոմանք սակայն «Դավթի որդու» փոխարեն ուղղակի «Սողոմոնի» են գրում:

Սրանից կարելի է հետևեցնել, որ հիշյալ գիրքը վերագրվում է Սողոմոն թագավորին: Թեև եբրայեցերեն **մեղեթ** բառը, որ թագավոր է նշանակում, մատնանշում է նաև պատվով տիրողը մի ռաբբիի կամ մի դպրոց գլխավորողի¹ (բառի մեջ ձայնավորի փոփոխմամբ առաջացել է նաև **մոլեթ** բառը, որ նշանակում է **մեծատուն**, **հարուստ մարդ**²), այնուամենայնիվ Կոհելեթում հիշված **մեղեթ**-ը պետք է հասկանալ թագավոր իմաստով, որովհետև Ժողովողի խմբագիրը բազմիցս ի-

¹ Levy, Das Buch Qoheleth, Ein Beitrag zur Geschichte des Sadduzäismus, 1912, էջ 34:

² Ginsberg, Studies in Koheleth, 1950, էջ 13:

րեն ներկայացնում է որպես թագավորի և այն էլ ոչ միայն Երուսաղեմի, այլև՝ ամբողջ Իսրայելի:

Ժողովողի պատմաքննական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սույն գիրքը պատկանում է եբրայական ուշ շրջանի «Իմաստություն» (Խոքմա) կոչվող գրական ժանրին: Եթե նկատի ունենանք նրա խմբագրման թվականը, ապա բացառվում է Սողոմոն թագավորին ընդունել որպես նրա հեղինակ: Վերնագրում հիշվածը փաստորեն մի փորձ է ժողովողին նույնացնելու Սողոմոնի հետ: Նույնը կատարվել է նաև Առակաց գրքի վերնագրում՝ «Դավթի որդու՝ Իսրայելի թագավոր Սողոմոնի առակները»: Նկատի ունենալով, որ Սողոմոն թագավորի իմաստությունը մեծ հռչակ էր ստացած, ուրեմն Իմաստության ժանրին վերաբերող որևէ գիրք նրան վերագրելը կարող էր տվյալ գրքին ավելի մեծ արժեք և հեղինակություն տալ:

Ժողովողի գիրքը իր հատուկ տեղն է ունեցել եբրայական սուրբգրական կանոնում. այն օգտագործվել է պաշտամունքի ընթացքում և ընթերցվել Տաղավարահարաց տոնի առթիվ: Քումրանի 4-րդ քարայրում վերոհիշյալ գրքից գտնված պատառիկները գալիս են վկայելու, որ այն Ն. Ք. 2-րդ դարի կեսերին արդեն իսկ ընդունված է եղել որպես կանոնական գիրք: Սակայն նրա հնությունը չի կարող Ն. Ք. 5-րդ դարը անցնել, որովհետև մոտավորապես 5-րդ դարում Ն. Ք. նկատելի է պարսկերենի ապոկեոթությունը եբրայական լեզվի վրա, իսկ ավելի ուշ՝ նաև արամեերենի ապոկեոթությունը: Հիշյալ երկու լեզուներն էլ իրենց հետքերն են թողել Ժողովողի գրքում: Հատկապես արամեերենի ապոկեոթությունը այնքան շեշտված է, որ ոմանց ենթադրել է տալիս, թե Ժողովողի սկզբնական լեզուն եղել է արամեերենը:

Պարսկերենից հետևյալ երկու բառերն են մուտք գործել Ժողովողի մեջ. **Փարոն**³ և **Փիթգամ**⁴: Փարոնը ծագում է պարսկերեն **պարի-դեյա** (պարտեպ) բառից և նշանակում է **դաստակերտ, արքունական պարտեպ**, իսկ փոխաբերական իմաստով՝ **դրախտ**: **Փիթգամը** պարսկերեն **պաթիգամա** (պատգամ) բառից է և նշանակում է **լուր, պեկույց, վճիռ**:

Ուրեմն, Ժողովողի գրի առնվելու թվականը պետք է նկատի ունենալ ոչ ավելի վաղ քան 5-րդ դարը և ոչ էլ ավելի ուշ քան 2-րդ դարը Ն. Ք.: Արդի աստվածաբաններից ոմանք ընդունում են 3-րդ դարը, որպես գրքի խմբագրման ժամանակաշրջան, սակայն այս մեկը հնարավոր չէ ճշգրիտ և վերջնական

կերպով ապացուցել: Կարելի է ասել միայն, որ Ժողովողի գիրքը կազմվել է Ն. Ք. 5-ից 3-րդ դարերի միջև:

Եթե հնարավոր չէ Սողոմոն Իմաստունին ընդունել որպես հեղինակ Ժողովողի գրքի, ապա ուրեմն ո՞վ է եղել նրա բուն հեղինակը:

Կոհեելթ կոչվողը ուղղակի ինքն իր մասին է խոսում՝ ասելով. «Ես՝ Կոհեելթս, Երուսաղեմում թագավոր եղա Իսրայելի վրա»⁵: Ուրիշ տեղերում էլ, սակայն, մեկ ուրիշը, մի խմբագիր կամ մի պատմագիր, խոսում է Կոհեելթի մասին և նրան այսպես է նկարագրում. «Կոհեելթը (Ժողովողը) մի իմաստուն էր. բացի դրանից նա պարզ ժողովրդին գիտություն էր ջամբում: Նա կշռադատող և քննող էր: Նա անձամբ բազմաթիվ առակներ շարադրեց»⁶: Ուրեմն Ժողովողը իսկապես մի ուսուցիչ էր կամ մի իմաստուն, որ հավաքությունների ընթացքում ժողովրդին ուսուցանում էր: Ոչ մի տեղ չի հիշվում, որ նա հենց ինքը Սողոմոն թագավորն է: «Դավթի որդի» կոչումը պարզապես ցույց է տալիս, որ նա պատկանում է իմաստունների դասին, որի տիրապետող դեմքն է եղել Սողոմոնը: Իսկ Ժողովողի պատգամած իմաստությունը բոլորովին այլ նկարագիր ունի, քան Սողոմոնինը:

Ժողովողում, ուրեմն, նկատելի է երկու տարբեր գրիչների առկայությունը: Առաջինը հենց ինքը հեղինակն է, որ, ինչպես ընդունված է Ս. Գրոց բազմաթիվ հատվածներում⁷, ուղղակի տեղեկություններ է տալիս իր անձի մասին, իսկ մյուսը մի խմբագիր է և կամ ժամակակալից մի պատմագիր, որ լրացումներ է կատարել Ժողովողի գրածների մեջ, հատկապես գրքի նախաբանում և վերջաբանում: Առաջին գլխի երկրորդ համարում խմբագիրը ակնարկում է Կոհեելթին, այսինքն՝ Ժողովողին, որն ասել է «Ունայնություն ունայնությանց, ամենայն ինչ ունայնություն է»: Սույն հայտնի ասույթը խմբագրի կողմից մի անգամ ևս արձանագրված է գրքի վերջաբանում՝ գլուխ ԺԲ 8: Ուրիշ տեղերում այն հանդես չի գալիս:

Դժվար է որոշել նաև, թե որտեղ է խմբագրվել Ժողովողի գիրքը: Աստվածաբանների կարծիքները այս մասին տարբերվում են իրարից: Նրանցից ոմանք գտնում են, որ գրքում առկա է հելլենիստական ապոկեոթություն. այնտեղ կան գետերի, ծովի և կլիմայի վերաբերյալ այնպիսի արտահայտություններ, որոնք ավելի հարմարվում են եգիպտական միջա-

⁵ Ժող. Ա 12:

⁶ Անդ. ԺԲ 9:

⁷ Հմմտ. Բ Օրինաց Ա 1: Առակաց Ա 1: Եսայի Ա 1: Երեմ. Ա 1: Ովս. Ա 1: Չաք. Ա 1:

³ Ժող. Բ 5:

⁴ Անդ. Ը 11:

վայրին: Ինչպես հայտնի է, այդ ժամանակաշրջանում Ալեքսանդրիան հելլենիստական մշակույթի մի կենտրոն էր: Ուրիշներ սակայն նույն արտահայտություններն ու նկարագրությունները, ինչպես նաև մարդկանց կենցաղի վերաբերյալ ժողովրդի կատարած վերլուծումները հարմարեցնում են ավելի պաղեստինյան միջավայրին:

Ժողովրդի գրքի խմբագրումը համընկնելով հելլենիստական մշակույթի ազդեցության ժամանակաշրջանին, երբ Միջերկրականի արևելյան երկրներում ապրող վարձագած տարրի լեզուն հունարենն էր, մեզ ենթադրել է տալիս, որ հիշյալ գիրքը որոշ չափով ազդվել է ոչ սեմական մշակույթի յուրահատկություններից, թեև այնտեղ առկա գրեցիվները շատ չնչին են և դրանցից շատերն էլ վիճելի: Դրանք ունանց կողմից համարվում են փոստ սեմական մտքի արտադրանք:

Հելլենիստական փիլիսոփայությունը հույոգ հարցերից մի քանիսը հանդես են գալիս նաև Ժողովրդի գրքում, որտեղ, սակայն, այդ հարցերի պատասխանը բոլորովին տարբեր է, քան հելլեն փիլիսոփաների մոտ: Էպիկուրի ուսմունքը⁸, որ մերժում է գերբնական ամեն տեսակի ազդեցություն մարդկային կյանքի վրա և փառաբանում է հաճույքը որպես մարդկային ապրելակերպի մի սկզբունք, հաճույք, որ միայն մարմնականը չունի նկատի, այլ՝ ամբողջ մարդկային կյանքի հաճույքից ընթացքը (eudaimonia), թվում է, թե այս կետի շուրջ միայն համաձայնվում է Ժողովրդի հետ, քանի որ այս վերջինն էլ իր հերթին գնահատում է հաճույքը որպես կյանքի գերագույն իմաստ:

«Ես գովեցի ուրախությունը,
Որովհետև մարդու համար արևի տակ
Չկա առավել մեծ հաճույք,
Բացի ուտելուց, խմելուց և
ուրախանալուց»⁹:

Սակայն երբ Ժողովրդը անձամբ փորձում է վայելքների մեջ ապրել¹⁰ և իր ասածի համաձայն մարմինը գինիով զվարթացնել, տներ կառուցել, այգիներ տնկել, պուրակներ պատրաստել, ծառաներ, աղախիներ, արջառներ,

հոտեր, արծաթ և ոսկի ունենալ, ամեն տեսակի շքեղություն և վայելք ձեռք բերել, տեսնում է, որ այդ բոլորն ունենալուց հետո, դրանք էլ ունայնություն են և քամուն հանձնված աշխատանք¹¹:

Էպիկուրի համար ձգտումը դեպի վայելք և վայելքների նվաճումը գերազանցում են մահն ու նրա սարսափները, իսկ Ժողովրդի համար մահ նշանակում է աշխարհիկ բոլոր վայելքների խորտակում, ուստի մարդը համարվում է իր ճակատագրից կաշկանդված մի էակ:

Ունանք ենթադրում են, որ Ժողովրդի առաջին գլխի 9—10-րդ և երրորդ գլխի 15-րդ համարները, որտեղ խոսվում է հավիտենական մի կրկնության մասին, ստույկային¹² ազդեցություն են կրում: Սակայն ստույկյան վարդապետության մեջ երևույթների հավիտենական կրկնությունը վերաբերում է միայն աշխարհին, մինչդեռ Ժողովրդում նկատի է առնված նաև մարդկանց գործունեության կրկնությունը, որով «նախկինում ապրած մարդկանց կատարած գործերը մոռացվում են, և մարդու գործունեությունը միշտ նոր է երեւում. իրականում, սակայն, այդ նոր թվացող

¹¹ Գրաբար թարգմանության մեջ օգտագործված է հետևյալ դարձվածքը. «Յո՞ժարություն ոգու է», իսկ եբրայական բնագրում դրա փոխարեն գրված է՝ «քա՛մի արածել է», որովհետև րա՛ահ եբրայեցիներն նշանակում է արածել: Քանի որ քամին պատահականորեն այս և այն կողմ է փչում, ուրեմն, ըստ եբրայեցիների, քամի է արածում նա, ով վարդապետության հիմնադիրն է անիմաստ աշխատանքով: Դրա համար էլ հարմար նկատեցինք վերոհիշյալ դարձվածքը թարգմանել «քամուն հանձնված աշխատանք»:

¹² Սույն փիլիսոփայական դրությունը իր անունն ստացել է ստոյա բառից, որը հունարեն նշանակում է սյունազարդ սրահ, հավաքատեղի կամ հանդիպումների վայր: Իրենց հավաքատեղիի անունով հանդես եկող այս նոր վարդապետության հիմնադիրն է Չենոն Կիտիոնացին (Լաոնակացին): Հիմնադրության թվականը համարվում է 308 թ. Ն. Ք.: Այս ուղղության հետևորդներից են եղել Ցիցերոնը, Սենեկան, Էպիկտետը և Մարկոս Ավրելիոս կայսրը:

Ստույկները բաժանում են փիլիսոփայությունը երեք մասի՝ տրամաբանություն, բնագիտություն և բարոյագիտություն, որոնցից վեներացույն է համարվում բարոյագիտությունը: Ստույկները հակառակ են Էպիկուրյանների վարդապետության և դատապարտում են նրանց քարոզած հաճույքը՝ այն համարելով կոպիտ անգոստում մարդկային արժանիքի: Մարդկային արժանիքը կայանում է մարդկային կյանքը բնության հետ ներդաշնակելու և աստվածային օրենքների հնազանդելու մեջ:

Ստույկների համար ամեն ինչ տիեզերքում հավիտենականորեն կրկնվում է և ամեն ինչ նախապես սահմանված ու որոշված է:

⁸ Էպիկուրը հելլեն փիլիսոփա է: Ծնվել է Ն. Ք. 341 թ. Սամոսում և մահացել 270 թ.: Իր սկզբնական ուսումն ստացել է պլատոնականների մոտ: Էպիկուրի հակառակորդները, հատկապես ստոյիկները, նկատի չեն ունեցել նրա քարոզած հաճույքի դրական կողմերը:

⁹ Ժող. Ը 15:

¹⁰ Անդ, գլուխ Բ:

գործունեությունը անցյալում արդեն իսկ մի անգամ կատարված էր»¹³:

Մյուս կողմից էլ պետք է նկատի ունենանք, որ ստորիկյան մտածելակերպը բազմաստվածության և լավատեսության վրա է հիմնված: Այնտեղ գոյություն չունի կյանքի ու մահվան նկատմամբ պզտակական այն սրտառույզ մոտեցումը, որի նմանը հանդես է գալիս Ժողովողի մեջ:

Իսկ թե որքանով իմաստության ժանրին պատկանող եգիպտական գրությունները իրենց ապոփեցությունն են թողել Ժողովողի վրա՝ դժվար է ասել: Մի բան միայն հստակ է, որ իմաստությունը վերաբերող որևէ աշխատանք մի նշանավոր թագավորի վերագրելը առկա է նաև եգիպտական անտիկ գրականության մեջ: Այնտեղ կան նաև կյանքից և բնությունից առնված որոշ պատկերներ, որոնց նմաններին հանդիպում ենք նաև Ժողովողի մեջ: Սակայն եգիպտական իմաստությունը իր բովանդակությամբ հիմնված է լավատեսության վրա, մինչդեռ Ժողովողի մեջ պզտի է բազմիցս կրկնվող մի հոռետեսություն:

Ամենից հավանական թվացող ապոփեցությունը, որ պզտի է Ժողովողի գրքում, գալիս է սումեր-ակկադյան մշակույթից, որը քանանացիների շնորհիվ տարածվել է նաև Պաղեստինում:

Սումերացիք և նրանց ժառանգորդները, որոնք հետպիսեռ սեմական ապոփեցության տակ են ընկել, պարզացրել են իմաստության ժանրին պատկանող մի հատուկ գրականություն: Սույն գրականությունը տարածում է գտել Միջագետքի սահմանամերձ երկրներում և արան որպես ապացույց բերվում են Սիրիայում և Պաղեստինում գտնված բնեռագիր արձանագրությունները, որոնց շնորհիվ կարելի է հաստատել, որ Ն. Ք. 18-րդ կամ 17-րդ դարերում այս երկրներում գոյություն են ունեցել սումեր-բաբելոնյան ուղղությամբ առաջնորդվող դպրոցներ:

Բաբելոնյան գրականության մեջ գոյություն ունի մի գրվածք, որը կոչվում է **Լուդույ Բեյ Նեմեքի**: Թարգմանաբար այն նշանակում է «Ես գովաբանում եմ իմաստության տիրոջը»: Ելնելով նրա ոճական առանձնահատկություններից՝ պարզվում է, որ սույն աշխատանքը խմբագրվել է կասսիտների¹⁴ ժամանակա-

շրջանում, այսինքն՝ 1500—1200 թթ. Ն. Ք.: Ասորբանիպալի գրադարանում և Սուլթան-թեփեում հայտնաբերված արձանագրություններից իմացվում է, որ Լուդույ Բեյ Նեմեքին դեռևս 7-րդ դարում Ն. Ք. ծանոթ է եղել Մերձավոր Արևելքի բնակիչներին:

Լուդույի և Ժողովողի միջև բազմաթիվ կու-գահեռականներ կարելի է նկատել: Նմանություններ կան նաև Լուդույի և Հովքի միջև:

Լուդույի հերոսը կոչվում է **Շուբշի-մեշրե-շական**, որը հավանաբար մի ավատապետ է եղել կասսիտների տիրապետության շրջանում: Նա լքված է եղել իր աստծուց, իր աստվածուհուց և պաշտպան ոգիներից: Թագավորը հակառակվել է նրան, և նա կորցրել է իր ամբողջ հարստությունը, դիրքն ու պատիվը: Այս պատուհանների պատճառը համարվում է **Մարդուկ** կոչվող աստվածը: Մի օր, սակայն, Մարդուկը իր պատգամաբերի միջոցով, մի տեսիլքի մեջ, Շուբշի-մեշրե-շականին հայտնում է, որ ինքը մեղմացրել է իր բարկությունը և այսուհետև նրան պիտի բժշկի իր կրած տառապանքներից: Պատուհասված Շուբշին սրա վրա սկսում է փառաբանել իր փրկարարին՝ Մարդուկին:

Առաջին նմանությունը Ժողովողի և Լուդույի միջև այն է, որ այս երկուսն էլ իրենց ներկայացնում են որպես բարձր դիրք ունեցող անձնավորություններ: Երկրորդ՝ երկուսն էլ քննարկում են աստվածային արդարության էությունը, այն, թե ինչո՞ւ արդար՝ պատուհասվում է, և թե ինչո՞ւ չարություն անողը հաճախ ավելի լավ է ապրում:

«Կան արդարներ, որոնց վիճակվում է այն, ինչ ամբարիշտներին պետք է պատահեր, Իսկ կան ամբարիշտներ, որոնց վիճակվում է այն, ինչ արդարներին պետք է պատահեր»¹⁵:

Լուդույն ու Ժողովողը սույն հարցին անդրադառնալիս Հովքի նման դատի չեն նստում Աստծու հետ, այլ երկուսն էլ գտնում են, որ մարդն ի վիճակի չէ ըմբռնելու աստվածային տնօրինությունները:

«Ո՞վ է ի վիճակի ըմբռնելու աստվածների կամքը երկնքում, Ո՞վ կարող է հասկանալ խորհուրդը ծովի խորության: Որտե՞ղ կարողացել են մարդիկ երբևէ քննել ուղին աստվածների:» (Լուդույ)¹⁶

տո 1530 թ. Ն. Ք. մուտք են գործել Միջագետք և հիմնել իրենց դինաստիան (1530—1155 թթ.): Նրանք նվաճվել են էլամացիների կողմից:

¹⁵ Ժող. Ը 14:

¹⁶ Այս հատվածը առնված է Օ. Loretz-ի նշված գրքից:

¹³ Oswald Loretz, *Qohelet und der alte Orient*, Freiburg 1964, էջ 51:

¹⁴ Կասսիտները, բաբելոնյան արձանագրությունների մեջ՝ **Կաշշու**, եղել են անծանոթ մի ցեղախմբի պատկանող լեռնային մի ժողովուրդ, որոնք ապրել են Ն. Ք. 2-ից մինչև առաջին հազարամյակը Ջագրոջյան լեռների հարավ-արևմտյան մասում, որտեղից նրանք բաբելոնյան առաջին դինաստիայի քայքայումից հե-

Նույն ձևով և ժողովողն է արտահայտվում.

«Մարդը սակայն չի կարող հասկանալ այն գործը, Որ կատարում է Աստված սկզբից մինչև վերջ»¹⁷:

Երկու հեղինակներն էլ անդրադառնում են մարդկանց չարություններին և երկուսն էլ հարատվությունը, բախտը և չարիքները համարում են Աստծու կողմից ուղարկված: Միայն թե Լուդվիգ մեջ պատուհասվող մարդը կարողանում է վերագտնել իր նախկին դիրքն ու երջանկությունը, մինչդեռ Ժողովողն արդարև կարող է նույնիսկ խորտակվել:

«Արդար կա, որ իր արդարության մեջ իսկ կորստյան է մատնվում, Եվ ամբարիշտ կա, որ իր ամբարշտությամբ հանդերձ երկարակյաց է լինում»¹⁸:

Լուդվիգը օրինակ բերեցինք՝ պարզապես ցույց տալու համար, որ Ժողովողն ավելի արևելյան մտածելակերպի հարապատ արտահայտիչն է, քան հունականի: Մյուս կողմից էլ ուշագրավ է այն պարագան, թե ինչպիսի սերտ առնչություն ունեն եբրայական և բաբելոնյան գրականությունները միմյանց հետ: Մեկ կետ միայն պետք է ուշադրության առնելի. այն, որ եբրայականը բոլորովին տարբեր աստվածաբանական խորք ունի, քան բաբելոնյանը:

Այստեղ հարկ է նշել նաև, որ աստվածաբաններից ոմանք փորձում են փաստել, թե Ժողովողը նույնիսկ ծանոթ է եղել սումերական ծագում ունեցող Գիլգամեշ էպոսին¹⁹: Այս առթիվ մատնանիշ է արվում հնագույն մի տեքստ համանուն էպոսից:

«Գիլգամեշ, ո՞ր ես շտապում.
Կյանքը, որ դու փնտրում ես, պիտի չգտնես:
Աստվածները երբ մարդկությունն ստեղծեցին,
Նույն ժամանակ էլ մահը մարդկության բաժին հանեցին,
Իսկ կյանքը իրենց ձեռքում պահեցին:
Բայց դու, Գիլգամեշ, պարարտացրո՞ւ մարմինդ,

Չոր ու գիշեր ուրախ եղիր,
Ամեն օր մի խրախճանք սարքիր,
Չոր ու գիշեր կաքավի՛ր, պարի՛ր.
Հանդերձներդ մաքուր թող լինեն,

¹⁷ Ժող. 9 11:

¹⁸ Անդ. է 15. 16 (սուրբգրական մեջբերումները եբրայական բնագրի համաձայն են):

¹⁹ S^h E. P. Decharde, L'Éclésiaste, Paris, 1912, էջ 101.

Գլուխդ էլ միշտ լվացված,
Իսկ մարմինդ՝ ջրով մաքրված:
Նայի՛ր երեխային, որ քո ձեռքն է բռնում,
Իսկ կինն էլ թող քո գրկում պլարճանա»²⁰:

Այս խոսքերով **Ենկինը** անմահություն փնտրող Գիլգամեշից պահանջում է վայելել կյանքը, քանի որ աստվածները մարդկանց համար արդեն իսկ որոշել են մահը: Մարդկային կյանքն իմաստավորող մեկ բան կա միայն, և դա հենց վայելքն է: Վերոհիշյալ հատվածը մի փորձ է վանելու մահվան պատճառած հոռետեսությունը: Նույնը հանդիպում ենք նաև Ժողովողում:

«Ե՛կ, ուրախությամբ կե՛ր քո հացը
Եվ ուրախ սրտով խմի՛ր գինիդ,
Որովհետև Աստված արդեն իսկ հավանել է գործերդ:

Հանդերձներդ միշտ սպիտակ թող լինեն,
Յուրն էլ թող քո գլխից անպակաս լինի:
Քո սիրած կնոջ հետ վայելի՛ր կյանքը:
Քո անցավոր կյանքի բոլոր օրերին,
Որ քեզ տվել է Աստված արևի տակ»²¹:

*
* *

Ժողովողը իր գրքի սկզբում պատգամում է, որ այս աշխարհում ամեն ինչ ունայնություն է:

«Ունայնություն խնայնությանց» արտահայտությունը կրկնվում է 29 անգամ: Սրա փոխարեն բնագրում գրված է **հեբել հեբելիմ**: Եբրայեցերեն **հեբել** կամ **աբել** բառը նշանակում է **մեղմ հով, քամի**, իսկ վերացական իմաստով այն նշում է մի երևույթի **ոչնչությունը**, **դատարկությունը** կամ **անցողիկ լինելը**: Այս բառը ծանոթ չի եղել եգիպտական անտիկ գրականությանը, սակայն այն հանդես է գալիս բաբելոնյան սեպագիր արձանագրությունների մեջ: Գիլգամեշը, օրինակ, երբ իր ընկերոջ՝ Էնկիդուի հետ խոսում է իր կատարած մեծ արարքի մասին, ուրիշների գործերը դրա հետ համեմատելով՝ ոչնչություն է համարում:

«Այն ամենը, որ նրանք կատարում են, լոկ քամի է»:

Այստեղ, բնագրում, քամու դիմաց գրված է **Շարու**: Այս բառը հանդես է գալիս նաև հին բաբելոնյան մի առածի մեջ.

«Նա, ով մի կնոջ հետ իր ժամանակն է վատնում,

Նման է նրան, որ քամի է հավաքում»:

Ժողովողի համար կյանքում ամեն ինչ

²⁰ Altorientalische Texte zum AT, B/L 1926.

²¹ Ժող. Թ 7—9:

միապաղաղ է: «Արևի ներքո» ոչինչ չկա, որ նոր լինի: Այս նշանակում է, որ Հին Կտակարանի պատգամներն ու մարգարեների խոսքերը ոչնչով չեն կարողանում գոհացում տալ հեղինակին:

Հոռետեսությունը կյանքի նկատմամբ ավելի է խորանում, երբ Ժողովողը տեսնում է, որ մահը գալիս է ու անխնայորեն ջնջում ամեն հիշատակ ու ամեն տեսակի մարդկային իմաստություն, «որովհետև ինչպես անմիտին, այնպես էլ իմաստունին հավիտենական հիշատակ չկա: ...Իմաստունն էլ մեռնում է անմիտի նման»²²:

Կա նաև ավելին. մահվան դիմաց մարդն այլևս ոչ մի առավելություն չունի անասունից, երկուսն էլ միևնույն կենդանության շունչն ունեն: Այս առթիվ Ժողովողը հարց է տալիս.

«Ո՞վ է իմանում, թե մարդկանց որդիների հոգիները վեր են բարձրանում,

Իսկ անասունների ոգիներն էլ ցած, դեպի գետին են իջնում»²³:

Հենց այստեղ էլ Ժողովողը կասկածանք է հայտնում անդրբիրիայան կյանքի մասին: Սրա պատճառն այն է, որ Ժողովողը ծանոթ է եղել երբայական շէ՛օլ բառին, որը մատնանշում է մեռածների արքայությունը: Այնտեղ ամեն ինչ մութ է ու տխուր: Շէ՛օլը հակապատկերն է երևելի ու կենդանի աշխարհին: Այն մոռացության վայրն է (տե՛ս Սղմս. 2Է 13, Ժող. Թ 5), որտեղ ամեն ինչ կանգ է առել (Ժող. Թ 10): Աստված չի հիշում շէ՛օլի բնակիչներին (Սղմս. 2Է 6):

Թեև Հին Կտակարանում ակնարկություն կա, որ մեռելները ամբողջությամբ դատապարտված չեն շէ՛օլին (տե՛ս Սղմս. ԽԸ 15—16: Սղմս. ԺԵ 10: Սղմս. ՀԲ 16—24), սակայն Ժողովողը դեռևս համոզված չէ այդ գաղափարին: Նրա համար «ողջ շունը մեռած առյուծից լավ է»:

Չորրորդ գլխում Ժողովողը խոսում է մարդկանց կրած վրկանքների մասին, այն մասին, թե ինչպես վրկվածների աչքերում արտասուք կար, և ոչ մեկը չէր մխիթարում նրանց: Ելնելով այս դժբախտ երևույթներից՝ նա երանի է տալիս մեռնողներին և ավելի երանելի է համարում նրանց, ովքեր չեն իսկ ծնված ու չեն տեսած արևի տակ կատարվող չարությունները: Այստեղ Ժողովողը ոչ թե ինքն իրեն է հակասում՝ գովելով մեռելներին, այլ, նրանց ակնարկելով, ուզում է ցույց տալ չարությանց ահավորությունը, որի դիմաց մարդ երբեմն նախընտրում է նույնիսկ մահը: Մի

ուրիշ տեղ Ժողովողը ծննդյան օրից նախամեծար է համարում մահվան օրը:

«Նախընտրելի է լավ անունը, քան թե լավ յուրը,

Նաև մահվան օրը, քան թե ծննդյան օրը:

Սգո տուն գնալը՝

Կոչունքի տուն գնալուց լավ է»²⁴:

Սրա պատճառն այն է, որ ըստ եբրայական հասկացողության՝ մահվամբ է սկսվում մի անձի թողած հոշակի փառավորումը: Ծննդով մարդ չի կարող հոշակ ձեռք բերել, մահն է, որ պիտի կատարի նրա կյանքի հաշվեհարդարը, իսկ սգո տուն գնալով՝ կխոսվի ննջեցյալի հիշատակի մասին, ու մարդկային կյանքի վախճանը խորհրդակցության նյութ կդառնա:

Այս բոլորը ապացուցում է, որ Ժողովողն սպասում է այն երջանիկ օրվան, երբ այլևս դրախտային կյանքը վերագտնված կլինի, երբ տառապողների արցունքները սրբված կլինեն նրանց աչքերից, արդարությունն ու խաղաղությունը հաստատված այս աշխարհում և մահվան պատճառած սարսափներն էլ հաղթահարված:

Կյանքը ծանր է նաև մենակյացների համար: «Երկուսը մեկից լավ է,—ասում է Ժողովողը,—եթե նրանք ընկնեն՝ միմյանց կը բարձրացնեն, բայց վա՛յ ընկնող մեկին, որ իրեն վերցնող մի երկրորդ չունի»: Սա արդյունք է եբրայական հին մտածելակերպի, որ առանձնությունը համարում էր մի պատիժ տրված Աստծու կողմից. դրա համար էլ կնոջ ամուսնությունը համարվում էր ամոթ և դժբախտություն նրա համար: Միայն Եսայի մարգարեն է, որ գուշակում է ամուսնության մատնեղվածին երջանկությունը, որովհետև զորությանց Տերը նրան պիտի ողորդի իր ողորմությանը:

«Ուրախացի՛ր, ով չծնող ամուլ,
Գոչի՛ր և աղաղակի՛ր, ով դու երկունք
չունեցող...

Մի՛ վախեցիր, այլևս դու պիտի
չխայտառակվես,
Աի՛ ամաչիր, այլևս դու պետք չունես

կարմրելու,
Որովհետև քո մանկության ամոթը պիտի
մոռանաս

Եվ քո որբևայության նախատինքը էլ
չպիտի հիշես»²⁵:

Ժողովողը խորապես հավատացյալ է: Նա գիտակցում է Աստծու զորությունը, նրա

²² Անդ. Բ 16:

²³ Անդ. Գ 21:

²⁴ Տես Ժող. Է 2—3:

²⁵ Եսայի ԾԴ 1, 4:

մշտական ներկայությունը, նրա ամենագետ լինելը: Այդ իսկ պատճառով Ժողովողը պոու-
շության է հրավիրում մարդկանց, որպեսզի
Աստծու տան մեջ լինեն ինքնամոխի:

«Թող քո բերանը չփութա
եվ ոչ էլ քո սիրտն շտապի
խոսելու համար Աստծու առաջ,
Որովհետև Աստված երկնքում է,
Իսկ դու՝ երկրի վրա,
Դրա համար էլ քիչ թող լինեն քո

խոսքերը»²⁶:

Այս խոսքերին Ժողովողը չի ավելացնում
«ունայնություն ունայնությանց» ասացված-
քը, որով նախապես նա ամեն ինչ ժխտում
էր: Մարդն Աստծուց պետք է վախենա, Աստ-
ծու գործերը անքննելի են²⁷, նրան, որպես
ստեղծիչի, պետք է հիշել երիտասարդ եղած
ժամանակ²⁸: Ի վերջո ամեն ինչ Աստծու ձեռ-
քում է²⁹:

Որպես վերջաբան Ժողովողի գրքի, կար-
դում ենք հետևյալը. «Վախեցի՛ր Աստծուց և
պահի՛ր նրա պատվիրանները, որովհետև այդ
է ի վերջո յուրաքանչյուր մարդու պարտա-
կանությունը»³⁰:

Ժողովողի գրքի արժեքը կայանում է նրա-
նում, որ նա ապացուցում է, որ աշխարհիկ
վայելքները, այդ թվում՝ ուտելը, խմելը, ճոխ
պգեստներ հագնելը, հարստություն դիպելը և
իշխանություն ձեռք բերելը անցողիկ բաներ
են ու չեն կարող հոգեկան բավականություն
պարգևել մարդուն: Ժողովողը իր կյանքի օ-
րինակով իսկ ապացուցում է իր ասածը: Նա
կյանքում ամեն ինչ դիտում է ու քննում, ան-
տարբեր չէ ոչ մեկ երևույթի նկատմամբ,
տեսնում է մարդկային դժբախտությունն ու

մահվան հանդեպ նրա անպորությունը: Այս
ամենի դիմաց Ժողովողը միայն մի խորհուրդ
է տալիս՝ հպատակվել Աստծու կամքի առաջ:

Ժողովողը, սակայն, չի փորձում երբեք իր
ձայնը բարձրացնել հանուն տառապյալների
և իրավապահվածների: Նա անձամբ ոչ մի
ձանապարհ ցույց չի տալիս՝ հեղաշրջելու
մարդկային կյանքը և նպաստելու մարդկանց
բարօրությանը, մի բան որ իր բերած նոր
վարդապետությամբ կատարեց մեր Տերը՝ Հի-
սուս Քրիստոս:

Քրիստոս սովորեցրեց՝ մարդկանց պայքա-
րել ի խնդիր խաղաղության և մարդկանց
բարօրության: Նա երանի տվեց խաղաղա-
րարներին, աներկյուղ ձաղկեց կեղծավորնե-
րին, այրիներին կեղեքողներին, աղքատնե-
րին արկողներին ու իր մահով ցույց տվեց,
որ իր քարոզածն իրագործելու համար պետք
է հանձն առնել նաև մահը: Քրիստոս միա-
ժամանակ վանեց մարդկանցից մահվան
սարսափը, իր մահվամբ խափանեց մահը և
իր հարությանը անմահության հույսը տվեց
մարդկանց: Այդ անմահությանը ցանկացել
էին հասնել Ժողովողի նման բազմաթիվ ի-
մաստուններ: Այս իսկ պատճառով Քրիստոս
երանելի համարեց նրանց, ովքեր արդեն իսկ
յցվել էին իր նոր վարդապետության բերած
հույսով:

«Երանի՛ է ձեր աչքերին, որ տեսնում են,
ու ձեր ականջներին, որ լսում են: Ճշմարիտ
են ասում ձեզ, որ շատ մարգարեներ ու ար-
դարներ ցանկացան տեսնել այն, ինչ որ դուք
տեսնում եք, բայց չտեսան, և լսել՝ ինչ որ
դուք լսում եք, բայց չլսեցին»³¹:

Այդ մարգարեներից կամ արդարներից մե-
կըն է անտարակույս նաև Ժողովողը, որի
գրքի, ինչպես նաև Հին Կտակարանի բոլոր
գրվածքների վրա «ձգված քողը վերացվելու
էր Քրիստոսի միջոցով»³²:

²⁶ Ժող. Ե 1—2:

²⁷ Անդ. ԺԱ 5:

²⁸ Անդ. ԺԲ 1:

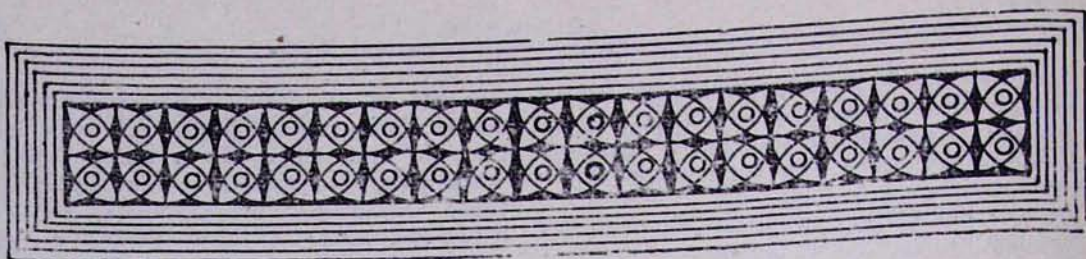
²⁹ Անդ. Թ 1:

³⁰ Անդ. ԺԲ 13:

³¹ Մտթ. ԺԳ 16—17:

³² Բ Կորնթ. Գ 14:

ԵԶՆԻԿ ՔՀՆ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Մովսես Կաղանկատվացու անունով մեզ հասած «Պատմություն Աղուանից աշխարհի»¹ աշխատության մեջ պահպանվել են մի շարք արժեքավոր փաստաթղթեր և վկայություններ Աղվանից աշխարհի կաթողիկոսության Ձ—Ը դարերի պատմության վերաբերյալ:

Մեր այս հոդվածի նպատակը չէ, անշուշտ, ներկայացնել Աղվանից աշխարհի կաթողիկոսության Ձ—Ը դարերի պատմությունը, այլ պարզապես ճշտել այդ պատմության մի շարք թվականներ:

Ինչպես հայագիտության մեջ ընդունված է արդեն, Մովսես Կաղանկատվացու անունով մեզ հասած «Պատմություն Աղուանից աշխարհի» աշխատությունը մեկ հեղինակի գործ չէ. այն սկսել է ձևավորվել է դարում և իր վերջնական տեսքը ստացել Ժ դարի վերջում կամ ԺԱ դարի սկզբում²:

Ժ—ԺԱ դարերում կազմվել է Աղվանից կաթողիկոսների մի գավապանագիրք³ և կըց-

վել «Պատմություն Աղուանից աշխարհի» աշխատությանը, դառնալով այդ երկրի եպրափակիչ գլուխը՝ Գ հատորի 24-րդ գլուխը (=հետ այսու կկոչենք Կաղանկատվացու գավապանագիրք):

Նման մի այլ գավապանագիրք⁴ է պատրաստել Մխիթար Գոշը: Մխիթար Այրիվանեցու⁵ և Կիրակոս Գանձակեցու⁶ աշխատություններում նույնպես ընդգրկվել են Աղվանից կաթողիկոսների գավապանագրքեր:

Նախ նպատակահարմար ենք համարում այստեղ մեջբերել Կաղանկատվացու գավապանագրքից մեկ հետաքրքրող հատվածը, չուգահեռաբար մյուս երեք գավապանագրքերից տալով միայն կաթողիկոսներին վերագրված տարիները (մեկ հետաքրքրող հատվածում կաթողիկոսների անունները և դրանց հաջորդականությունը 4 գավապանագրքերում ճշգրտորեն համընկնում են միմյանց):

⁴ Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 384—391: Մ. Կաղանկատվացի, անդ, հավելված Բ, էջ 350—357:

⁵ Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմություն հայոց, ի լույս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 19:

⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 192—201:

¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարդգ Առաքելյանի, Երևան, 1983:

² Այս մասին հանգամանորեն տես վերոհիշյալ հրատարակության ներածությունը, էջ Ե—Ժ:

³ Անդ, էջ 341—347:

Մովսես Կողանկատլացի
(էջ 342—344)

Մխիթար
Գոշ

Մխիթար
Այրիվանեցի

Կիրակոս
Գանձակեցի

...Տէր Աբաս, որ ի սկսբանն թուականիս Հայոց փոխեաց վաթոռ հայրապետութեանն ի Չորայ ի Պարտաւ՝ կացեալ ամս ԽԴ յեպիսկոպոսութեանն Մեծիրանց կոչեցեալ: Առ սովա կալան սովորութիւն գրել ի պատրուակ թղթի՝ Աղուանից, Լինաց և Չորայ կաթողիկոսի: Եւ առ սա գրեցին ի ժողովոյն Դունայ՝ ասել մի բնութիւն աստուածութեան և մարդկութեան, և յաւելոյ ի սուրբ Աստուածո՝ «անմահ և խաչեցար»...

ԻԳ

—

ԺԴ

Տէր Վիրոյ, ամս ԼԴ: Սա թափեաց պգեւեալսն Հայոց, Վրաց և Աղուանից ի Շաթայ խապրէ. և սա խնդրեաց ի խոսրովայ արքայէ գրել պատիւս Գարդմանայ տէր և իշխան Աղուանից ի վերայ թղթոց «առ կուսակալս աշխարհիս» վոր և դեռնա գրեն:

ԼԳ

ԼԳ

ԼԳ

Տէր Չաքարիա՝ այր սուրբ, ամս ԺԵ: Սա երաշխի էառ վմեծ քաղաքն Պարտաւ և աղօթիք իրովք վերծոյց ի գերութենէ պբապում անձինս. և ձեռնադրեաց եպիսկոպոս Սիւնեաց վժրթանէս ոմն անուն յանհաւանութեան Հայոց:

ԺԵ

ԺԵ

ԺԵ

Տէր Յոհան, ամս ԻԵ, յեպիսկոպոսութենէն Ամարասայ կոչեցեալ յաթոռն:

ԻԵ

ԻԵ

ԻԵ

Տէր Ռֆաւանէս, ամս ԺԲ: Սա անէծ վնախարարս Աղուանից վասն ազգաշաղախ խառնակման նոցին, որք եղեն սատակեալք:

ԲԺ

ԲԺ

ԲԺ

Տէր Եղիապար, ամս Զ, յեպիսկոպոսութենէն Շաթայ: Սա եզիտ պտուրք խաչն՝ ծածկեալն ի Մեսրոպայ ի Գիս գիւղ և ի նոյն կենարար փայտէն մասն առեալ եղ ի ձի դահեկանի ոսկոշ, և գրեաց ի վերայ եթէ. «Եղիապարայ է»: Եւ կարգ եղ յօր խաչին տօնել ի Գիս:

Զ

Զ

Զ

Ներսէս՝ յեպիսկոպոսութենէն Գարդմանայ, ամս ԺԵ: Սա վրիպեալ ի մտաց՝ կամեցաւ աղմկել զսեպիական տունս Աղուանից՝ խոտորեալ յաղանդն Քաղկեդոնի՝ կապեալ մարմնով և ոգով յանէծս որոջեալ եղն ի փառաց որդոյն Աստուծոյ Աղուանիք և Հայովք՝ բաժին առեալ իւր, վոր հերձուածողքն առին:

ԺԵ

ԺԵ

ԺԵ

Տէր Միմէոն ամ մի և կես. սա էր սարկաւազապետ աթոռոյն, որ պաղտորումս Ներսէսի եբարձ յերկրէս. եղեալ կանոնս է տունըս:

մի և կես

Բ

մի և կես

Տէր Միքայէլ՝ ամս ԼԵ. սա էր սարկաւազ ի Շաթայ և սորա կոչեցեալ վՄաքենոցացն հայր Սողոմոն և անէծ պտեարս Աղուանից, որք վերից ազգաց ծնունդս ամուսնացեալ էին, որ առժամայն հասեալ պատուիսս՝ սպանեցան:

ԼԵ

ԼԵ

ԼԵ

574), երևում է և այն գրությունից¹³, որ նրան ուղարկել է Երուսաղեմի Հովհաննես եպիսկոպոսը¹⁴ («պատրիարք») (574/5—593/4):

Թվում է, թե ամեն ինչ բնական է և, ըստ Կաղանկատվացու գավապանագրքի, Աբասին տրված տարիները (551/2—595/6) համապատասխանում են իրականությանը: Սակայն մի այլ հարց խախտում է այս դրությունը:

Այսպես, Գիրք Թղթոցում պահպանվել է մի այլ գրություն, գրված նույն Հայոց Հովհաննես Բ կաթողիկոսի և հայոց մյուս եպիսկոպոսների կողմից, բովանդակությամբ հար և նման Աղվանից ուղղած թղթին, նույն նպատակով և նույն անձի միջոցով առաքված (=Մատթեոս քահանա)¹⁵, այս անգամ արդեն ուղղված Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսին և Միհր Արտաշես իշխանին¹⁶: Նույն գրությունը պահպանվել է նաև Ստեփանոս արքեպ. Օրբելյանի «Պատմություն նահանգին Սիսական» աշխատության մեջ¹⁷:

Փաստորեն Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսը ժամանակակից է դառնում հայոց Հովհաննես Բ կաթողիկոսին (557—574) և Աղվանից Աբասին: Այստեղ նշենք նաև, որ հայոց Հովհաննես Բ կաթողիկոսը Աղվանից և Սյունյաց թղթերը կարող էր գրել մինչև 572 թ.¹⁸, մինչև իր Կ. Պոլիս մեկնելը, ուր և անցկացրել է իր կյանքի վերջին երկու տարիները և մահացել:

Մյուս կողմից հայտնի է, սակայն, որ Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսը իր ձեռնադրությունը ստացել է ոչ թե Հայոց, այլ Արվանից հայրապետից: Այսպես, Կաղանկատվացու

գավապանագիրքը ասում է. «Տէր Չաքարիա..... ձեռնադրեաց եպիսկոպոս Սինեաց Վրթանէս ոմն անուն յանհաւանութեան Հայոց»¹⁹: Հետևաբար, ըստ այդ գավապանագրքի, Վրթանեսը Սյունյաց եպիսկոպոս պետք է ձեռնադրված լինի 629/30—644/5 թթ. միջև, ինչ որ անընդունելի է: Իսկ որ իրապես իր ձեռնադրությունը ստացել է Աղվանից Չաքարիա հայրապետից, այդ վկայում է նաև Ստ. Օրբելյանը²⁰:

Հարցին ճշգրիտ պատասխանելու համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ պարզել Սյունյաց եպիսկոպոսի՝ Աղվանից Աթոռից ձեռնադրություն ստանալու պատճառները:

Ստ. արքեպ. Օրբելյանը այդ մասին մեկ հաղորդում է հետևյալը. Սյունյաց Պետրոս եպիսկոպոսը «գնաց ի ժողովն Դվնայ յառաջին, որ եղև հրամանաւ Ներսիսի կաթողիկոսի վասն խումկացն նեստորականաց, որք ժողովեալ ի վանսն Գրիգորի Մանսիհր Ռաժկի.... Սա (=Պետրոս եպս. Սյունեցին—Ե. ք. Պ.) ետես նուապեալ զճմարտութիւնն և քայքայեալ զաթոռ սրբոյն Գրիգորի ի մերձ ի բաժանումն. քանպի երկու կողմանք Յուսից և Պարսիցն պիականութեանն բերելն զվէճ առ միմեանս, և կամէին Յոյնք հակառակաթոռ նստուցանել զոր և արարին յետ սակաւուց. զի Մովսէս նստաւ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի ի Դվնի, և Յովհան ոմն ի Թէոդուպոլիս եղև կաթողիկոս. և եկեալ եղ աթոռ ի Կոտայսն յԱրամօսն գիտլ, զոր յետոյ միապետեաց Աբրահամ կաթողիկոս: Եւ սակս այսպիսի վիճմանց հրամայեաց սուրբն Պետրոս յետս կալ յաղմկէ անտի և ի խանգարմանէ, և յԱղվանից առնուլ ձեռնադրութիւն և ձեթ մինչև խաղաղացի խռովութիւն, զոր և արարին իսկ:

Սա կեցեալ յաթոռն ամս 10՝ վախճանի. և յետ սորա յաջորդէ զաթոռն Տէր Գիգան ամս 3. ապա երանելի աշակերտն Պետրոսի՝ սուրբն Վրդանէս, որ և վասն հրամանաց սրբոյն Պետրոսի ոչ հնազանդեաց խախտեալ աթոռոյն Հայոց. այլ գնացեալ յԱղվանս հրամանաւ տեսառն Միհր-Արտաշի՝ Սինեաց գահերէց իշխանի, առ երջանիկ կաթողիկոսն Տէր Չաքարիա. և ի նմանէ առնու ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան: Եւ ամ յամէ անտի առնուին փղն օծութեան մինչև միապետեաց Աբրահամ կաթողիկոս Հայոց, և բարձաւ հակառակութիւն ի միջոյ: Առ սա գրեաց թուղթ վասն ուղղափառութեան և սակըս զգուշութեան ի Քաղկեդոնականացն, ի պիղծ աղանդոն Նեստորի սուրբ կաթողիկոս:

¹³ Կ. Վ.—Երուսաղեմի Յովհաննես եպիսկոպոսի թուղթը, «Արարատ», 1896, էջ 214—215: Այս թուղթ Յովհաննես Երուսաղեմի եպիսկոպոսի է առ Աբաս Աղուանից կաթողիկոս, «Արարատ» 1896, էջ 252—256:

Ըստ Կ. Վ.-ի, «Ընդունելով ուրեմն, թե ճիշտ է Կաղանկատվացու Աբասի կաթողիկոսութեան համար ցոյց տուած ժամանակը՝ թե նա կաթողիկոս ընտրուել է խոսրով Նուշիրվանի (531—579) Բ տարին և մնացել 44 տարի ջարուակ, ուրեմն մինչև մօտ 577 թ.-ը, կունենանք մի բաւական ճշգրիտ թուական՝ 574—577-ը, նորան գրած թղթի ժամանակն որոշելու համար» (Կ. Վ. Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնը Աղուանից հետ ըստ Վրթանէս Քերթողի գրութեան, «Արարատ», 1896, էջ 433—447):

¹⁴ Այս հայրապետի մասին տես Χρυσόστομος 'Α. Παπαδόπουλος, 'Ιστορία τῆς Ἑκκλησίας Ἱεροσολύμων, 'Εν Ἀθῆναις—1970, էջ 259:

¹⁵ Գիրք Թղթոց, էջ 79 և 83:

¹⁶ Գիրք Թղթոց, էջ 78—80:

¹⁷ Ստեփաննոս արքեպ. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 92—96:

¹⁸ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան, անդ, էջ 565:

¹⁹ Մովսէս Կաղանկատուացի, անդ, էջ 343—344:

²⁰ Ստեփաննոս արքեպ. Օրբելեան, անդ, էջ 91:

սրն և մեծ պատրիարքն Հայոց Տէր Յովհաննէս»²¹:

Այս հատվածից բացահայտ երևում է, որ Սյունյաց Պետրոս եպիսկոպոսի ժամանակ Սյունյաց Աթոռը անջատվում է Հայոց Աթոռից և ի հոգևորս միանում Աղվանից Աթոռին: Վրթանեսը Սյունյաց գահերեց իշխան Միհր-Արտաշիրի հրամանով գնում է Աղվանք և Ջաջարիա կաթողիկոսից ստանում եպիսկոպոսական ձեռնադրություն: Այս Վրթանեսին նամակ է գրում հայոց Հովհաննէս Բ կաթողիկոսը: Հայոց Աբրահամ²² կաթողիկոսի (607—615) ժամանակ Սյունյաց Աթոռը կրկին միանում է Հայոց Աթոռին:

Այս ամենը միանգամայն համապատասխանում է իրականությանը: Միակ սխալը Ստ. Օրբելյանի մոտ այն է, որ նա Սյունյաց Աթոռի բաժանման պատճառը համարում է Դվինի Մովսես (574—604) և հակաթոռ Թեոդոսյուսի Հովհաննէս (594—612) կաթողիկոսների հակամարտությունը: Սյունյաց Աթոռի բաժանման պատճառը նույնպես է բացատրում նաև Մովսես Կաղանկատվացին. «Ի թագաւորէն չարագլուխն Մարկիանոսի Հռոմայեցոց... զՀայս Պարսիկք և Յոյնք բաժանեալ էին. և տէր Մովսէս էր յաթոռ սրբոյն Գրիգորի ի Դուին, և ի կողմն Յունաց հակառակ նմա նստուցին... յաթոռ զՅովհաննոմ մերձ առ նա: Իսկ զերկուանայն հայրապետութեանն խոտեցին տեսարքն Սինեաց, և ոչ հաւանեցան ընդ մի ոչ յերկուցն. հրամանաւ եպիսկոպոսին իւրեանց առաքիւնոյն Պետրոսի, որ հասեալ ի վախճան, պատուէր ետ վիճակին իւրում առնուլ ձեռնադրութիւն յԱղուանս և զմիտունն օրհնութեան, մինչև միացի աթոռ սրբոյն Գրիգորի: Վասն այսորիկ ձեռնադրեցաւ Վրթանէս յեպիսկոպոսութիւն Սինեաց ի Ջաջարիայ սուրբ հայրապետն Աղուանից: Ընդ նմին և զիսն օծութեան ամ յամէ առնուին Սինիք յԱղուանից, մինչև բարձաւ հակառակութիւնն, և միապետաց Աբրահամ զՀայրապետական աթոռն»²³:

Կասկածից վեր է, որ խոսքը վերաբերվում է Մորիկ կայսեր (582—602) կողմից Ավանի հակաթոռ կաթողիկոսության հաստատմանը: Ընդդէմ քսանամյա պատերազմից հետո

591 թ. Բյուզանդիան և Պարսկաստանը կըրկին անգամ են Հայաստանը բաժանում իրենց միջև: Այս անգամ արդեն Հայաստանի բաժանման սահմանագիծ է դառնում Ալատ գետը, Կոգովիտ գավառը, Մակուն՝ մինչև գետը, Կոգովիտ գավառը, Մակուն՝ մինչև գետը, Մորիկ կայսրը ձեռնարկում է Հայ վանական իշխանության Եկեղեցուն՝ Կ. Պոլսի Եկեղեցին հունական Եկեղեցուն: Այս նպատակով Աթոռին միացնելու գործին: Այս նպատակով նա մի ժողով է գումարում Կ. Պոլսում, որ բացի հույն հոգևորականներից մասնակցում են նաև Բյուզանդական Հայաստանի 21 եպիսկոպոսներ, ինչպես նաև Մովսես կաթողիկոսի երկու պատգամավորները՝ Գրիգոր և Վրթանէս²⁴ վարդապետները²⁵:

Սամվել Անեցին²⁶ Գրիգորի և Վրթանէսի Կ. Պոլիս մեկնելը դնում է 589 թվականին: Փոտ պատրիարքը²⁷, սակայն, նշում է, որ այդ ժողովը եղել է Մուշեղ Մամիկոնյանի Պարսկաստանից վերադարձից անմիջապես հետո, մի հանգամանք, որ ցույց է տալիս, որ ժողովը տեղի է ունեցել 591 թվականից հետո: Եվ բնական է, որ այդ ժողովը կարող էր գումարվել միայն 591 թվականից հետո, երբ հաստատվել էր խաղաղությունը և արդեն տեղի էր ունեցել Հայաստանի բաժանումը:

Սամվել Անեցին²⁸, Մխիթար Այրիվանեցին²⁹ և Կիրակոս Գանձակեցին³⁰ վկայում են, որ Մովսես կաթողիկոսի ներկայացուցիչները տեղի չեն տվել, և ժողովը ոչ մի արդյունքի չի հասել:

Ինչպես վկայում է Ստ. Օրբելյանը³¹, այդ ժողովից հետո նույն նպատակով երեք այլ ժողովներ են գումարվել Թեոդոսյուսում:

Ի վերջո Մորիկ կայսրը Ավանում հիմնում է մի հակաթոռ կաթողիկոսություն Հովհաննէս Բագարանցուն³² կաթողիկոսությանը:

Արդ, վերադառնալով մեր խնդրին, նախ և առաջ պիտի շեշտել, որ 590-ական թվական-

²⁴ Այս Վրթանէսին չպետք է շփոթել Սյունյաց Վրթանէս եպիսկոպոսի հետ:

²⁵ Սամուել քահանայի Անեցոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, աշխ. Արշակ Տէր-Միքէլյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 76: Մխիթար Այրիվանեցի, անդ էջ 49: Կիրակոս Գանձակեցի, անդ, էջ 49:

²⁶ Սամվել Անեցի, անդ, էջ 76: Հմմտ.

²⁷ PG, 102, էջ 706: Տես նաև Օրմանյան, անդ, հտ. Ա, էջ 579—580:

²⁸ Անդ:

²⁹ Ստ. Օրբելյան, անդ, էջ 101:

³⁰ 608 թ. պարսկական բանակը գերի է վերցնում Հովհաննէս Բագարանցուն, որը և մահանում է գերության մեջ 612 թ., որով և վերանում է Ավանի հակաթոռ կաթողիկոսությունը (Տես Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխ. Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 111—112):

²¹ Ստ. Օրբելյան, անդ, էջ 90—91:

²² Որ իսկապես Աբրահամ կաթողիկոսի ժամանակ Սյունիքը արդեն վերադարձել էր Հայոց Աթոռին, հաստատվում է Աբրահամ կաթողիկոսի և հայ եպիսկոպոսների՝ Ամարասի Մխիթար եպիսկոպոսին գրած թղթով, որ հայոց եպիսկոպոսների շարքում հիշվում է նաև Սյունյաց Դավիթ եպիսկոպոսը. տես Մ. Կաղանկատուցի, անդ, էջ 276:

²³ Մովսէս Կաղանկատուցի, անդ, էջ 271, 273—274:

ներին Պետրոս եպս. Սյունեցին այլևս կենդանի չէր: Նա մահացած պետք է լիներ հայոց Հովհաննես Բ կաթողիկոսի՝ Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսին գրած նամակից առաջ, այսինքն 570-ական թվականներից առաջ: Սյուն կողմից տարօրինակ է Ստ. Օրբելյանի և Մովսես Կաղանկատվացու բացատրությունը, Հայ Եկեղեցու վավերական Աթոռի դեմ հառնում է քաղկեդոնական Ավանի Աթոռը: Պարսկահայաստանի Սյունյաց կարևոր թեմի եպիսկոպոս և Հայ Եկեղեցու նշանավոր աստվածաբան Պետրոս Սյունեցին, Հայ Եկեղեցուն կորավիզ կանգնելու փոխարեն, դասալի՞ք է դառնում: Այդ անընդունելի է:

Կարծում ենք, որ Սյունյաց Աթոռի բաժանման պատճառը պետք է փնտրել ժամանակի քաղաքական հարցերի մեջ:

Այսպես, 564 թ. պարսկական կառավարությունը Հայաստանի մարզպան է նշանակում Սուրեն պարսիկին, որն իր անհազ, անպատկառ և անամոթ վարմունքով մեծ դժգոհություն է առաջացնում հայ իշխանների և ժողովրդի մոտ³¹: Սյունյաց Վահան իշխանը, դիմելով պարսկական արքունիքին, իր երկիրը անջատում է Դվինի մարզպանությունից և միացնում Ատրպատականի մարզպանությանը: Կարծում ենք, որ այդ պատճառով էլ, երբ Սյունիքը քաղաքականապես կտրվեց Դվինից, կտրվեց նաև եկեղեցականորեն, և բնական է, որ միանար հարևան Աղվանից Եկեղեցուն: Միանգամայն հնարավոր է, որ այդ փոփոխությունը կատարված լինի Սյունյաց Պետրոս եպիսկոպոսի ձեռքով, ինչպես վկայում են պատմիչները, որը, սակայն, արդեն մահացած պիտի լիներ 570-ական թվականներին:

Այսպիսով իրենց ճշգրիտ և վերջնական պատասխան են ստանում մի շարք հարցեր.

ա.— Ինչո՞ւ է Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսը իր ձեռնադրությունը ստացել Աղվանից Աթոռից³²:

բ. Ինչո՞ւ Սյունյաց Պետրոս եպիսկոպոսը մասնակցել է Դվինի Բ ժողովին (553/4), իսկ Հովհաննես Բ կաթողիկոսի կողմից գումարված ժողովին Սյունյաց եպիսկոպոսը բացակայել է:

գ.— Ինչո՞ւ Հայոց Եկեղեցու ղեկավարությունը, գրելով Աղվանից Եկեղեցուն, գրում է նաև Սյունյաց Եկեղեցուն, իբրև մի այլ (ոչ իր) Եկեղեցու:

Երակացնելով.

ա.— Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսը իր ձեռնադրությունը ստանում է Աղվանից Չաքարի կաթողիկոսից, 570-ական թվականներին:

բ.— 571/2 թ. Հայոց Հովհաննես Բ կաթողիկոսը նամակներ է գրում Աղվանից Աբաս կաթողիկոսին և Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսին:

գ.— Այդ ժամանակ արդեն վախճանվել էր Աղվանից Չաքարի կաթողիկոսը, և նրան փոխարինել էր Աբասը:

դ.— Հետևաբար Կաղանկատվացու գավազանագրքի այն տվյալները, թե Աբասը կաթողիկոս է եղել 551/2—595/6 թվականներին, իսկ Չաքարիան՝ 629/30—644/5, սխալ է:

* * *

Այժմ անցնենք Կաղանկատվացու գավազանագրքում վերոհիշյալ երկու կաթողիկոսների միջև տեղադրված Վիրոյին, որին վերագրվում է 595/6—629/30 թվականները:

Պատմական տվյալները ցույց են տալիս, որ Վիրոն³³ իրապես գործել է այդ տարիներին: Նա 628 թ. վերադառնում է Պարսից արքունիքից, ուր 25 տարի շարունակ գտնվում էր ձերբակալության մեջ³⁴, 629 թ. բանակցության մեջ է մտնում Աղվանք ներխուժած իսպարների առաջնորդ Շաթի հետ³⁵, քրիստոնյա մկրտում Աղվանքում հաստատված Միրանյան տոհմի իշխան Վարապ Գրիգորին³⁶, գրում մի ժամանակագրություն իր ապրած օրերի մասին, որից հատվածներ են մտել Մ. Կաղանկատվացու երկի մեջ³⁷:

Կաղանկատվացու երկում, Վիրոյի Պարսկաստանում աքսորված տարիներին, հիշվում է մի Չաքարիա, իբրև տեղապահ Հայրապետական Աթոռի. «Եւ քահանայ ոմն անուն Չաքարիայ՝ այր սուրբ, որ էր վանական Պարտաւայ եկեղեցոյն, հեպ և հանդարտ յետոյ գովեցաւ գործ նորայ և վկայեալ յամենեցունց կարգեցաւ յեպիսկոպոսութիւն աթոռ»:

³¹ Օրմանյան, անդ, էջ 558: Հայ ժողովրդի պատմություն, էջ 331:

³² Մաղաքիա արք. Օրմանյանը, քննելով այս մասին գրված Օրբելյանի խոսքերը, ասում է. «քանի որ հակաթուրքությունը անելի ուշ տեղի ունեցաւ, թիրիմացութեան և ժամանակագրական շփոթութեան հետևանք պետք է կարծել Վրթանեսի ուրիշ աթոռ ձեռնադրութիւնը» (Անդ, էջ 559): Անշուշտ այդ այդպես չէ:

³³ Այս հայրապետի մասին հանգամանորեն տես Բ. Ա. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 214—218, 230 և այլն:

³⁴ Մ. Կաղանկատվացի, անդ, էջ 149—150:

³⁵ Մ. Կաղանկատվացի, անդ, էջ 151—163:

³⁶ Մ. Կաղանկատվացի, անդ, էջ 172:

³⁷ Մ. Կաղանկատվացի, անդ, էջ 166: Այս մասին տես Բ. Ա. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 199, 208—209, 256—257:

ցելեր Մուսկիային՝ Աղվանքում իր իշխանությունը հաստատուն պահելու և իր հպատակությունը արաբական խալիֆին հայտնելու համար:

Ըստ Մ. Կաղանկատվացու երեք տարի հետո, հունաց Կոստանդինոս (668—685) կայսեր 7-րդ տարում, Ջվանշիրը կրկին է այցելում հարավի թագավորին:

Եթե Կոստանդինոս 7-րդ կայսեր 7-րդ տարին հաշվենք 668 թ.-ից, իր հոր մահվան թվականից, ապա կստանանք 674 թվականը: Սակայն Կաղանկատվացին ասում է, որ Ջվանշիրը երկրորդ անգամ Դամասկոս է այցելել առաջին այցից երեք տարի անց, իսկ առաջին այցը, ինչպես տեսանք, չէր կարող 667 թվականից հետո լինել: Հետևաբար Կոստանդինոս կայսեր 7-րդ տարին պետք է հաշվել ոչ թե 668 թվականից, այլ 661/3, երբ իր հայր Կոնստանդինոս մեկնեց Արևմուտք, արևելքը թողնելով Կոնստանդինոսին: Արդեն վերջինս 654 թ. օծվել էր կայսերակից⁴⁸: Այսպիսով մենք Ջվանշիրի երկրորդ այցելության համար կունենանք 667/9 թվականը: Այս թվականին բացարձակորեն համաձայնվում է Կաղանկատվացու մի այլ ժամանակացույց, որ տրված է Ջվանշիրի երկրորդ այցելության վերադարձին. «Արդ՝ այս երրեակք տասներեակք և տարիք երեք, յոր սկսաւ տէր բազմամեծար պարեյաղք իշխանն Աղուանից առնել, ի չորից ապգաց թագաւորաց աշխարհակալաց պատուել և մեծարել յոյժ»⁴⁹: Արդ, Մովսէս Կաղանկատվացին Ջվանշիրի աստիճանական բարձրացման սկիզբը դնում է 635/6 թ., իբրև Աղվանից գործերի սպարապետ Պարսից Հապկերտ Գ թագավորի մոտ (632—651): Իսկ Ջվանշիրին մեծարող չորս ապգերի թագավորները դրանք պարսից, բյուզանդացիների, «հոների» և արաբների թագավորներն են: Արդ 635/6 թվականից սկսյալ 33-րդ տարին կհամապատասխանի 668/9 թվականին, ինչ որ միանգամայն համապատասխանում է վերը ստացած մեր թվականին:

Այս դեպքից քիչ անց մահանում է Աղվանից Ուխտանես կաթողիկոսը, որին հաջորդում է Եղիապարը՝ Շաքիի եպիսկոպոսությունից⁵⁰:

Եղիապարի հայրապետության ժամանակ մահանում է Ջվանշիրը և նրան հաջորդում է Վարապ-Տրդատը:

Ինչպես տեսանք արդեն, Աղվանից Ուխտանես և Եղիապար կաթողիկոսների հայրապետությունների թվականների ճշտումը կապված է նաև Աղվանից իշխան Ջվանշիրի գոր-

ծունեության և մահվան թվականների ճշտման հետ:

Ջվանշիրի իշխանության տարիների քննությամբ պաղվող գիտնականների մեծ մասը, հիմնվելով Կաղանկատվացու հաղորդած արժանահավատ տվյալների վրա⁵¹, նրա մահվան թվականը դնում են 669/70 թվականին⁵²:

Այդ տեսությանը հակադրվել են Հ. Ս. Սվապյանը⁵³ և Բ. Ա. Ուլուբաբյանը⁵⁴:

Տեսնենք, թե որո՞նք են նրանց առարկության հիմքերը:

Հ. Ս. Սվապյանը առաջ է բերում երկու փաստարկ, որոնք և մեջ ենք բերում բառացի՝ թյուրիմացություններից խուսափելու համար. «Կաղանկատվացին նշում է, որ երբ Աղվանից եպիսկոպոսական աթոռին Ուխտանեսին փոխարինում է Եղիապարը (683—689), Ջուանշիրը դեռևս կենդանի էր. «պարկեշտ այն Եղիապար... առնու պառաքելական պատիւն, մինչդեռ բարեբաստիկն Ջուանշիր պաշխարհական տէրութիւնն վարէր՝ յանհաստատելի կենցաղումս ի կամս Աստուծոյ»: Նշանակում է, որ Ջուանշիրի մահվան տարին չպետք է փնտրել 683 թ. առաջ:

Կաղանկատվացու մի այլ վկայությամբ հայտնի է, որ Ջուանշիրին փոխարինած Վարապ-Տրդատի իշխանության հենց առաջին տարում երկիրը ենթարկվում է խաղարների արշավանքին. «Յայնմ ժամանակի պորավարին և մեծ իշխանին Հոնաց Աղի-Իդիթունէրոյ առեալ պապմութիւն պորաց իրոց... իբրև թէ վրէժխնդիրք արեանն Ջիւանշիրի. ասպատակ սփռեալք յաշխարհն Աղուանից»⁵⁵: Իսկ «խաղարների առաջին արշավանքը Վարապ-Տրդատի օրոք տեղի է ունեցել 684 թ. հունիսին «յամսեանն Սահմի»⁵⁶:

⁵¹ Կաղանկատվացու պատմության մեջ տեղ գտած Վարապ-Գրիգորի, Ջվանշիրի և Վարապ-Տրդատի պատմությունը Կաղանկատվացի, էջ 170—266, գրել է այդ իշխանների իշխանական տան դպիրը:

⁵² Զ. Պատկանյան, «История армян Каганкатваци», С. Петербург, 1861, ծանոթագրություններ բաժնում, էջ 342, 345: Ս. Դ. Երեյան, Политическая история Албании III—VII вв. (Очерки истории СССР III—IX вв., Москва, 1958), էջ 323: К. В. Тревер, Очерки по истории культуры Кавказской Албании IV в. до н. э.—VII в. н. э., Москва—Ленинград, 1959, стр. 236, 249; Ս. Ս. Մանգալանյան, անդ:

⁵³ Հ. Ս. Սվապյան, Աղվանից իշխաններ Ջուանշիրի և Վարապ-Տրդատի իշխանության տարեթվերի հարցի շուրջ, «Լրագեր», Երևան, 1973, հմր. 11, էջ 108—114:

⁵⁴ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, անդ, էջ 249, 252—253:

⁵⁵ Հ. Ս. Սվապյան, անդ, էջ 110—111:

⁵⁶ Հ. Ս. Սվապյան, անդ, էջ 112:

⁴⁹ Մովսէս Կաղանկատվացի, անդ, էջ 200—201:

⁵⁰ Մովսէս Կաղանկատվացի, անդ, էջ 213:

Այս փաստարկներին պատասխանելուց առաջ հարմար ենք նկատում մեջ բերել նաև Բ. Ա. Ուլուբաբյանի փաստարկները, դարձյալ բառացի, որոնք, փոքր տարբերությամբ, գրեթե նույնն են Հ. Ս. Սվապյանի փաստարկների հետ: Բ. Ա. Ուլուբաբյանը հիմնվելով Մ. Կաղանկատվացու այն տեղեկության վրա, թե Ջիվանջիրի սպանությունից հետո «Հոների» Ալի-Իլիթներ իշխանը հարձակվում է Աղվանքի վրա Ջիվանջիրի վրեժը լուծելու, քանի որ նրա երկրորդ կինը խապարների խաբանի դուստրն էր, գրում է. «Որ խապարները, Ջիվանջիրի վրեժը լուծելու համար, 684 թ. են հարձակվել Աբանիայի վրա, դա ճիշտ է: Բայց արդյոք շա՛տ չէ այսքան երկար ժամանակ վրեժ մտմտալը: Սպանությունից ուղիղ տասնհինգ տարի անց:

Ջիվանջիրի սպանությունից հետո «տեարք տոհմից» կուսակալը, մեծամեծը, նախարարը և ամենայն իշխանը աշխարհացն այնոցիկ ժողովալը առ մեծ արքեպիսկոպոսն Եղիավար... հաճեցան առժամայն ընտրել հաւանութեամբ վնախարար ոմն... որոյ անուն Վարապ-Տրդատ, որդի Վարապ Պերոժի՝ եղբոր Ջիվանջիրի»:

«Աղվանից աշխարհի պատմության» ընձեռած տվյալներով՝ Եղիավարը կաթողիկոս է դարձել 683 թվականին, երբ դեռևս կենդանի էր Ջիվանջիրը. «...պարկեշտ այն Եղիավար ի նոյն ժողովոյ առնու պառաքելական պատիւն, մինչդեռ բարեբաստիչն Ջուանջիր պաշխարհական տերութիւնն վարէր»:

Եթե Ջիվանջիրը հենց նույն տարին էլ սպանված լիներ, նշանակում է՝ Վարապ-Տրդատը ամենավաղը 683-ին կարող էր ընտրվել նախարար: Սրան հաջորդում է խապարների հարձակումը Աբանիայի վրա: խապարների թագավորը մտածում էր, որ նորընտիր Վարապ-Տրդատ նախարարի մատը խառն է Ջիվանջիրի սպանության մեջ»⁵⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, Հ. Ս. Սվապյանի և Բ. Ա. Ուլուբաբյանի երկու փաստարկներից մեկն այն է, թե համաձայն «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» աշխատության ընձեռած տվյալների, Եղիավարը կաթողիկոս է դարձել 683 թվականին, թվական, որ հիմնված է միայն Կաղանկատվացու գավապանագրքի սխալ տվյալների վրա: Մենք տեսանք արդեն, որ այդ գավապանագրքի հաղորդած տվյալները սխալ են և այդ թվականներին չի կարելի փաստարկի ուժ տալ: Հետևաբար այս առաջին փաստարկը ջուրն է ընկնում:

Գալով երկրորդ փաստարկին. Հ. Ս. Սվապյանի այն հայտարարությանը, թե «Կաղան-

կատվացու մի այլ վկայությամբ հայտնի է, որ Ջուանջիրին փոխարինած Վարապ-Տրդատի իշխանության հենց առաջին տարում, երկիրը ենթարկվում է խապարների արշավանքին» չի համապատասխանում իր իսկ մատնանշած աղբյուրին: Կաղանկատվացու համապատասխան հատվածում⁵⁸ ոչ մի նշում չկա, որից կարելի լիներ նման եզրակացության հանգել:

Ընդհակառակն, այդ հատվածի ուշադիր ընթերցումից կարելի է եզրակացնել, որ Վարապ-Տրդատի՝ Աղվանքի իշխանաց-իշխան ընտրությունից հետո բավական ժամանակ է անցել, մինչև որ նրան հաջողվել է սիրաշահել Աղվանքի իշխաններին և իր իշխանությունը տարածել նրանց վրա. «Թեպետ և անբեղուն միտս ունեին ընդ նմա ոմանք ի մախայորդոր տոհմակցացն. այլ նա ի ձեռն իմաստակիր և քաղցրահամբոյր խօսից նուաճեր և յանկուցաներ յինքն վամենեցուն սիրտ: Եւ երկայնամիտ հեղութեամբն հնազանդեցուցաներ վաշխարհս ըստ սովորական իրոյ նախնական տերութեանն»⁵⁹:

Մնում է Բ. Ա. Ուլուբաբյանի այն հարցումը, թե «արդյոք շա՛տ չէ այսքան երկար ժամանակ վրեժ մտմտալը: Սպանությունից ուղիղ տասնհինգ տարի անց»: Այստեղ պետք է ասել, որ 684 թ. խապարների արշավանքը կապել Ջիվանջիրի սպանության վրեժը լուծելու հետ, դա չուտ ենթակայական կարծիք է և ոչ թե առարկայական պատճառ, և իբրև այդպիսին չի կարող բավարարվել վավերական փաստեր մերժող փաստարկի ուժ ունենալ:

Իսկ որ իրապես Ուխտանեսի մահը և Եղիավարի կաթողիկոսությունը 682/3 թ. շատ առաջ պետք է դնել, այդ հաստատվում է նաև մի շարք այլ պատճառներով, որոնցից առայժմ բավարար ենք համարում բերել միայն մեկը, որը հետևյալն է:

Մովսես Կաղանկատվացին իր աշխատության մեջ խոսում է Ուխտանես և Եղիավար կաթողիկոսների ժամանակ Աղվանքում ծագած պատերազմարտական և հերետիկոսական այլ երևույթների մասին. «Ընդ այն իսկ ժամանակս, որ դեռ ևս վարէր փայրապետությունն Աղուանից տէր Ուխտանես և զկնի նորա՝ Եղիավար, և խռովութիւն և հերձուած բազում ի կողմանս կողմանս գիտնաւորաց և տգիտաց լինէր, մարտ և մրցումս Յոնաց և Հայոց: Եւ աշխարհս Աղուանից անվրդով յայսցանէ մնայր. եհաս համբաւ իմս ի նոսա, եթէ ոմանք պատկերս ոչ ընդունին, ոմանք մկրտութիւն ոչ առնեն, ոչ աղ օրհնեն,

⁵⁸ Մ. Կաղանկատվացի, անդ, էջ 230—233, հատկապես 232:

⁵⁹ Մ. Կաղանկատվացի, անդ, էջ 231—232:

⁵⁷ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, անդ, էջ 252—253:

ոչ պսակ դնեն հարսանեաց. յայս պատճառս, եթե քահանայութիւն բարձեալ ի յերկրէս»⁶⁰:

Այս շարժումը դիմագրավելու համար Մեծ Կողմանց Դավիթ եպիսկոպոսը դիմում է հայոց Հովհաննէս Մայրապոմեցի վարդապետին, որն էլ նամակով Դավիթ եպիսկոպոսին բացատրում է պատկերամարտական շարժման պատճառները և պատմությունը: Հովհան Մայրապոմեցու նամակը⁶¹ պահպանվել է Մ. Կաղանկատվացու աշխատության մեջ, թեև թերի⁶²: Այս նամակից տեղեկանում ենք, որ հայոց Մովսէս Բ կաթողիկոսի ժամանակ (574—604) երեք պատկերամարտներ Դավիթի անցնում են Սոթք, ապա Աղվանք և ամենուր քարոզում պատկերամարտություն, մինչև որ Գարդմանի տերը ձերբակալում է նրանց և ուղարկում Հայք, ուր և նրանց հարցաքննում է նույն ինքը Հովհան Մայրապոմեցին:

Սիրարփի Տեր-Ներսէսյանը⁶³, խոսելով այս իարցերի մասին, անհավանական է համարում Մովսէս Բ կաթողիկոսի ժամանակ գործած պատկերամարտիկների նույնությունը Ուխտանես և Եղիապար կաթողիկոսներին ժամանակակից պատկերամարտիկների հետ,

⁶⁰ Մ. Կաղանկատվացի, անդ, էջ 266—267:

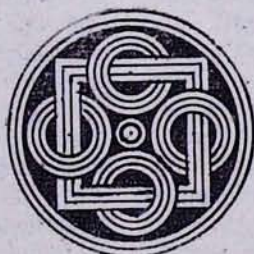
⁶¹ Մ. Կաղանկատվացի, անդ, 267—269:

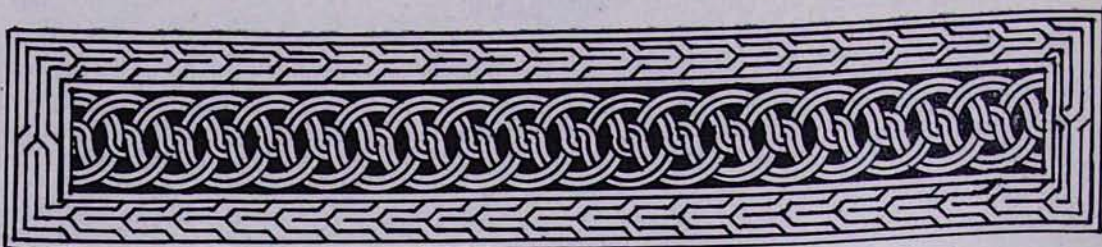
⁶² Նամակը չունի նամակին հատուկ սկիզբը՝ առաջըր-հասցեն: Պահպանված տեքստի 4/5-ը կազմում է հիմնական նյութի ներածությունը և այնտեղ, ուր պիտի սկսվեր հիմնական նյութը, նամակն ընդհատվում է: Կաղանկատվացու մոտ կան այլ նամակներ, որոնք նույնպես պահպանվել են թերի վիճակով, այսպիսին է օրինակ Հայոց կողմից Ամարասի Մխիթար եպիսկոպոսին ուղղված նամակը, որի ամբողջական բնագիրը պահպանվել է Գիրք Թղթոցում, էջ 196—211, ինչպես նաև առանձին, հրատ. Կարապետ վրդ. (ապա եպս.) Տեր-Մկրտչյանի կողմից, «Արարատ», 1896, էջ 477—488: Այս փաստը խոսում է Մայրապոմեցու նամակի թերի լինելու մեր կարծիքի օգտին:

⁶³ Սիրարփի Տեր-Ներսէսյան, անդ, էջ 18:

այն տրամաբանությամբ, որ 590—610 թթ. գործած անձինք չէին կարող 680-ական թվականներին կենդանի լինել: Այդ տրամաբանությունը միանգամայն ճիշտ է, սակայն մյուս կողմից Սիրարփի Տեր-Ներսէսյանը չի հարցադրում, թե ինչպե՞ս առաջին պատկերամարտների հետ խոսքի նստած Հովհան Մայրապոմեցին կարող էր ապրել մինչև 680-ական թվականները, պատասխանելու համար Դավիթ Մեծ Կողմանց եպիսկոպոսի խնդրանքին: Եթե համարելու լինենք նաև, որ Գարդմանի իշխանը պատկերամարտներին ձերբակալել է ոչ թե Աբրահամ կաթողիկոսի (607—615), այլ Կոմիտաս կաթողիկոսի (615—628) օրոք, ամեն պարագային Եզր կաթողիկոսից առաջ (630—641), դարձյալ ոչինչ չի լուծվի, որովհետև Հովհան Մայրապոմեցին արդեն նշանավոր անձնավորություն էր Կոմիտաս կաթողիկոսի ժամանակ, երբ և կազմեց «Կնիք Հաւատոյ»⁶⁴ աշխատությունը, իսկ Եզրի ժամանակ, իբրև հայրապետական տաճարի փակակալ, նա արդեն հասուն տարիք պիտի ունենար: Եզր կաթողիկոսի հետ գծովելուց հետո, 633 թ. նա որոշ ժամանակ Մայրո վանքում ապրելուց հետո վերջնականապես հաստատվում է Գարդմանում՝ մոտ Մեծ Կողմանց եպիսկոպոսին: Ժամանակագրական այս դժվարությունները կլուծվեն, եթե սրբագրենք Ուխտանես կաթողիկոսին տրված ավանդական սխալ՝ 670—682 թվականները: Որով և պատկերամարտական շարժումները կարող ենք դնել 665—670 թվականներին, երբ Մայրապոմեցին Գարդմանում անցկացնում էր իր վերջին օրերը:

⁶⁴ Տես, Կնիք հաւատոյ ընդհանուր Սուրբ Եկեղեցւոյ, ս. Էջմիածին, 1914, Կ. եպս-ի ներածությունը, նաև նույնի՝ Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրապոմեցի, «Շողակաթ», Ս. Էջմիածնի հայրապետական ժողովածու, գիրք առաջին, Վաղարշապատ, 1913, էջ 84—136:

ԽՈՐԵՆ ՊԱԼՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆ ՕՋՆԵՑՈՒՆ ՎԵՐԱԳՐՎՈՂ ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

«Հմուտ և տեղեակ գոյով քերթողական շարագծաց՝ մասանց բանի և մասնականաց, սա ամենայն քաջողջութեամբ զինքն տունալ՝ աշխատասիրաբար կըրթական ջանիւ զինքն՝ զինքն յերգս հոգևորս...»:

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ լուսեղեն պոետերից՝ Հովհան Օճնեցուն են վերաբերում Ն. Շնորհալի մեծ Հայրապետի այս տողերը:

Հովհան Օճնեցի Իմաստասեր Հայրապետի բացառիկ անհատականությունը ներբողել են նաև բազմաթիւ մատենագիրներ:

Հայ ժողովրդի անիշխանության դժնդակ մի ժամանակաշրջանում բարձրանալով Լուսավորչի գահին, նրա հովվապետության 11 տարիները եղել են արգասավոր հայ ժողովրդի գոյության և Հայաստանյայց Եկեղեցւոյ ուղղափառ և ճշմարիտ դավանության պահպանման ի խնդիր՝ մաքառումի և համակ պայքարի տարիներ: Մաքառում՝ որը կուգակցել է իմաստուն Հայրապետի՝ գրով, բանիւ և գործով:

Մեր սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել բազմաթիւ Հայրապետի գործունեության մեկ այլ բնագավառը, այն է՝ քրեականության առնել նրան վերագրված հոգևոր երգերն ու շարականները:

Ասենք նաև, որ հավակնություն . չունենք նորագույն փաստերով ապացուցելու հիշյալ շարականների հեղինակի հարցը, այլ, հենվելով պատմական հայտնի փաստերի և եկեղեցական ավանդությանց վրա, խոսելու ենք այդ շարականների լեզվաոճական, բառապաշարային և մեղեդային մի քանի առանձնահատկությունների շուրջ:

Հայ հոգևոր երաժշտության պատմության մեջ VII—VIII դարերը տվել են երեք նշանավոր շարականագիր հայրապետներ՝ Կոմիտաս Աղցեցի, Սահակ Չորափորեցի և Հովհան Օճնեցի:

Նախ անհրաժեշտ ենք համարում, խնդրո առարկա շարականներից բացի, անդրադառնալ մեր շարականների հեղինակներին ընդհանրապես:

Հայտնի է, որ մինչև 13-րդ դար շարականների հեղինակների մասին պատմական հավաստի աղբյուրներ բացակայում են: Ուստի հաճախ, որոշ երգեր, շարականներ և կամ կանոններ ավանդաբար վերագրվել են այս կամ այն հեղինակին:

Սկսած 13-րդ դարից, մի քանի գրիչներ կապվել են շարականագիրների անվանացանկ՝ չափածո կամ արձակ, որոնցում ցույց են տալիս, թե ո՞ր շարականը ո՞վ է հորինել: Այս խմբագրություններում հաճախ հանդիպում ենք տողերի, որտեղ գրիչը երկվություն է դրսևորում այս կամ այն շարականի հեղինակի հարցում:

Մեզ են հասել մի քանի նման խմբագրություններ: Ստորև ներկայացնում ենք Գրիգոր Տաթևացու խմբագրությունն ամբողջությամբ, իսկ մյուսներից քաղվածաբար մեջ կբերենք մուտքի տողերն ու ապա Հովհան Օձնեցուն վերաբերող տողերը: Հիշյալ խմբագրությունները, որոնցից կատարել ենք մեր մեջբերումները, գտնվում են Հ. Անասյանի հայկական մատենագրությունը գրքում¹:

Գրիգոր Տաթևացու խմբագրությունը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 813, 818, 855, 856, 918, 3104, 3106 ձեռագիր ժողովածուներում, ինչպես նաև Տաթևացու «Հարցմանց Գիրք»-ի 637—638 էջերում:

«Վասն շարականաց թե ո՞վ ոք է ասացեալ.

Որք զծորանս հոգւոյն արբին և ի ժամանակս ժամանակս երգեցին յեղանակաւ երգս շարականաց՝ այսոքիկ են.

Նախ Մեծն Մեսրոպ՝ վկարգն Ապաշխարութեան. եւ Սուրբն Սահակ վառագ շաբաթենն:

Մեծն Մովսէս քերթողն զԾննդեանն և զՄեծացուցեքն, և զՏեառն-ընդառաջին, և զփոխման առաջին պատկերն: Այլ և վկարգն Ֆարութեան սորա է ասել Մեծն Վարդան ի տեսութիւն Անթառամ ծաղկին, իսկ այլք ասեն թէ Անանիա Շիրականին է ասացեալ:

Եւ զՊենդակոստէին, և զՎարդավառին, և զսուրբ Գրիգորին, և զՅովնանուն, և զՄարգարէիցն, և զՎարդապետացն, և զԱռաքելոցն, և զԹագաւորացն և զԱնտոնին, զայս ամենայն ոմանք Անանիայի տան և ոմանք Խորենացուն:

ՉՄեղաք յամենայնին, և վկարգ մեծ տօներին՝ Յոհան Ռձնեցին:

ՉՀոփսիսմեանց Անձինքն և զհարցն՝ տէր Կոմիտասն: Եւ զԱնակիւքն՝ Յոհան Մանդակունին, և այլք ասեն թէ Ռձնեցին:

ՉՀանգստեանն և զմարտիրոսացն, Պետրոս Գետադարձն, և զբալումս ի մանկանցն: ՉԽաչին և զԵկեղեցւոյ՝ Սահակն որ գնաց ընդդէմ Տաճկաց: ՉՁորս ըստ պատկերին՝ Գրիգոր Մագիստրոսն:

ՉԱնագ օրհնութիւնքն զէ ձայնին Ստեփա-

նոս Սիւնեցին: Եւ զվառին Ներսէս Կլայեցին, այլն զԱղցից Կիւրակէին, և զՆինուէացոյն, և զԾաղկապարդի հարցն, և զՀոգւոյ գալըստեան Դ պատկերն, և զվարդավառի Բ պատկերն, և զփոխման Բ պատկերն, զՀրեշտակապետացն, զԵթանասնիցն, զՂևոնդեանցն, զՄարգարէից ԴՉ հարցն, և զՅովհաննու ԴՉ հարցն, զՆորահրաշն, զՆայեա սիրովն, զԻքէն հայցեմքն, զԱրևազալի շարականներն, զօրհնեմք զքեզն, զԱյսօր անձառն, զԱրարչակներն, զԱստուած անեղն, և յոմանց լուաք թէ զսուրբ Յակոբին այլ զայս ամենայն Մեծն Ներսէս է ասացեալ Կլայեցին: Իսկ զԱյսօր յարեան, զՆորոգեալ կղզիքն, զԹոռանցն՝ Ներսէս Լամբրոնացին:

Իսկ զՆորհուրդն անձառ, և զՄեծահրաշն Գրիգոր Վկայասէրն: Իսկ զԱրեգականն՝ Գրիգոր Սկեռացին: Չերգեցեքն՝ տէր Յակոբ Կլայեցին: Եւ զոր Նախիմացն, զի յանաւան ծովէն և զԹարգմանչաց օրհնութիւնըն, և զսուրբ Սարգսի օրհնութիւնն՝ Վարդան վարդապետն: Իսկ զՆերսէսին Մեծի, և զՆոտաճարակացն՝ Յօհաննէս Պոլսն:

Եւ զՂևոնդեանց մանկունքն ԴՉ՝ Սարկաւագ վարդապետն որ ի Հաղբատ: Եւ զՍրբութիւն սրբոցն խաչի՝ Ստեփաննոս Սիւնեցին: Այսքան շարականս ընդունելի է յեկեղեցի, և աւելին քան զայս՝ խոտելի է և անպիտան»²:

Շարականների հեղինակների մասին մեզ հասած ամենաիին աղբյուրը ոմն Սարգիս Երեցի խմբագրությունն է՝ կապված 13-րդ դարում:

Այդ ձեռագիրը պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և ունի 2092 համարանիշը³:

Յաղագս որոյ, թէ հին և նոր շարականք և երգերն յումմ ասացան:

Որք զծորանս հոգւոյն սրբո արբին յիմանալի աղբիւրէն, երգեցին ի ժամանակս ժամանակս...

Չծննդեանն Մովսէս Բերթողն ասաց:

Չփոխմանն առաջի աւուրն, զվարդավառին առաջի աւուրն, զմարգարէից հինն մինչ ի մեղաք յամենայնին Յոհան Մանդակունեցին սուաց.

Չմեղաք յամենայնին Յոհան Աննեցին ասաց...»⁴:

Հետաքրքիր է նշել, որ Սարգիս Երեցի որոշ վերագրումներ չեն համապատասխանում ինչպես Տաթևացու, այնպես էլ մյուս խմբա-

² Հ. Անասյան, Հայկ. մատենագիտություն. LXVI—I XVII:

³ Տես Յուզակ ձեռագրաց, հատոր I, էջ 717: Ձեռագրերի ուղղագրությունը պահպանել ենք նույնությամբ:

⁴ Տես Հ. Անասյան, Հայկ. մատենագիտություն, Ա. հատոր, նույն տեղում:

¹ Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ա. հատոր, էջ LXV:

գրությունների վերագրումներին: Ինչպես տեսանք, Սարգիս Երեցը չի նշում ավագ տոները, որոնք մնացած խմբագրություններում նշվում են Օձնեցու անվան դիմաց:

Այս հեղինակի անվանացանկում Չողորմէքն ապաշխ. Բենիկ վարդապետն է ասել. մինչդեռ այդ ողորմյաները մյուս խմբագրություններում միասնաբար վերագրվում են Սաշտոցին:

Սարգիս Երեցը հիշում է նաև Յովհաննէս Գառնեցու անունը իբրև շարականագիր և որին վերագրում է «Չիստուս Միածին քաղցր և Գ. սուրբ հաւրն...» շարականները, որոնք բացակայում են ոչ միայն կանոնական շարականներում, այլ նաև պարականոններում:

Առանձին արժեք է ներկայացնում նաև Սարգիս Երեցի հաճախ մեջբերած հին կամ նոր հորջորջումը այս կամ այն շարականի մասին:

Այս մասին չենք ուզում ավելի ծավալվել, որովհետև այն մեր նյութից դուրս է:

17—18-րդ դարերից մեզ է հասել նաև մի անանուն խմբագրություն՝ ըստ 1815 թվականին Կ. Պոլսում տպված շարակնոցի. սկսվում է ավանդական դարձած ձևով. «Որք զծորանս հոգւոյն արբին և ընդ ժամանակս ժամանակս երգեցին զեղանակատր երգս շարականաց.

Նախ սուրբն Իսահակ և սուրբն Մեսրոպ ասացին զուրն եղանակատր ձայնն և զերկու ձայն ստեղիս:

....Սուրբն Յոհան Ուձնեցի Իմաստասերն՝ զկարգ մեծ տօնիցն...:

....Յոհան Մանդակունին՝ զԱնսկիպն Բաւրն Աստուած՝ զհամբարձին, զոր ոմանք իձնեցուն տան...»:

Այստեղ չի նշված Օձնեցուն վերագրվող հիմնական հարցի շարականը՝ «Մեղաք յամենայնիս», իսկ Հռիփսիմյանց նշանավոր մանկունքը, որը, ի միջի այլոց, նույնպես Անձինք է և բաղկացած է 10 տներից, ոմանք վերագրել են Օձնեցու գրչին: Այդ կարծիքին է նաև Մ. Օրմանյանը⁵:

Ըստ Ստեփաննոս Զիգ Չուղայեցու խմբագրության.

«Ի տեր Ստեփաննոսէ գիտնական քահանայէ ասացեալ սակաւ ոտանաւորս յաղագս շարականաց թէ յումմէ են երգեալ»⁶:

Չուղայեցու այս «Սակաւ ոտանաւոր»-ը գրված է չափածո, գեղեցիկ ու վսեմ հայերենով և բաղկացած է 28 քառատող տներից: Այս ոտանավորի 16-րդ քառատողը վերաբերում է Օձնեցուն:

«Ձաւագ տօներն ամենակի

Մեծ Յովհաննէս այն Օձնեցին,
ըզՀռիփսիմեանց զհարցն և զԱնձինքն,
Տեր Կոմիտաս սրբաւոցին...»:

Հեղինակի «ամենին» արտահայտությունը չույց է տալիս, որ նա Օձնեցուն է վերագրում չորս «Աւագ» տների ամբողջ երգաշարքը:

Հաջորդ խմբագրությունը պատկանում է Հակոբ Սսեցու գրչին: Եղածների մեջ ծավալով սա ամենաընդարձակն է, բաղկացած է 35 քառատող տներից, չափածո է և իբրև ծայրակապ ունի՝

«Յակոբ վարդապետ Սսցո խնդրէ Յոհան Երեց»: Սկսվում է այսպես. «Ոտանաւոր վաւրն ցուցանելոյ զերգող շարականացս յոգեալ ըստ նախագիծ տանց»:

Ոտանավորն սկսվում է ըստ Շարակնոցի կանոնների հերթականության, առաջինը հիշատակվում է Հակոբ Սսեցի կաթողիկոսը, որը, ինչպես հայտնի է, հորինել է Աստվածածին ծննդյան «Երգեցեք որդիք» շարականը՝ իր սարքով: Իսկ Օձնեցու վերաբերյալ քառատողում կարդում ենք՝

«Չչորս աւագ տօներն Օձնեցին...:

Ձեթանասնիցն Կայեցին...»:

Նախորդ խմբագրությունների համեմատ Սսեցու այս ոտանավորում կան շատ կանոնական շարականներ, որոնք չեն հիշվում նախորդ հեղինակների մոտ:

Մեզ է հասել նաև շարականների հեղինակների մասին մի այլ ոտանավոր՝ որի հեղինակը, ինչպես ցույց է տալիս ծայրակապը, Առաքել Սիւնեցին է: Չարմանալի է, որ Սյունեցին չի հիշատակում Օձնեցու անունը իր 13 տներից բաղկացած չափածո ներբողի մեջ:

«Յառաքել Սիւնեաց վարդապետէ ջինեալ ոտանաւոր շարականաց արարողաց»⁷:

Ոտանավորի սկզբնատառերը կապմուն են՝ «Առաքել վարդապետէ այս բան»: Հարկ ենք համարում մեջբերել մեկ քառատող իբրև նրմուշ Սյունեցու վերոհիշյալ ոտանավորից.

10. «Այլ և Յոհան Եզրնկացին,

Որ մականուամբ Պըլուպ ասին,

Յորս և այլ ոք ի կարգ սոցին,

որ ոչ գիտեմք զանուանս նոցին...»:

Սյունեցին հավանաբար տեղյակ չի եղել նախորդ խմբագրության, որովհետև որևէ պատճառ չկար, որ նա Օձնեցու անունը դուրս թողներ շարականագիրների ցանկից:

Այս հանգամանքը մտածել է տալիս, որ մինչև այս եղել են նաև այլ խմբագրություններ, գուցե ավելի անկատար, քան մեզ հասածները: Պետք է ենթադրել նաև, որ եղած

⁵ Մ. Օրմանյան. Ազգապատում, հտ. Բ, էջ 837:

⁶ Հ. Անասյան, Հայկ. մատենագիտություն, հատոր Ա, նույն տեղում:

⁷ Մ. Պողոսյան—«Առ. Սիւնեցի և իր քերթումները», Վենետիկ, 1914, էջ 321:

խմբագրությունները տարածված չեն եղել, այլ դրանք կցվել են այս կամ այն Շարակնոցին միայն և ոչ թե ընդհանրապես բոլոր Շարակնոցներին: Սյունեցու ոտանավորից մեջբերված քառատողի վերջին երկու տողերից երևում է, որ նա հնարավոր է համարում այլ շարականագիրների գոյությունը, սակայն նա չգիտի՝ «վանուանս նոցին»: Ասենք նաև, որ, թե նախորդ հեղինակներն իրենց արձակ և չափածո ներբողներում շարականների հետ հիշատակում են նաև շարականագիրների անունները, ապա Առաքել Սյունեցին իր ոտանավորում հիշատակում է միայն շարականագիրների անունները, այն էլ՝ պակասավոր: Այսպես, բացի Օձնեցուց, Սյունեցին չի հիշատակում Յովհան Մանդակունու, Սահակ Չորափորեցու, Գրիգոր Վկայասերի, Ներսես Լամբրոնացու, Սարկավազ Վարդապետի, Խաչատուր Տարոնացու, Հակոբ Կլայեցու և այլ շարականագիրների անունները:

Շարականների հեղինակների վերոհիշյալ անվանացանկը որոշակի փոփոխություններով հետագայում պարզարել է նաև մեր տպագիր Շարակնոցների տիտղոսաթերթերը:

Բացի մեր վկայակոչած հեղինակներից, շարականների ու շարականագիրների՝ այդ թվում նաև Հովհան Օձնեցու մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել նաև մեր մի շարք մատենագիրների երկերում: Այս տեսակետից խիստ արժեքավոր է 13-րդ դարի պատմիչ Կիր. Գանձակեցու հետևյալ վկայությունը, որը ի մասնավորի վերաբերում է Օձնեցի Հայրապետին.

«Կարգեալ զընթերցումն սրբոյն Յակովբայ և Կիրղի և վամենայն տոսնս, որպէս կարգեալ էր սրբոյն Գրիգորի, և տօնեցին ի ԻԵ (25) ղեկտմբերի ամսոյ Դաթի Մարգարէին և Յակովբայ առաքելոյն, զոր յայլ ազգս ծննդեան տեառն տօնէին, և երգեաց շարական հարցին՝ «Մեղաք յամենայնին և պատուիրանս քո ոչ պահեցաք, արդ՝ խոստովանիմք առ քեզ», որ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս հայոց, սկսեալ ի ՃՀԵ (726) թուականէն մինչև ՌՂ (1241) թուականս այժմ յաւուրս մեր է...»⁸:

Գանձակեցու այս տողերից հետևում է, որ Օձնեցին կարգավորել է բոլոր այն տոները, որոնք նախապես սահմանված են եղել Լուսավորչի կողմից:

Սակայն, այդ տոների պաշտման մեջ, Օձնեցու օրոք տեղ էին գտել որոշակի անկարգություններ և անհարապատ ու օտար նորամուծություններ:

Վերոհիշյալ անկարգությունների մասին

նախանձախնդիր Հայրապետը հանգամանորեն անդրադառնում է իր նշանավոր «Ատենաբանության» մեջ, ցույց տալով միաժամանակ, որ դրանք ոչ միայն աշխարհիկ, այլև հոգևոր դասի շրջանակներից ներս էին սուղոսկել:

Օձնեցին ձգտում է վերացնել այդ օտարաւուտ ու խորթ ծեսերը և միակերպություն վերահաստատել հայ եկեղեցիներում՝ Սուրբ Գրքի երգերի, աղոթքների ընթերցումների ու բարոյների մեջ: Առաքելաշափող Հայրապետը պահանջում է Հայաստանյայց Եկեղեցվո հայրապետադրոշմ ազգային նախավանդ ծեսերի ու սովորությունների անխախտ պահպանում և հորդորում է՝ «Վանոնական սահմանադրութեամբ ըստ իւրաքանչիւր զխոց՝ յհիմնեցուցեալ վանկարգութիւնն քակել և ի բաց հանել յեկեղեցոյ Աստուծոյ, և փոխանակ նոցա, զվայելուչսն և զօգտակարագոյնս ի տեղւոջն արձանացուցանել»⁹: Օձնեցու բարենորոգչական ջանքերի մասին խիստ արժեքավոր տողեր ունի 10-րդ դարի պատմիչ Հովհ. Դրասխանակերտցին: Վերջինս, կարելի է ասել, միակ մատենագիրն է, որն իր պատմության մեջ երկու էջ տրամադրել է Օձնեցու կյանքին ու գործունեությանը: Նրանից հետո եկող մեր մատենագիրները կրկնել են նրա ասածները:

«Մեծ իմաստասէրն Յովհան, գրով դրոշմեալ տայ Եկեղեցոյ Քրիստոսի վրովանդակ կարգաւորութիւնս պաշտման ժամուց, գեղեցիկ իմն յօրինուածով ճոխացուցեալ և բացայայտեալ ևս զմիոյ միոյ կարգացն զմեկնութիւնս, ի միխթարութիւն կղերց եկեղեցւոյ...»¹⁰:

Բավարարյուն Հովկապետի հեղինակությանը, նրա բարենորոգչական ջանքերին անդրադարձել են նաև Ստ. Ասողիկը, Վարդան Արևելցին, Մխ. Այրիվանեցին, Ստ. Օրբելյանը, Գրիգոր Տաթևացին և ուրիշ մատենագիրներ:

Օձնեցու մասին առանձին պատկառանքով է արտահայտվում «Յայսմատուրք»-ը, որից մենք նպատակահարմար գտանք քաղել այն տողերը միայն, որոնք վերաբերում են խնդրո առարկա չորս ավագ տոների կարգը Օձնեցուն վերագրելու հարցին:

«Կարգեաց զչորեսին տօնսն Կարապետ ծննդեան տօնին ի փառս Քրիստոսի»¹¹:

Բավարարվելով Օձնեցուն վերագրվող տոների վերաբերյալ մատենագրական այս վկա-

⁹ Հ. Օձնեցի—«Ատենաբանութիւն», ԺԶ:

¹⁰ Հ. Դրասխանակերտցի, Պատմ. հայոց, Մոսկվա, 1833, էջ 57—58:

¹¹ Գիրք որ կոչի Այսմատուրք ՌՃՀԹ. էջ 66Ժ, Ապրիլ ԺԷ:

⁸ Կիր. Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1961, էջ 69:

յակոչումներով՝ այժմ տեսնենք և ծանոթանանք այդ տոների ու նրանց շարականների մի քանի հարցերին:

Ավագ կամ մեծ տոները, որ Հայաստանյայց Եկեղեցին պատշաճ հանդիսավորությամբ կատարում է դեկտեմբերի վերջին շաբաթվա մեջ, ունեն հետևյալ հերթականությունը.

Ա. Կանոն Դավթի Մարգարեին և Յակովբայ առաքելոյն:

Բ. Կանոն Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավեկայի:

Գ. Կանոն գլխաւոր Առաքելոյն Պետրոսի և Պողոսի:

Դ. Կանոն Որդւոյն Որոտման՝ Սրբոց Առաքելոյն Յակովբայ և Յովհաննո:

Վերոգրյալ այս տոները Հայաստանյայց Եկեղեցին կատարում է իբրև Քրիստոսի հրաշափառ ծննդան նախորդող տոներ, և, ինչպես տեսանք, Գանձակեցու վկայության համաձայն, դրանք կարգավորվել են Օձնեցու կողմից և 726 թվականից սկսյալ դրվել կայուն գործածության մեջ:

Առաջին տոնը Դավթի Մարգարեի և Հակովբոս Տյառնեղբայր առաքյալի տոնն է:

Կանոն Դավթի Մարգարեին և Յակովբայ Առաքելոյն.

Օրհ. Դ2. դրձ. ծանր. Յաղթող զըտաւ.. (2 պատկեր 6 տուն):

Հրց. Դ2. մեղաք յամենայնի...

Մեծ. Դ2. խորանայարկ կամարանըման... (վերափոխման կանոնից է)

Ողորմ. Դ2. անըսկիպքն Աստուած լոյս ի լուսոյ...

Տր. Դ2. երդուաւ տէր Դավթի...

Մնկ. Դ2-դրձ. Օրհնեցէք ըվտէր...

Առաջինն է տոնվում այս տոնը չորս մեծ տոներից, որովհետև Քրիստոս Դավթի ցեղից էր, և, ինչպես տեսնում ենք Ղուկասի սովետարանում, Գաբրիելը Կույս Մարիամին բերած իր ավետիսում ասում է.

«...Եւ տացէ նմա տէր Աստուած վաթոռն Դավթի հօր նորա և թագաւորեացէ ի վերայ տանն Յակովբայ ի յաիտեան...»¹²:

Կանոնի օրհնության, հարցի և մյուս երգերի մեջ շարականագիրը գեղեցիկ ու պարզ լեզվով, հենվելով Սուրբ Գրքի պատմության վրա, պարբերաբար երգում է Աստվածահայր Դավթի և Արդարն Հակովբի աստվածահաճո և ուսանելի վարքի մասին:

Օրհնությունը, որը Դ2 դարձված է, երգվում է ծանր ու հանդիսավոր:

Պետք է նշել, որ մեզ հասած այդ Դ2 դարձվածի տարբերակը միակն է Շարակնոցում իր տեսակի մեջ և նման չէ նույն ձայ-

նեղանակի մեզ ծանոթ ո՛չ մի դարձվածի: Օրհնությունը, ինչպես և մյուս կանոնների օրհնությունները, բաղկացած է վեց տներից: Ողջադրության արժանի է Օրհնության Գ տունը.

«Սա եղել գլուխ առաքելոց սըրբոց, եւ կոչեցաւ եղբայր տեառն ի տանէ Դավթի. ըվնա արասցուք բարեխօս...»¹³:

Հայտնի է, որ Դավթի Մարգարեին տոնակից այս առաքյալը յոթնասնից էր, այս մասին վկայում է նաև «Յայամաուրք»-ը՝ ապրիլի 17-ին:

Հակովբոսին ընծայված այս պատիվը՝ իբր «գլուխ առաքելոց», բավականին վեճերի առիթ է տվել: Մեր կարծիքով՝ այն կարելի է բացատրել հետևյալ հանգամանքներով: Նախ՝ նա «Տեսնեղբայր» էի կոչվում, երկրորդ՝ նա կարգվեց իբրև առաջին եպիսկոպոս Երուսաղեմի առաքելահիմն Աթոռի և երրորդ՝ նա եղավ առաքյալների մեջ առաջին նահատակվողը՝ գլխաւոր առաքյալը: Բացի այդ, նա առաքյալների կողմից վայելում էր մեծ հարգանք ու պատիվ:

Այս մասին հիշատակություն կա «Գործք Առաքելոց» գրքում՝ Պողոս Առաքյալի Երուսաղեմ գալու առթիվ:

«Ի վաղի անդր եմուտ Պաւղոս ընդ մեզ առ Յակովբոս...»¹⁴:

Այս Հակովբոսին Պողոսը հիշում է նաև Գաղատացվոց ուղղված իր թղթի առաջին գլխում.

«Ապա յետ երից ամաց ելի յԵրուսաղեմ տեսանել ՎՊետրոս, և եղէ առ նմա աուրս հնգետասան, վայլ ոք յԱռաքելոց անտի ո՛չ տեսի, բայց միայն ըվՅակովբոս եղբայր տեառն...»¹⁵:

Դ2 ձայնեղանակի տարբեր դարձվածներով են հորինված նաև կանոնի մյուս երգերը, որոնց մեջ առանձնապես գեղեցիկ է մանկունքի շարականը՝ «Օրհնեցէք ըվտէր, յօրհնութիւն ի նոր», որն ունի սահուն և հոգեթով ելևէջներ, գեղեցիկ խաղեր, լայն ու շքեղ հորինվածք՝ հար և նման «Նոր Սիոն», «Կենդանարար Աստուած» Դ2 շարականներին: Կանոնի հիշյալ մանկունքը համարվում է Երուսաղեմի հայոց Ս. Հակոբյանց վանքի հիմնը:

Բանաստեղծական արվեստի տեսակետից, կանոնի «Ողորմեա»-ն և «Տէր յերկնից» շարականները առանձին գրական արժեք չեն ներկայացնում: «Տէր յերկնից»-ի խոսքերը նույնությամբ առնվել են 132-րդ սաղմոսից և վերածվել երգի: Ահա այն.

¹³ Շարական. Վաղարշապատ, 1888, էջ 60:

¹⁴ Գործք — ԻԱ 18—19:

¹⁵ Գաղատացւոց, Ա գլ. 19:

¹² Ղուկաս — Ա գլ. 32:

«Երդուաւ տէր Դաթի ճշմարտութեամբ և ոչ ստեաց նմա, ի պտղոյ որովայնէ՝ նորա նստուցանել ի յարոռ նորա...»¹⁶:

Ասենք, որ քրիստոնեւոյան առաջին դարերում, հոգևոր երգաաւանդոյան մեջ սաղմոսներից կցորդներ կազմելու սովորւոյունը խիստ տարածված է եղել, անկասկած, ըստ պատշաճի երգերի բացակայոյան պատճառով: Ուստի բնավ էլ վարմանալի չէ, որ Օձնեցին ևս կարող էր պատրուէն օգտուել սաղմոսներից՝ կազմելով կցորդներ:

Բ. Կանոն սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային:

Օրհնութիւն ԳԿ. Նահատակ բարի...

Հարց Գ2. Ընդ երկնային...

Մեծ. Գ2. Աստուածածին երկնային...

Ողորմեա ԳԿ. Առաքեալ ի մեզ...

Տէր յերկնից ԳԿ. Ով երջանիկ...

Մանկունք ԴԿ. Նախասարկաւագ

ձաջու ջրկ. ԴԿ. «Յընծայ այսօր...

Կանոնի օրհնութիւնը՝ «Նահատակ բարի».

բաղկացած է երկու պատկերից, որոնցից առաջինը ունի ԳԿ ծանր և հանդիսավոր եղանակ, 3 տներից բաղկացած, իսկ երկրորդը՝ «Որ ընտրեցար ի կոչումն», նույնպէս ԳԿ ձայնեղանակով է հորինված, բայց երգվում է ավելի շարժուն ու հորդոր: ԳԿ.ի այս դարձվածով է երգվում նաև Կանոնի «Տէր յերկնից»-ը՝ «Ով երջանիկ ճառագայթ»:

Կասկածից վեր է, որ այս երկու գոհարները պատկանում են միևնույն հեղինակի գրչին:

Կանոնի օրհնութիւնը կցված է նաև մի երրորդ պատկեր «Առաքեալս նախավկայ» հորինված ԴԿ ձայնեղանակով, բաղկացած 5 տներից: Այս վերջինը, մեր կարծիքով, հորինվել է մեկ այլ շարականագրի կողմից հետագա դարերում:

Գեղեցիկ է Կանոնի հարցը, որն անհրաժեշտ ենք համարում մեջբերել ամբողջութամբ.

ա. Գ2. «Ընդ երկնային հոգեղինաց դասսն, այսօր տօնենք ըպիշատակ սրբոյն Ստեփաննոսի,

բարեբանելով ըզքեզ տէր Աստուած հարցն մերոց»:

բ. «Որ հրեշտակակերպ տեսեամբ արիաբար պատերազմեալ

պքարկոծումըն յանձն էառ.

խոստովանելով ըզքեզ Քրիստոս Աստուած...»:

գ. «Որ անպարագրելի աստուածութեանդ տեսող և բարեխօս իր ուխտաւորաց, այսօր յիշատակաւ սրբոյն Ստեփաննոսի գովենք ըզքեզ Քրիստոս...»:

գործք.

դ. «Որ յերկնային պօրացն միշտ օրհնի Քրիստոս աստուած,

այսօր յիշատակաւ սրբոյն Ստեփաննոսի ըզտէր օրհնեցէք և բարձր արարէք...»:

ե. «Հրաշալի աստուածաբանութեամբ սրբոյն Ստեփաննոսի,

քահանայք ընդ վերին պօրացն երկնից

վՔրիստոս գովեցէք...»:

Հայաստանյայց եկեղեցւո գեղեցիկ ու շքեղագոյն շարականներից մեկն է այս, իբրև գեղարվեստական խոսքի և մեղեդու վարմանալի մի միասնություն: Ասենք նաև, որ մեր Շարակնոցում ընդամենը չորս հարցեր կան, որոնք հորինված են Գ2 դարձվածի ծանր այս եղանակով, դրանք են՝

Փրկչի հրաշափառ ծննդյան կանոնի հարցը («Անըսկիպն էակից բանըդ Հօր»).

Մեծի ուրբաթի կանոնի հարցը («Իջեր յերկնից անըսկիպն Որդի»).

Հակոբ Մծբնա Հայրապետի կանոնի հարցը («Սուրբ ես տէր»).

Ստեփաննոսի կանոնի հարցը («Ընդ երկնային»):

Այս հարցերը թեև Գ2 դարձված ձայնեղանակով են հորինված, սակայն յուրաքանչյուրն ունի նյութի և բանաստեղծական խոսքի ինքնատիպ նկարագիր, ինչպէս նաև մեղեդային որոշակի ինքնուրույն պարզացում, Ստեփաննոսի կանոնին մաս կազմող մնացած երգերը բոլորն էլ ունեն ընտիր ու վսեմ ոճ և կազմում են մի ամբողջություն՝ մի կատարյալ և անպուգական կանոն՝ Նախավկա Սարկավագի հավիտենական հիշատակին արժանի:

Կանոնի և նրա երգերի համար աղբյուր է հանդիսացել «Գործք առաքելոց» գրքի է գրված եղած գեղեցիկ և հուպիչ պատմությունը:

Սակայն յուրաքանչյուր երգի տողում մենք տեսնում ենք շարականագիր Հայրապետի բանաստեղծական նրբագոյն ճաշակը, նրա աստվածաբանական ու դավանաբանական խոր հմտությունը:

գ. «Կանոն գլխաւոր առաքելոցն Պետրոսի և Պողոսի»

Գ. Օրհ. Դ2. «Յնծայ այսօր եկեղեցի աստուծոյ...»

Մեծ. Դ2. «Աստուածածին գերագոյն երկնից...»

Հրց. Դ2. «Որ խոստացար տալ ըզփակաւնըս...»

Ողր. Դ2. «Ամուլք հաւատոյ...»

Տր. Դ2. «Երանելի սուրբ Առաքեալքն...»

Մեկ. ստ. ԴԿ. «Որ արփիաիրաջ լուսոյ ծագւամբ...»

Հմբ. ստ. ԴԿ. «Որ անպարագիրն է յեութեան...»:

Մինչև կանոնի երգերի քննարկմանն անց-

¹⁶ Սղմ. ՃԼԲ. 11—12:

ները, ուսում ենք մեջքերել Կ. Գանձակեցու վկայությունը այս և «Որդոց որոտման» կանոնի մասին, ըստ որում՝ «Պետրոսի և Պողոսի օրհնությունն և մանկունքն և համբարձին ռոյն սկիպն է այս. «Տնծա՛ր այսօր եկեղեցի Աստուծոյ յիշատակաւ սուրբ առաքելոցն»... և «Որդոցն որոտման օրհնութիւն՝ «որ էն յեութեան որդի միշտ էէն...»¹⁷ հորինել է Ներսէս Շնորհալին:

Ինչպէս արդեն ասացինք մեր հոգվածի մկպում, մենք հենվում ենք եկեղեցական ավանդության վրա, և այդ տեսանկյունով էլ ավագ տոների կարգը վերագրում Օձնեցու գրչին: Հնարավոր է, որ Շնորհալին ամբողջացրած լինէր հիշյալ չորս կանոնները և կամ հորինած լինէր մի նոր օրհնություն կամ կանոնի երգերից մեկը կամ մի քանիսը:

Այժմ քննենք Պետրոսի և Պողոսի կանոնը: Կանոնի օրհնության մեջ շարականագիրը հավատացյալներին հրավիրում է մասնակցելու գլխավոր առաքյալների՝ Պետրոսի և Պողոսի մեծահանդես տոնախմբությանը:

Ե՛վ օրհնության, և՛ հարցի մեջ հեղինակը մասնավորաբար շեշտում է Պետրոսի գլխավորությունը առաքելական խմբի մեջ, անվանելով նրան՝ «վեմ հաւատոյ», «վեմ անվանելի ի դրանց դժոխոց», «գլուխ սուրբ հաւատոյ, հիմն եկեղեցոյ»: Պետրոսի գլխավորության մասին Ավետարանից վկայակոչված այս անվանումները, որ կատարել է սրբապան շարականագիրը, ի չարս են օգտագործվել Մխիթարյան մի քանի հայրերի կողմից: Այսպէս, հայր Միքայել Չամչյանը իր «Պատմութիւն հայոց» սովորածավալ և արժեքավոր աշխատության Բ հատորում ավելի քան 100 էջ է տրամադրել Հովհան Օձնեցու կյանքին ու գործունեությանը, անդրադարձել է նաև Օձնեցու շարականներին, նպատակ ունենալով ապացուցելու՝

«Թէ սա ոչ երբեք հակառակ ինչ գրեալ է ընդդէմ Քաղկեդոնի սուրբ ժողովոյն...»:

«Իսկ զորս խօսի սոյն այս Յովհան Հայրապետ ի շարականի վասն գլխաւորութեանն Պետրոսի՝ առաւել է քան վամենայն, և մարթ է ասել՝ թէ ո՛չ ոք ի Հայրապետաց այնչափ մեծացոցեալ իցէ վիշխանութիւն Պետրոսի, որպէս սա՛ յասելն վնմանէ. «Որ վեութիւն անձառելոյ միածնին՝ յայտնութեամբ Հօր ի վերուստ դաւանեալ, և երանական արժանացեալ շնորհի, վեմ անվանելի ի դրանց դժոխոց...»¹⁸:

Չամչյանը տասը հոգվածների միջոցով ի վերջո հանգում է այն եզրակացության, թէ՛

«Յովհան Հայրապետ, յաջորդն Եղիայի, ունէր զդաւանութիւն Քաղկեդոնի սուրբ ժողովոյն, և միաբան էր ընդ քաղկեդոնականս, և թէ ոչ եղև նա բարձող ջրոյն ի պատարագէ...»¹⁹:

Բազմավաստակ պատմաբանը իր ասելիքն ավելի համոզիչ դարձնելու համար վկայակոչում է Կղեմես Գալանոսի խոսքերը Օձնեցու մասին:

Գալանոսի թունալից խոսքերը չենք ուսում կրկնել այստեղ, որովհետև դրանք խիստ անպարկեշտ արտահայտություններ են, և մեր նյութի սահմաններից դուրս է անդրադառնալ այդ հարցին:

Սակայն, «Քաղկեդոնի սուրբ ժողովի դավանություն ունեցող» այս Հովհան Հայրապետի ջանքերով էր, որ վերացավ այդ պիղծ աղանդի գոյությունը հայոց մեջ, որն սկիպ էր առել դեռևս Եփր կաթողիկոսի օրոք: Այս հարցի շուրջ մեր խորհրդածություններն ուսում ենք ամփոփել Ստ. Օրբելյան պատմիչի հետևյալ տողերով.

«...Ձի հայք կացին ի նոյն յաղանդն յաւուրս 6 կաթողիկոսաց ամս 85, մինչ ի բազմեղջանիկ և գովելին վաւակն վարդու սուրբ եկեղեցոյ Յովհան Օձնեցին, և ի ձեռն նորա սրբեալ և նորոգեալ եղեն հայք յայնմ աղանդոյ»²⁰:

Այժմ վերադառնանք Պետրոսի և Պողոսի կանոնին:

Եթե օրհնության և հարցի մեջ շարականագիրը հիմնականում Պետրոսի գլխավորության խնդիրն է շեշտում, այլ է պատկերը կանոնի մյուս երգերում: Այստեղ արդեն խոսվում է երկու գլխավոր առաքյալների ավետարանական գործունեության, նրանց նահատակության ու Քրիստոսին խաչակից լինելու և այլ հանգամանքների մասին:

Ուշադրության արժանի են հատկապես կանոնի մանկունքն ու համբարձին: Մնկ. ԴԿ. 100.

«Որ արփիահիրաջ լուսոյ ծագմամբ պայծառացոյց ըզտիեպերս անձառապէս լոյսն,

որ ի Հօրէ առաքեցաւ առաքելական քաւրոպութեամբ

սրբոյն Պետրոսի, հրաւիրելով ի լոյսն անբստոներն:

Մանկունքի բոլոր երեք տներում հեղինակը խոսում է Պետրոսի մասին: Իսկ համբարձին, որը գրեթե շարունակությունն է մանկունքի, բացառապես վերաբերում է Պողոսին:

¹⁷ Կ. Գանձակեցի, Պատմ. հայոց, Երևան, 1961, էջ 119:

¹⁸ Մ. Չամչյան, Պատմ. հայոց, Բ հատոր, էջ 576:

¹⁹ Մ. Չամչյան, Պատմ. հայոց, Բ հատոր, էջ 576:

²⁰ Ստ. Օրբելյան — Պատմ. նահանգին Միսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 119:

Հմբ. ԴԿ. ստ. ա. Որ անպարագիրն է
լեռնաբան,
պարածածկեալ արփափայլ ճառագայթիք
լոյսն,

որ պայծառ քան պարեգակն արտափայ-
լեալ շուրջանակի սրբոյն Պօղոսի,
հրախրելով ի լոյսն անըստուեր:

բ. Որ գերագոյն քերովբէից վերհամբար-
ձեալ

ի յերբակի խորանս երկնից
և հրահոսան վըտակացն արբմամբ ըզմայ-
լեալ,

երրորդութեանն արժանատրելով տեսեան
ստորքն Պօղոս...

Առաջին իսկ հայացքից կարելի է նկատել,
որ այս երկու գոհար շարականները միևնույն
հեղինակի հորինումներն են, երկուսի մեջ էլ
միևնույն պատկերները, լեզվական և ոճա-
կան նմանությունները՝ բարձրացված գեղար-
վեստական խոսքի պատշաճ մակարդակի:

Հեղինակի լեզուն վսեմ ու մաքուր է, գեղե-
ցիկ է ու հարուստ՝ ճոխացած բանաստեղ-
ծական արվեստի սքանչելի ու հորդահոսուն
պատկերներով, համեմատություններով ու
պարամանայի գյուտներով:

Կանոնի երգերը հորինված են ԴՁ և՛
ալար, և՛ դարձվածներով, բացի մանկունքից
և համբարձիից, որոնք ԴԿ ստեղի եղանակ-
ներ ունեն:

Ամենայն հավանականությամբ այս և
սրանց նման գեղեցկահյուս մեր այլ շարա-
կանները նկատի ունի 12-րդ դարի մեր երա-
նաշնորհ Հայրապետներից Գրիգոր Պահլա-
վունին՝ Շնորհալու ավագ եղբայրն ու նա-
խորդը, երբ վկայակոչում է եկեղեցական
հայրերի բարձր կարծիքը Հայաստանյայց Ե-
կեղեցվո հոգևոր երգերի և օրհնությունների
մասին.

«Վկայեցին՝ եթե ծանեաք՝ յերգս ձեր և
յօրհնութիւնս, որ է շարականդ, որ առ Աստ-
ուած ճշմարիտ հաւատոյ ձերոյ ուղղափառ
դաւանութեան»²¹:

Դ. դ. Կանոն որդուցն որոտման՝ սրբոց առա-
քելոցն Յակովբայ և Յովհաննու.

Օրհն. ԴԿ. Որ էն յեութեան որդի միշտ յէեն.

Հրգ. ԴԿ. Որ վամենայնքն յոչընչէ արա-
բեր...

Մեծ. ԴԿ. Աստուածածին ամպ լուսա-
ւոր...

Ողբ. ԴԿ. Որդիքն որոտման...

Տեր. ԴԿ. Հոգի իմ կանխէ.

Մեկ. և հմբ. ԴԿ. ստ. Որ յանըստուեր ի
լոյսն...

«Որ էնն յեութեան որդի միշտ յէեն,
Անեղանելի ծնունդ հայրական,

վոր ի վերուստ հնչեցին որդիքն որոտման,
և յայտնեցին որդուց մարդկան զծածկապէս
խորհուրդ:

...Որ վանտեսդ լեից վոյսդ անտանելի
պարագրեալ մարմնով ծածկեցեր,
վոր ի լերինն արտափայլեալ տեսին որդի-
քնն որոտման,

և մաքրեցան անճառ տեսեամբ գերապանծ
լուսոյն...»:

Կանոնի օրհնության այս տներում, ինչ-
պէս նաև մյուս երգերի մեջ շարականագիրը
խոսում է Փրկչի մարդեղության գաղտնա-
ծածուկ խորհրդի մասին, խորհուրդ, որն ան-
հասանելի և անըմբռնելի էր մարդկանց հա-
մար, ըստ որում՝ Որդին, որ էակից էր մըջ-
տընջենական Հօր և անեղ ծնունդն էր հայ-
րական», աստվածային տեսչությամբ դրան
ականատես եղան որդիքն որոտման և հայտ-
նապէս քարոզեցին աշխարհին այդ խորհուր-
դը:

Հակովբոս և Հովհաննես տեսան նաև
գերապանծ լուսը Թաբոր լեռան վրա՝ Քրիս-
տոսի պայծառակերպության պահին և մա-
քըրվեցին այդ գերապանծ լույսի անճառ
տեսլամբ:

Կանոնի յուրաքանչյուր երգի տողերի մեջ
արտափայլում է շարականագիր Հայրապետի
բանաստեղծական նուրբ ու բարձր ճաշակը,
Սուրբ Գրքի, Եկեղեցու, աստվածաբանական
ամենաբարդ խնդիրների մասին նրա ունե-
ցած խոր հմտությունը:

Նորից ու նորից նա հիացնում է իր լեզվի
պարպությանը, սահունությանը, մաքրությանը,
գեղեցկությանը ու ճոխությանը:

«Որդուց որոտման» կանոնն աչքի է ընկ-
նում նաև մեղեդային կոռն ամբողջականու-
թյամբ: Կանոնի բոլոր երգերն անխտիր հո-
րինված են վերջձայն (ԴԿ) ձայնեղանակի
ամենագեղեցիկ դարձվածներով: Այս տեսա-
կետից առանձնապես ախորժալոր է կանոնի
«Տեր յերկնից»-ը.

«Հոգի իմ կանխէ առ քեզ, Աստուած,
որ ծագեցեր ըլլոյս հրամանի քո յաշխարհս
ընտրելովք քո առաքելովք,
վասըն սոցա, կեցո՛ր ըզմեզ»:

Գեղեցիկ է նաև կանոնին իբրև մեկ. և
համբարձի կցված ստեղին՝ «Որ յանըստուեր
լուսոյն»... Այս ստեղծի լեզուն նույնպես հա-
րուստ է ու պատկերավոր: Բոլոր երեք տնե-
րում շարականագիրը բանաստեղծական մեծ
արվեստով ներբողում է Հովհաննես ավետա-
րանչի սքանչելի ու իրեշտակակերպ նկարա-
գիրը՝ համեմատելով նրան կրակով մաքըր-
ված ոսկու հետ, իսկ սրբերի մեջ նա լուսա-
պարզված է, ինչպես արեգակը՝ աստղերի
մեջ:

Մեկ. Ստ.

²¹ Գ. Ավետիքյան, Բացատր. շարականաց. ԺԳ:

ԴԿ. «Որ յանձնատուեր ի լուսոյն ընկալար ըզծագումըն շնորհաց, ո՛վ երանելի տեր Յովհաննէս, և հրաշալարդ զըտար յերջանիկ դասս առաքելոցն.

Հայցեա՛ ի Տեառնէ՛ պթողութիւն յանցաւաց...

Որ փարեցար ըզսարսափելի պարանոցան վանմատոյց ի լուսոյն, և մաքրեցար որպէս պոսկի,

ի հուր, լուսավարդեալ երևցար ի մէջ սըրբոցն,

որպէս յաստեղս՝ արեգակն. հայցեա՛...

Որ կենդանի աղբերէն արբեր ըզբղխումըն շնորհաց,

ե՛ ի թևս հոգւոյն, հոսեր յանիմանալին.

աւետարանեցեր մըշտընջենատրակից Հօր պէակից Որդին. հայցեա՛...

Ահա չորս մեծ տոների կարգը, որը եկեղեցական ավանդությունը, ինչպես նաև մատենագրական արժանահավատ աղբյուրները հնուց ի վեր վերագրել են Հովհան Օձնեցի իմաստասեր Հայրապետին, որն իր հովվապետության 11 տարիների ընթացքում ամենայն նախանձախնդրությամբ և համարձակ ձեռներեցությամբ հոգ է տարել Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցվո պաշտամունքային կարգավորությանը՝ ոչ միայն արմատավորել է ու կայունացրել կանոնի կարգը մեզանում, այլ նաև հորինել կամ վերերգել է տերունի ու սրբոց տոների համար պատշաճ երգեր ու շարականներ:

Հովհան Մանդակունի Հայրապետից հետո, Օձնեցին է վերստին կարգավորել ու խմբագրել մեր Շարակնոցը, որը քիչ փոփոխություններ չի կրել մինչև Ներսես Շնորհալի Հայրապետի օրերը: Շնորհալին նոր կանոններով ու բազմաթիվ հոգեզմայլ երգերով ու շարականներով ճոխացրել և ապա նորից խմբագրել է Շարակնոցը, որի վերջին կարգավորությունը կատարել է Գր. Տաթևացի տիեզերալույս վարդապետը:

Մեծ է Օձնեցու հեղինակությունն ու հմայքը Հայաստանյայց Եկեղեցվո ուղղափառ վարդապետության, Հայ Եկեղեցվո պատմության և հայ մատենագրության մեջ:

Հայաստանյայց Եկեղեցին իր ազգային սրբերի կարգին է դասել Օձնեցի Հայրապե-

տին և նրա հիշատակը տոնախմբում է քառանորդական պահոց չորրորդ շաբաթ օրը՝ Յովհան Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթևացի մեծ վարդապետների հետ միասին:

Հետաքրքիր է նշել նաև, որ Օձնեցու տոնի համար հորինվել է հատուկ մի մանկունքի շարական ԴԶ. որը, սակայն, հետագայում համարվել է պարականոն և դուրս է մնալ կանոնական շարքից: Բայց այդ շարականի միայն առաջին տունն է Օձնեցի Հայրապետին վերաբերում, իսկ հաջորդ երկու տները ձոնված են Հովհաննես առաքյալին: Միայն շարականը.

Մկ. ԴԶ.

Շարական սուրբ առաքելոյն Յովհաննու և Օձնեցոյն²²:

«Ծագումն արևու արևելեան ճառագայթ ի տան Թորգոմայ, ի գերպանց լուսոյն մեզ առաօտ սուրբ Յովհաննէս.

ջահ անջիջանելի Հայոց Հայրապետ...»:

Օձնեցու վարքի մասին առանձին օր է տրամադրված նաև «Յայսմաւորք»-ում՝ ապրիլի 17-ին, և վերջապես Օձնեցին հիշատակված է նաև ձեռնադրության մաշտոցում, որտեղ ձեռնադրող եպիսկոպոսը ընծայալին սրբոց թարգմանչաց վարդապետաց աշակերտելու պարտադիր խոստովանությունից հետո ավելացնում է. «Աշակերտիս սրբոյն Յովհաննու Օձնեցոյն, Յովհաննու Որոտնեցոյն և աշակերտի նորին Գրիգորի Տաթևացոյն»²³:

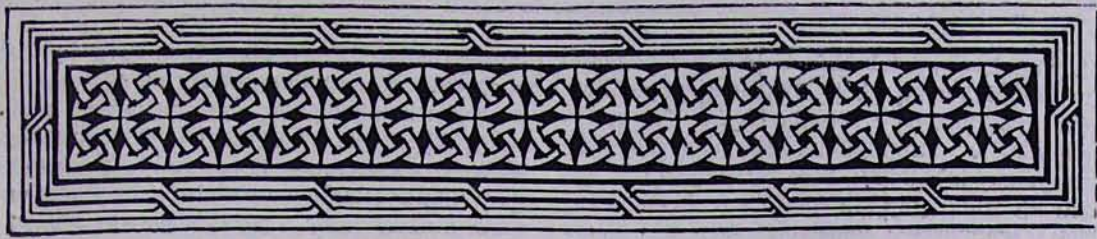
Այսօր, ավելի քան 12 երկար ու ձիգ դարեր են անջրպետում մեզ Օձնեցի փառապաշտ Հայրապետի դժվարին ժամանակներից: Հայաստանյայց Եկեղեցին և հայ ժողովուրդն անցած այդ դարերի ընթացքում ենթարկվեցին բազում ծանր փորձությունների, սակայն միշտ հավատարիմ մնացին, աշակերտեցին և հետևեցին Օձնեցուն և երջանկահիշատակ սուրբ հայրերի լույս հավատքին ու տեսիլքներին, նրանց անպարագրելի հայրենասիրության ու աստվածահաճ գործին:

«Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

²² Ս. Ամատունի—Հին և նոր պարականոն անվաներ շարականներ, 1911, էջ 156:

²³ Յայսմաւորք, էջ ԵՃԵ:

Հ. Հ. ՔՅՈՍԵՅԱՆ

«ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ Ի ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԿԱՏԱՐՄԱՆՆ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ ՊԵՏՐՈՍԻ» ԾԱՌԸ

Հայերեն ձեռագրերը «Անանիա վարդապետի» անվամբ մեկ ավանդել են «Ի խորհուրդ կատարմանն առաքելոյն Պետրոսի» ձառը: Հ. Ս. Անասյանի մեծարժեք «Հայկական մատենագիտության» մեջ այն պետեղված է «Անանիա վարդապետի» անվամբ, հեղինակային պատկանելությունն անհայտ երկերի շարքում: Ուստի բնականորեն հարց է առաջանում. Ե—ԺԱ դդ. հայ մատենագրությանը հայտնի Անանիաներից (Սյունեցի կամ Թարգմանիչ՝ Ե դ., Շիրակացի՝ Ե դ., Մոկացի՝ Ժ դ., Նարեկացի՝ Ժ դ., Սանահնեցի՝ ԺԱ դ.) որին կարող է պատկանել կամ վերագրվել այս երկը:

Ճառը պարունակող ձեռագրերը Տոնապատճառ ժողովածուներ են: Ինչպես հայտնի է, այս ժողովածուի ստեղծումը ավանդությունը կապում է Արիստակես կաթողիկոսի (Դ դ.) անվանը: Ավելի ուշ, Տոնապատճառի «ձևավորման ու ճոխացման աշխատանքներին» իր մասնակցությունն է բերել Չաքարիա Չագեցի կաթողիկոսը (855—875), «բայց թե ինչպես և ինչ չափով, հայտնի չէ»²: Չաքարիա կաթողիկոսից վատ, հիշատակարանների վկայությամբ, Տոնապատճառ ժողովածուի ձևավորմանը մասնակցել են

նաև մի շարք հեղինակներ: Սրանց մեջ ամենանշանավորը Սամվել Կամրջաձորեցին է՝ Ժ—ԺԱ դդ.: Բանասիրությունը ամենայն իրավամբ նրան է վերագրում Տոնապատճառի վերջնական կազմումն ու խմբագրումը³: Ըստ Փ. Անթաթյանի, նրա կազմած Տոնապատճառն են ներկայացնում կամ նրան հարում Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի №№ 2021, 2039, 3795 ձեռագրերը⁴: Խնդրո առարկա ձառը պարունակվում է վերջին երկուսում: Ճառը պարունակող Տոնապատճառ ժողովածու է նաև Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի № 1007 ձեռագիրը, որը գրչագրվել է ԺԱ—ԺԲ դդ.: Սակայն ի տարբերություն առաջինների ներկայացուցիչը հանդիսացող № 2021 ձեռագրի «ԿՏոնապատճառ գիրքս գովելի: Արարեալ է Կամրջաձորոյ սուրբ հորն Սամուելի» (թ. 1ա) ծանուցման, № 1007 ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ մերս բերաւ աշխարհի սրբոյն Ռոստակիսէ բերաւ յետոյ կարգեալն ի Կիրդէ: Արդ՝ Կոցա բանքս առեալ սրբոյ հայրապետին մերոյ Չաքարիայի և այլ սրբոց վարդապետաց, լուսատրեցին զամենայն հաւատացեալս ի Քրիստոս և ցուցին մեկ զոսնս և պատճառ նոցա...» (թ. 466բ⁵): Ինչպես տեսնում ենք, հիշատակարանում բացակայում է Սամվել

¹ Հ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Կ. Ա, Երևան, 1959, էջ 788—9:

² Փայլակ Անթաթյան, «Տոնապատճառ» ժողովածուն, «Բարբեռ Մատենադարանի», 1971, № 10, էջ 118—119

³ Նույն տեղում, էջ 119—121:

⁴ Նույն տեղում, էջ 121:

⁵ Նույն տեղում, էջ 118:

Կամրջածորեցու անունը: Թվում է, այս հանգամանքը կարող է իր նպաստը բերել ճառիս հեղինակային պատկանելության պարզաբանման ուղղությամբ կատարվելիք հետապոտություններին: Ինչպես հայտնի է, ամեն մի ավանդություն հյուսվում է պատմական իրողության որոշակի ատաղձի վրա: Բացառություն չի կապում ներկա պարագան ևս: Երկրորդ պարբերությունն, անշուշտ, ձևված է պատմական հիմքի վրա: Նախ՝ այն խոսում է հայ իրականության մեջ Տոնապատճառի կենցաղավարման ավանդական վաղեմության մասին և, երկրորդ՝ որ Ժողովածուի կազմավորումն ու կազմավորման առաջին փուլը ավարտվել է Չաքարիա կաթողիկոսի օրոք, Թ դ. երկրորդ կեսին՝ նրա գործուն մասնակցությամբ: Սա նշանակում է, որ № 1007 ձեռագիրը այդ շրջափուլում կազմավորված ու, հավանաբար, հենց Չաքարիա կաթողիկոսի կողմից խմբագրված Տոնապատճառի մի տարբերակը կամ ներկայացուցիչն է: Սա հաստատվում է ոչ միայն արդեն վկայակոչված ավանդությամբ, այլև՝ ձեռագրի պատկանելի հնությանը (ԺԱ—ԺԲ դդ.): Ըստ երևույթին Տոնապատճառի այս նախնական տարբերակի հիման վրա է կապված Սամվել Կամրջածորեցու խմբագրած Տոնապատճառը, որի ներկայացուցիչը, ինչպես տեսանք, № 1007 ձեռագրից համեմատաբար ուշ ընթերցանված №№ 2021 (1184, ԺԵ դ.) 2039 (1357 թ.) 3795 (1190 թ.) ձեռագրերն էին:

Ելնելով փաստերի այսօրինակ հաշվառումից՝ կարելի է ենթադրել, որ «Անանիա վարդապետի ի խորհուրդ կատարմանն առաքելոյն Պետրոսի» ճառը, մուտք գործելով Տոնապատճառ ժողովածուի մեջ Թ դ. երկրորդ կեսին, պետք է որ մինչ այդ հայ մատենագրության մեջ կենցաղավարող և, ընդ որում, բավականաչափ հայտնի երկերից լիներ, այլապես նա չէր արժանանա Տոնապատճառի նման կարևոր ժողովածուի մեջ ընդգրկվելու պատվին: Այս հանգամանքը խոսում է ճառի ստեղծման վաղեմության մասին: Կասկած չի կարող լինել, որ այն գրված է Թ դարից առաջ: Սա նշանակում է, որ ճառը չի կարող պատկանել մեզ հայտնի, Ժ—ԺԱ դդ. ապրած ու ստեղծագործած, Անանիաներից և ոչ մեկին: Ուրեմն՝ ճառիս հեղինակ հիշվող «Անանիա վարդապետը» ապրել է Թ դարից առաջ:

Ելնելով ճառի բառապաշարից և լեզվական որոշ հատկանիշներից՝ հավանաբար այն շարադրված է հունաբան հայերենի վարձագման վաղ շրջանում (450—480-ական թթ.): Ի թիվս մի շարք երկերի, այդ շրջանում են թարգմանվել նաև Փիլոն Եբրայեցու աշխատությունները:

Որոշակի է փիլոնյան երկերի հայերեն թարգմանության ապոկեոփությունը խնդրո առարկա ճառի բառապաշարի վրա: Բացառված չէ, որ ճառում առկա **անգծելի (անգիծ)**, **բռնաբար (բռնագոյն)**, **բազմաբեղուն չարն (չարն բազմաբեղուն)**, **բնատրական, բնատրաբար, բնականաբար, բնականապես, գոյացողաբար (գոյացութիւն)**, **պուզընթաց-պուզընթաց, սերմնական բանն (սերմնական իմն բան, սերմնական բանք)**, **սկզբնատիպն, տարացուցիչ, տեսակ** (այս և հետագա ընդգծումները մերն են—Վ. Բ.) բառերն ու բառակապակցությունները⁶ (փակագծերում բերված փիլոնյան նույնարմատ համարժեքներով) մուտք են գործել Փիլոն Եբրայեցու աշխատությունների հայերեն թարգմանությունից: Այն, ինչպես հայտնի է, տրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ, թարգմանչաց դասի նշանավոր ներկայացուցիչ Անանիա Սյունեցուն: Հասկանալի է, որ միայն թարգմանության հեղինակը կարող էր իր կերտած կամ օգտագործած բառերը, իբրև արդեն ընտանի լեզվական միավորներ, կիրառել իր ինքնուրույն երկում: Հիմնվելով բառապաշարի ակնհայտ ընդհանրությունների վրա՝ ճառն անորոշաբար վերագրում ենք Անանիա Սյունեցուն: Այսօրինակ վերագրումն, անշուշտ, կարոտ է առավել համակողմանի հիմնավորման, սակայն, փաստերի սակավության պատճառով, այդ առայժմ բացառվում է:

Անդրադառնալով «Անանիա վարդապետի» անվամբ մեզ հասած երկերին՝ Վ. Բ. Սարգիսյանը դրանց շարքում, «Ի խաչելութիւն Պետրոսի» հետ, հիշատակում է նաև սույն ճառը և նշում, թե դրանք «հաւանօրէն Շիրակացոյն են և օտար բնագրէ թարգմանաբար յերկրորած»⁷: Անընդունելի համարելով այս կարծիքը («Ի խաչելութիւն Պետրոսի» ճառը Անանիա Սանահնեցու մատենագրական ժառանգությանը նվիրված մեր տակավին անտիպ աշխատության մեջ վերագրում ենք Անանիա Սանահնեցուն), անհրաժեշտ

⁶ Տե՛ս «Նոր բառգիրք Հայկապետան լեզուի երկասիրութիւն երից վարդապետաց... Վ. Գաբրիելի Աւետիքեան, Վ. Խաչատուր Սիւրմէեան, Վ. Մկրտչի Աւգերեան», Խ. Ա. Վենետիկ, 1836 (=ՆԲՀ), էջ 126, 495, 498, 570, 513, 750, 402, Խ. Բ, էջ 65, 720, 866: Նաև՝ «Փիլոնի Եբրայեցոյ մագորդք ի հայս...», Վենետիկ, 1826 (Լիւ. Բ 16, 34): «Փիլոնի Եբրայեցոյ ճառք թարգմանեալք ի նախնեաց մերոց, որոց հելլեն բնագիրք հասին առ մեզ», Վենետիկ, 1892, (Այլաբ. Բ 148, Իմաստ. ԻԵ 68):

⁷ Վ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան, Անանիա Թարգմանիչն և իւր գրական գործոց նմոյշներ, Վենետիկ, 1899, էջ ԺԹ տողատակ:

է նկատել, որ թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը գերապանցապես ինքնուրույն երկեր են: Բայց սա չի նշանակում, որ «Ի խորհուրդ կատարմանն առաքելոյն Պետրոսի» ճառը կտրված է քրիստոնեական մատենագրության սրբախոսական ավանդներից: Քննությունը պարզում է, որ ճառի հեղինակը լայնորեն օգտվում է առաքյալի նախատակության մանրամասները պատմող «Վկայաբանությունն առաքելոյն Պետրոսի» անկանոնից⁸: Այստեղից վկայաբերվող հատվածներն ու առանձին արտահայտությունները ճառում հանգամանալից մեկնության են ենթարկվում: Ուրիշ խոսքով՝ այն ոչ այլ բան է, քան Վկայաբանության տվյալ հատվածի մեկնությունը և, այս առումով, հայ մեկնողական ճառագրության վաղագույն նմուշներից մեկը: Մեկնողական

այս ճառում լավագույնս դրսևորվում է հեղինակի աստվածաբանական, փիլիսոփայական կարողությունն ու այլաբանելու ձիրքը, հատկություններ, որոնք խոսում են հեղինակի տեսական պատրաստության մասին: Դրան կանդաղառնանք իր տեղում:

Ինչպես երևում է «Անանիա վարդապետի» այս ճառը հայ միջնադարի մատենագրության մեջ ճանաչված և լայնորեն կիրառվող երկերից էր: Սա հավաստվում է խնդրո առարկա ճառի ու ԺԱ դարի նշանավոր մատենագիր Անանիա Սանահնեցուն վերագրելի «Յաղագս Յովհաննու Մկրտչի» և Հովհաննու Ավետարանի մեկնության մաս կազմող «Ի խաչելություն Պետրոսի» խորագրով ճառերի համապատասխան հատվածների ներքոբերյալ պոզադրումով:

«Անանիա վարդապետի ի խորհուրդ կատարմանն առաքելոյն Պետրոսի»

...Նոյնպես և Պետրոս ուռճացեալ լիապատար լցեալ Հոգովն Սրբով արտափայլեալ լուսովն լնոյր զըջապատեալ ժողովուրդն... (ճառից քաղված այս և հետագա վկայությունները բերվում են առանց հղումի):

«Անանիա վարդապետի յաղագս Յովհաննու Մկրտչի»

...խորշք ուռճացեալ լուսով ամպեալ լինին, զի յերեւել ճշմարիտ լուսոյն, ամենայն խորք խաւարին խորհրդօք մարդկան ի բաց հալածեալ լինին...

Հ. Բ. Սարգիսեան, Անանիա թարգմանիչն..., էջ 17

...Յերկեակ եւթնեակս ուռճացեալ, լիապատար լուսով լցեալ՝ զբոլոր գիշերն լուսատրե..., անդ, էջ 25

«Անանի վարդապետէ ասացեալ ի խաչելություն Պետրոսի»

Մինչև ի ծագս տիեզերաց են խաւսք նորա... անաւթ ընտիր և ուռճալի լուսով լցեալ:

Չեռ. № 2039, թ. 24բ:

Ընդգծյալ հատվածները վկայում են, որ Անանիա Սանահնեցին այդ երկերը շարադրելիս իր ձեռքի տակ է ունեցել «Անանիա վարդապետի» այդ ճառը և, ըստ անհրաժեշտության, օգտագործել ընդգծված արտահայտությունը:

* *

«Ի խորհուրդ կատարմանն առաքելոյն Պետրոսի» ճառն ուղագրով է հայ միջնադարի փիլիսոփայական, աստվածաբանական մտքի ուսումնասիրման համար: Ինչպես

երևում է, հեղինակը քաջատեղյակ է վաղ հայրախոսական խորհրդապաշտությանը: Դրա հեռավոր արձագանքը ճառի հետևյալ հատվածն է. «որպես ճառագայթք արեգականն տպատրեալ ի ջինջ հայելուջ և անտի նշոյլս արձակելով զմերձաւորսն լուսատրեն, նոյնպես և Պետրոս... լցեալ Հոգովն Սրբով, արտափայլեալ լուսովն լնոյր ջրջապատեալ ժողովուրդն...»: Ինչպես արևի ճառագայթներն են արտացոլվում հայելու մեջ և լուսավորում մերձավորներին, այնպես էլ Պետրոս առաքյալն, իբրև հայելի, իր մեջ արտացոլում է Ս. Հոգու լույսը՝ այն տարածելով իրեն ջրջապատած ժողովրդի վրա: Այս միտքը այլափոխյալ անդրադարձն է Աստուծո հետ «հայելու» (δὲ ἐσόπτρου) միջոցով հաղորդակցվելու վերաբերյալ սուրբգրային հետևյալ

⁸ Տե՛ս Թանգարան հայկական հին և նոր դպրութեանց, Գ, Անկանոն գիրք առաքելականք, Հրատ. Հ. Բ. Չրաբյան, Վենետիկ, 1904, էջ 53—55;

Քրիստոսաբանության հետ անխզելիորեն կապված է խաչի աստվածաբանությունը: Վկայակոչելով տորբերային «Ձի պարտ է ամենեցուն դառնալ և երանել ի խաչն Քրիստոսի, որ է ամենեցուն կարգեալ Բանն» (Ա Կորնթ. Բ 2) բառերը՝ հեղինակը գրում է. «Ոչ փայտեղէն խաչին ասէ, այլ՝ ինքն Բանն կոչէ խաչ»¹⁶: Այս միտքը վավերացվում է Եփրեմ Ասորու հետևյալ բառերով. «Այն, որ ոչ գիտէր զմեղս, վասն մեր մեղս արար, այսինքն՝ մարմինն խաչ արար», որին հետևում է հեղինակի եզրակացությունը. «Ուրեմն, խաչ զչարչարեալ մարմինն Քրիստոսի կոչէ»: Խնդրո առարկա հատվածում ակնհայտ է խաչի աստվածաբանական երկփեղկումը: Մի դեպքում այն, լինելով հայտնությանական իրողություն, Քրիստոսի ոգեղեն համարժեքն է, այսինքն՝ Բանը (λόγος), մեկ այլ դեպքում ակնարկելով «չարչարանաց» և զոհաբերումի խորհուրդը՝ Քրիստոսի մարմինը: Տերունական «որ ոչ առնու վխաչ իւր և գայ վկնի իմ, ոչ ժառանգեցէ (№ № 1007, 3795 ձեռագրերում՝ ծանիցէ) վարքայութիւն իմ» (Մատթ. Ժ 38) խոսքը նշանակում է Աստուծո Բանի (Խոսքի) հետ նույնացած Քրիստոսը կրել և հետևել Բանի վարդապետությանը:

Խաչի իմաստային երկփեղկումը կատարվում է հոգևոր և նյութական մակարդակում ևս: Եթե խաչի խոտորնակ փայտը խորհրդանշում է «զբնութիւն մարդոյն առձայնեալ», ապա «ուղիղ» փայտը, «յորում խաչեալս եմ», նույնանում է Քրիստոսի հետ: «Ձի փայտակերտ ձեռացեալ խաչին,—գրում է հեղինակը,—միայն արինակ և նմանութիւն ձջմարտութեան ասաց գաղափարի: Իսկ ձջմարիտ խաչ՝ զնոյն Ինքն՝ զԲանն ի Հօրէ: «Փայտակերտ», «ձեռացեալ» խաչը սոսկ «օրինակ և նմանութիւն» է ձջմարտության: Այն լոկ ձջմարտության գաղափան է և ոչ՝ բուն ձջմարտությունը: Վերջինս լինելով Հոր Բանը կամ Խոսքը, նույնական է «ձջմարիտ», «ստոյգ» խաչին: Այստեղ ակնհայտ է մի կողմից «օրինակ, նմանութիւն, գաղափար» բառերով և մյուս կողմից «ձջմարտութիւն» բա-

ռով հատկանշվող հասկացությունների հակադրումը: Եթե «օրինակ, նմանութիւն, գաղափար» բառերով բնութագրվում է միայն «փայտակերտ», «ձեռացեալ» խաչը, ապա «ձջմարտութիւն» բառով շեշտվում է խաչի և Աստուծո Բանի կամ Խոսքի նույնականությունը: Այսպիսով, խաչի մեջ նկատված այսօրինակ հակադրությունը գոյաբանական («ձջմարտութիւն») և իմացաբանական («օրինակ», «նմանութիւն») կողմերի հակադրություն է: Մի կողմից խաչը գոյաբանական համարժեքն է Աստուծո Խոսքի՝ Քրիստոսի, մյուս կողմից՝ Նրա իմացաբանական համարժեքը: Իմացաբանական մակարդակում խաչը «օրինակ, նմանութիւն» կամ «գաղափար» է, այսինքն՝ խորհրդա-նշան, իսկ գոյաբանականում՝ «ձջմարտութիւն»՝ խորհուրդ: Այս միտքը հաստատվում է դարձյալ Պետրոսի վկայաբանության համապատասխան մասի արձագանքը հանդիսացող ճառի հետևյալ տողերով. «Եւ արդ. միայն խաչ թոյի ինչ ձեզ, որ երեւիդ այժմ, այլ, որ ի դմա ծածկեալ և ահաւոր վարութիւն, ի վեր քան վամենայն վարութիւնս, զի վամենայն արարածս բարձեալ կրէ յինքեան»: Հատվածս, որ համահունչ է «Բարձրացուցէք»-ի «Այսուհետև, որ ոչ հաղորդեցի համբուրելով արժանացեալ, ոչ իբր ի լոկ խաչ, այլ իբր ի ստուգապէս նոյն Ինքն ահաւոր զօրութիւն աստ բնեռեցելոյն Աստուծոյ»¹⁷ պատգամին, երևան է հանում խաչի առարկայական և խորհրդապաշտական կողմի հակադրությունը: Խաչն, իբրև քառաթև նյութական առարկա («միայն խաչ թոյի ինչ ձեզ որ երեւիդ»), նշան է, սակայն, որպես Բանը կրող առարկա («ի դմա ծածկեալ է ահաւոր վարութիւն», ուր ընդգծյալ բառը, խորհրդապաշտական իր խորքում, համարժեք է Բանին)՝ հայտնութեանական իրողություն: Այսպիսով, խաչը հայտնության նյութական դրսևորումն է և, որպես այդպիսին, երկփեղկված իրողություն: Հայտնության՝ գոյաբանության (խորհրդի) և նյութի՝ իմացաբանության (նշանի) միջև առկա այս վիճի կարելի է միայն հավատով վերացնել՝ ընդունելով Քրիստոսի շնորհիվ կենսալուծված խաչի փրկագործող զորությունը:

Խաչը նաև հակօրինական (անտինոմիկ) իրողություն է: Վկայակոչելով Գաղատ. Բ 19. «Եւ օրինակաւ օրինացն մեռալ, զի Աստուծոյ կեցից և ընդ Քրիստոսի ի խաչ ելից» բառերը՝ Անանիա վարդապետը գրում է. «Արդ. տես ի նմին մարմնի զմեռելութիւն և աստուածային կեանս զուգընթաց... Ահաւսիկ խաչ և կեանք պուգադրեալք... ահաւսիկ ձջմարիտ մեռելութիւն և ստուգապէս կեն-

¹⁶ Խաչը և Բանը համարժեքվում են Դավիթ Անհաղթին վերագրվող «Ի Սուրբ խաչն Աստուածընկալ» (որ առավելապես հայտնի է «Բարձրացուցէք» անվամբ) ներբերում ևս, ուր խոսքն ուղղվելով խաչին՝ հեղինակը գրում է. «...կատարելապէս Աստուած Բան անձառնելի տպաւորեալ, զմի և զնոյն ինքն տէրունեան սուրբ մարմինն աստուածութեամբ միաւորելովն ի քեզ բարձեալ կրեցէք»: Մի այլ տեղ կարդում ենք. «Մի և նոյն Ինքն անպարագիծ Աստուած Բանիւ ձեռացեալ». տես «Նորին վարդապետի, Մամբրէի վերծանողի եւ Դաւթի Անյաղթի մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1833. էջ 114:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 107:

դանություն»: Խաչի մեջ կենտրոնացված է կյանքի և մահվան հակադրամիասնությունը. կյանք, որի մեջ մահ կա և մահ, որի մեջ բնակվում է հավիտենական Կյանքը: Խաչի հակօրինական բնույթը լավագույնս բացատրվում է «Բարձրացուցեք»-ում. եթե Խաչն, իբրև «ձևական» առարկա, է «գործի սպանան», ապա, որպես «իմացական» իրողություն, «է գործի կենաց»: Միտք, որ ընդգրկվում ու ամբողջացվում է «Եւ հայեցուցանէ առ մահ ձև սորա և առ կենան՝ պօրութիւն սորա»¹⁸ բառերով:

Այսպիսով, Խաչ = Աստուծո Բան = Քրիստոս = Մահ = Կյանք, իր բնույթով գերազանցապես գոյաբանական, բուզահեղը Խաչի աստվածաբանության կորիզն է:

Ճառն աչքի է ընկնում արևելաքրիստոնեական խորհրդապաշտության հետ ունեցած իր առնչությամբ: Այդ են հաստատում նրա հետևյալ տողերը. «Եւ ընդ Պետրոսի յառեալ հոգոյ ակամբն՝ միջոտ նկատել վճիռստոս առաջի աչացն, գոհութեամբ խաւսել ընդ նմա ոչ ջրթամբք այսուիկ, որ յարեւստից շարժեալ բայից շարադրութեամբ մերձանալաւք վնոր անձնից ախտից տրամադրութիւն արտաբերեալ առաջարկութեամբ [յ]ատաւոր շարժմամբ և ոչ բերանով, որ սուտ և ճշմարիտ ելանէ: Այնու բարբառով գոհացայց պէն, որ լռութեամբ իմանի և նովին տեսանող հոգոյ ակամբ, որ աշխարհիս գոյ անգիտելի»: Բերված հատվածն, իր հռետորական ծավալմամբ, Պետրոսի վկայաբանության համապատասխան մասի¹⁹ ընդարձակ տարբերակն է: Ճշմարիտ աղոթքը, հոգևոր խոկումը իրականացվում է ոչ թե քերականական արվեստի օրենքներով գործող «ջրթամբք», այլ՝ լռությամբ ընկալվող բարբառով ու այս աշխարհի համար անմատչելի «տեսանող հոգոյ ակամբ»: Այստեղ նկատառելին ընդգծված բառերն են: «Լռութեամբ իմանի» արտահայտությունը վաղ քրիստոնեական խորհրդապաշտական մշակութաբանության կարևորագույն բաղադրատարրի՝ «խոսուն լռության» բառային ձևակերպումն է: Աղոթքի այսօրինակ ընկալումը, որ հակադրումն է հելլենիստական բավմաբարբառ պերճախոսության, որոշակիորեն աղերսվում է, կրոնական փորձով աստվածաբանական սահմանումի ուժ ստացած, աղոթական հայտնի սկզբունքին: Աստվածության հետ խորհրդական հաղորդակցումի այս պահը լավագույնս բնորոշվում է Դիոնիսիոս Արիսպագացու հետևյալ տողերով. Աղոթքի, հոգևոր հայեցողու-

թյան պահին «մենք խորասուզվում ենք խավարի մեջ, որը վեր է մտքից, և այստեղ մենք ձեռք ենք բերում ոչ թե համառոտաբանություն, այլ՝ լիակատար անբարբառություն»²⁰, թյուն, այլ՝ լիակատար գոյ անգիտելի»: Այս կարևոր «աշխարհիս գոյ անգիտելի» մեկը նկատում է. պակցությամբ հայրերից մեկը նկատում է. «Իմացությունն ու հայեցողությունը... իրենց տեղում և ժամանակին գերազանցում են ամեն տեսակ բառային նկարագրություն»²¹: Այսպիսով, անբարբառ, լուռ խոսքը խորհրդական հայտնի (ἐπαφή), հոգևոր հաղորդակցումի էական հատկանիշն է: «Հոգոյ ակամբ» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ աստվածության հետ լռին հաղորդակցումն իրականացվում է ոչ թե այսրաշխարհային բանաձևությամբ, այլ՝ այն պահից, երբ, ըստ Մակարիոս Եգիպտացու, հոգին ամբողջապես վերածվելով «համակ աչքի» և «համակ լույսի», սնվում է Ս. Հոգու «երկնային կերակուրով»²²: Սա նշանակում է, որ այդ հաղորդակցումը իրականացվում է գերզգայական հայեցողությամբ, որովհետև, համաձայն Բարսեղ Կեսարացու, «միայն Աստծուն հավատքով փնտրող» «հոգին աչք ունի, որ կարող է փրկություն և տեսնել զգայականի համար անտեսանելին»²³: Ելնելով «Միտք ակն է հոգոյ»²⁴ սահմանումից, որ յուրովի համերաշխվում է Պլոտինի այն դատողությանը, ըստ որի միտքը տեսանող տեսողության որոշ սեռ է²⁵, պետք է արձանագրել, որ «հոգոյ ակամբ» արտահայտությունը նշանակում կամ մատնանիշ է անում բնազանցական միտքը, որին խորթ է կենցաղային տրամաբանությանը հատուկ առարկայացումը:

Խորհրդապաշտական այս պահի հետ են աղերսվում նաև ճառի հետևյալ տողերը.

²⁰ Տե՛ս С. С. Аверинцев, Поэтика ранневизантийской литературы, М., 1977, с. 139, Հմմտ. П. Минин. նշվ. աշխ., էջ 160:

²¹ Տե՛ս В. Д. Сарычев, Святоотеческое учение о богопознании, «Богословские труды», сборник 3, М. 1964, с. 52.

²² Минин, նշվ. աշխ., անդ, 1914, № 6, էջ 321: Сарычев, նշվ. աշխ., էջ 57: Ինչպես տեսանք, հոգին աչքի է նմանեցնում նաև Պլոտինի իր էնեադներում, այն էական տարբերությամբ, որ նրա հայեցողության առարկան ոչ թե Աստված է, այլ՝ Միտքը. Шичалин, նշվ. աշխ., էջ 151:

²³ Сарычев, նշվ. աշխ., էջ 48: «Աստվածասեր միտքը,—ասում է Աստուծո Թեբայեցին,—հոգու լույսն է: Ում միտքը աստվածասեր է, նա լուսավորված է նաև սրտով և Աստծուն տեսնում է իր մտքով». նույն տեղում, էջ 49—50:

²⁴ Տե՛ս ՆԲՀ, Ա, էջ 24 Հմմտ. «Բարձրացուցեք», անդ, էջ 112:

²⁵ Шичалин, նշվ. աշխ., էջ 153:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 105:

¹⁹ Թանգարան հայկական իլին և նոր դպրութեանց, էջ 55:

«Յամենայնի պգայնոցս որոշեցէք զանձինս ձեր, զի հոգին է ստեղծուած ըստ պատկերին Աստուծոյ և վարմանն ունի գործի առ կենցաղս, որք ոչ են ճշմարիտք, այլ՝ ստուերք սնոտի և ունայնութեան կենցաղ»։ Հոգևոր իրականություններին հաղորդակից լինելու համար անհրաժեշտ է վերկենցաղային, վերերկրային կյանքով ապրել՝ պատվելով «պգայի կենաց» խորհուրդները²⁶, որովհետև կենցաղայինը, ժամանակավորը սնոտի ստվերներ են։ Երևութական, կեղաւարտ պատկերները միտքը շեղում են ճշմարիտ հայեցողությունից։ «Արդ, խցեք զաչս ձեր յերեւելի տեսութեանցս,—պատվիրում է հեղինակը,—զի մի պատրեալ խաբիցիք ի սնտոխս»։ Հանուն հոգևոր կեցության նյութականի այսօրինակ ժխտումը արևելաքրիստոնեական խորհրդապաշտության էապես կարևոր պահերից մեկն է դրսևորում։ Հոգևոր կյանքի երաշխիքը ներքին սրբությունն է, որ ձեռք է բերվում մարդկային հոգու կողմից Ս. Հոգու ընկալմամբ։ Այն իրականացվում է կեցության նյութական կողմի «բացառիկության» հաղթահարմամբ²⁷։ Ըստ Գրիգոր Նյուսացու, մեղսալից խորհուրդներից պատվելը ոչ միայն նյութի նկատմամբ կըքի հաղթահարումն է, այլև՝ բուն նյութից հրաժարումը։ Եվ որքան հետևողականորեն է այն կենսագործվում, այնքան մարդը մերձ է իր նախասկզբնական մաքրությանը։ Որպեսզի վերականգնվի աստվածային կերպարի այդ նախասկզբնական մաքրությունը, մարդը պետք է «դուրս գա բովանդակ երեւութականից», «գտնվի նյութական աշխարհից դուրս», «բովանդակ աշխարհից վեր»։ «Ճերբեպատվի երկրավոր կեղևից», «հրաժարվի մարմնական ծածկությունից»²⁸։ Խորհրդապաշտական այս տեսության որոշակի արձագանքն են Անանիա վարդապետի «Յամենայնի պգայնոցս որոշեցէք զանձինս ձեր», «Արդ՝ խցեք զաչս ձեր երեւելի տեսութեանցս» պատգամները, որոնք խորհրդական կեցության պայմանն ու երաշխիքն են։

Վաղ հայրախոսական մշակութաբանության հետ որոշակի աղերս է ենթադրում «գործակից ունելով զՔրիստոս ի հանդիսի մարտիս» արտահայտությունը։ Կյանքի պատերազմում պետք է առաջնորդ ունենալ Քրիստոսը, որ աղամորդու հավատարմագույն գործակիցն է։ Ի սեր Քրիստոսի պայքարի ընկալումն իբրև մարտահանդես («ի

հանդիսի մարտիս») համաբնույթ է վաղ հայրախոսական ջատագովական սկզբունքին²⁹։ Հալածանքն ու զրկանքը անմոռն տանող նահատակները, Կիպրիանոս Կարթագենացու որակմամբ, «փառավոր մարտերում Աստուծոյ փնվորներն են»³⁰։ Մարմնական նահատակման գովքը, որ հատուկ էր քրիստոնյաների դեմ հարուցված համընդհանուր հալածանքի շրջանին, ավելի ուշ, քրիստոնեության ընդունումից և պաշտոնականացումից հետո, իր տեղը զիջում է հոգևոր նահատակության տարփոգմանը։ Այսօրինակ տարփոգման ամենավաղ դրսևորումներից են «Յաճախապատում»-ի հետևյալ տողերը «Ձի որք ճշմարտութեամբ և անարատութեամբ և անբիծ սիրով նահատակին ընդդէմ չար ցանկութեանցն և ամենայն վնասակարաց յաղթող լեալ վարտիրոսացն առնուն պպասկն»³¹։ Ի հակակշիռ ուշ անտիկ շրջանում միթրաիստական գաղտնածիսության մեջ ներկայացված փնվորի, իբրև ռազմիկի, խիստ նեղ, փոստ առարկայական ընկալման, քրիստոնեության մեջ Քրիստոսի հետ նույնացած խաչի «նշանի տակ պատերազմելը ընկալվում էր որպես համամարդկային ճակատագրի հարացույց»³²։ Այս կապակցությամբ հատկանշական է Որոգինեսի հետևյալ միտքը։ «Չրահ ունի արտաքին մարդը, (զրահ) ունի նաև ներքին մարդը։ Ով մարտնչում է ըստ իր ներքին մարդու (հմտ. Եփես. Գ 16), ծածկվում է Աստուծոյ ցրահով, որպեսզի կարողանա դիմակայել սատանային»³³։ Ուրեմն մարտիրոսացում է ոչ միայն մարմնական զրկանքներին տոկալը, այլև՝ զանազան կենցաղային, այսրաշխարհային գայթակղություններին դիմադրելը ու հոգևոր մտանքնառմի մեջ անհողողող մնալը։ Քրիստոնյա մարտիկի ոգեղեն պայքարի այս ընկալման հիմքում է ընկած ճառի հետևյալ արտահայտությունը։

Ինչպես միջնադարի շատ երկերում, այստեղ ևս արժանին է հատուցվում դավանաբանությանը։ «Չնոյն բան սասց,—կարդում ենք ճառում,—մի և միայն ձայն Աստուծոյ և ոչ յերկուս բաժանեաց»։ Ընդգծված բառերը որոշակիորեն հայտանշում են Քրիստոսի, իբրև Բանի, մեկ բնության վերաբերյալ Հայ

²⁹ *Տե՛ս* В. В. Бычков, Эстетика Поздней античности. II—III вв., М., 1981, с. 144—6.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 144։ Այս է պատճառը, որ Քրիստոսի տևորինական փրկագործության կիպակետը հանդիսացող խաչը «Բարձրացուցէք»-ում որակվում է որպես «առաքելոց պարծանք» և «մարտիրոսաց պատկ»։ անդ, էջ 117։

³¹ «...Յաճախապատում ճառք», էջ 111—112։

³² *Տե՛ս* Аверинцев, *Углы*, էջ 125։

³³ Նույն տեղում։

²⁶ Չեռ. № 2039, թ. 25ա հմմտ. Минин, նշվ. աշխ., անդ, 1914, № 9, էջ 49—50։

²⁷ Минин, նշվ. աշխ., անդ, 1911, № 12, էջ 825։

²⁸ Минин, նշվ. աշխ., անդ, 1913, № 5, էջ 167—

Առաքելական Եկեղեցու դավանաբանական սկզբունքը:

Ճառը հրատարակվում է ըստ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի № № 1007 (=A), 3795 (=B), 2039 (=C) ձեռագրերի³⁴: Տո-

ղատակում բերվում են իմաստային որոշ կարևորություն ունեցող տարբերությունները, ինչպես նաև՝ Պետրոս առաքյալի վկայաբանության համապատասխան հատվածները՝ Վկա համառոտագրությամբ:

³⁴ Ձեռագրերի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս Օ. Եգանյան, Ա. Ձեյբուկյան, Փ. Անթրաքյան, Յուզակ ձե-

ռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Կ. Ա. Երևան, 1965, էջ 457, 1086, 706:

A39^ա
B35^բ
C24^բ

ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ Ի ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԿԱՏԱՐՄԱՆՆ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ ՊԵՏՐՈՍԻ

«Իսկ երանելին Պետրոս հասեալ ի տեղի կտակարանն»¹ պատարագի ի վերայ Խաչին Հարն երկնատրին ի հոտ անուշից: Եւ կացեալ առաջի Խաչին, լցեալ Հոգւով Սրբով, կամեցեալ յայտնել Վ//խորհուրդ Խաչին՝ պայտնեալն նմա ի Տեառնէ առ որ մերձն կայր յայտնի տեսլեամբ Հոգւոյ նորա աներեւութացեալ, և արութեամբ կոխեալ վերկիւղ մահու՝ հրամայեաց կախել պինքն գլխիվայր: Եւ սկսաւ խաւսել առ մերձ եկեալսն ի վերայ բարձրաբերձ // բեմի՝ հրատարակելով ի լսելիս տեսարանին պծածկեալ խորհուրդ Խաչին, զոր յառաջն ոչ կարէին լսել, այժմ ամենեցուն ի պղծումն եկեալ, լցեալ Հոգւովն Սրբով, կարացեալ ի միտ առնուլ պիմաստութիւն Հոգւոյն, որ ի նմա խաւսէր, պի որպէս ճառագայթք արեգականն տպաւորեալ ի ջինջ հայելոջ և անտի նշոյլս արձակելով, զմերձ եկեալսն լուսաւորեն: Սոյնպէս և Պետրոս. ոռճացեալ, լիապատար լցեալ Հոգւովն Սրբով, արտափայլեալ լուսովն լնոյր զըրջապատեալ ժողովուրդսն, և վասն այնորիկ ասէր. արդ լուարոք լուսաւորեալքդ Հոգւով պայն, ինչ «զոր յառաջն ոչ կարէիք² լսել կամ իմանալ»³: Այսպէս և առ մարգարէիւքն լինէր. յորժամ մարգարէքն լնուին Հոգւով, արժանաւորքն, որ մերձ լինէին, ընդ նոսին լնուին Հոգւով⁴: Որպէս ընդ Դաւթայ երգեալն պնուագս սաղմոսաց Ասաք և Դիդովմ և այլ բազումք լնուին Հոգւով, սոյնպէս և ի լնուին Պետրոսի Հոգւով, լցան ամենեքեան Հոգւովն // Սրբով, որպէս ի վերնատանն անդր: «Եւ կացեալ Պետրոս առնլթեր Խաչին՝ սկսաւ ասել այսպէս. ո՛վ անուն Խաչի, ծածկեալ խորհուրդ»⁵, պի զչարչարանաց ունի պխորիւրդ անուն Խաչս, և չարչարանքն սատակիչ են ախտից: Ըստ այնմ, թէ «հին մարդն մեր խաչակից եղել նմա, և որ չարչարի մարմնով, արդարանայ հոգւով, պի որ մեռանի մարմնով, արդարացեալ է ի մեղաց, և եթէ մեռաք ընդ նմին և կեցցուք»⁶: Ահա մահ և կեանք պոյգընթացք ի միասին գումարեալք, ի միում ենթակային վարին⁶: Այս է անուն Խաչին՝ մահացուցիչ մահու և մահաբեր ախտից և կենսագործող հոգւոյ: Վասն որոյ և ասէ. «ո՛վ ջնորի անձառելի ի վերայ Խաչին ասացեալ»⁷, ի նմանէ մահ բխեալ, և մահացուցիչ մահու և կենաց աղբերացուցիչ, մահացելոցս կենսագործիչ, պի նոյն անուն Խաչի պմահ կենդանի մեռուցանէ և, զըմբռնեալսն ի նմանէ, կենսագործէ և կորչէ ի կեանս անապականս: Այս էր խորհուրդ ծածկեալ Խաչին եւ ջնորիք անձառելի//ք՝ յայտնեալ ի նմանէ⁸: «Ո՛վ բնութիւն մարդոյ՝ մեկուսանալ Ա40^բ յԱստուծոյ ոչ կարացեալ»⁹: Վասն բն//ական ունելոյ զսերմնական¹⁰ Բանն

¹ Վկա, էջ 53 տ. 19—20 (Տողատումը մերն է—Հ. Բ.): «Իսկ սուրբն Պետրոս հասեալ ի տեղին, ցածոյց...»: ² Ա կամէիք: ³ Վկա, 53 տ. 36. «յորժամ կարէ ոք յառաջագոյն լսել չկարացեալ...»: ⁴ Ա չիք՝ արժանաւորքն... լնուին Հոգւով: ⁵ Վկա, էջ 53 թ. 25. «Երբեալ այնուհետեւ եկաց առ ընթեր Խաչին և սկսաւ այսպէս...»: ⁶ Ա ընթակային վայրի: ⁷ Վկա, էջ 53 տ. 29—30. «ո՛վ անձառ ջնորի ի վերայ անուան Խաչիս ասացեալ»: ⁸ C չիք՝ Այս էր խորհուրդ... ի նմանէ: ⁹ Վկա, էջ 53 տ. 31—32. «Ո՛վ բնութիւն... կարացեալ»: ¹⁰ Հռովմ. 2 6—8:

ի բնութեան, տնկեալ ի ստացողէն, որպէս մանկանցն առ ծնադան, ոչ գիտողաբար բնականապէս գթացեալ առ ծնողն¹⁰, այլ բնաւորաբար շարժեալ հարկաւորաբար վերնութիւնս ունելով մշտաշարժ խաղալ յայստիկ: Ապա ուրեմն՝ բնութեամբ ունէր մարդն պարախաղաց շարժութիւն յառաջին պատճառէն գոյացողաբար յարամնացեալ ի գոյութեանս: Վասն որոյ հարկաւորաբար ունի շարժութիւն առ սկզբնատիպն վերաբերիլ, և ոչ կարացեալ մեկուսանալ, ընդ որում ըստ պատկերին ստեղծաւ: Սոյնպէս և սկզբնատիպն ոչ կարացեալ ժուծել կամ հեռանալ ի պատկերէն իւրոյ տարամերժիլ մեկուսութեամբ¹¹: Վասն որոյ և նա բնականաբար¹² ունելով պարախաղաց շարժումնս գթոյ առ տիպ պատկերին իւրոյ, այլ՝ հետեւողաբար բռնն հարեալ¹³, միաւորեաց յինքեան անճառ միաւորութեամբ եւ խառնեաց յիւրն բնութիւն՝ անարձակ կապակցութեամբ յարամնացեալ: Եւ արդ. լուր յաջորդացն՝ զինչ ասէ հարստահարեալն ի սիրոյն Քրիստոսի. «բռնադատեմ զքեզ ա[յ]ժմ ի կատարածիս»¹⁴ եղեալ, ո՛վ անձն իմ, խաչակցիլ ընդ Քրիստոսի, և բռնաբար յափշտակեալ/լ զարքայութիւն՝ գործակից ունելով զՔրիստոս ի հանդիսի մարտիս¹⁵: Եւ արդ. ո՛վ ծածկեալ խորհուրդ խաչի, յայտնեա՛ այժմիկ, զի ոչ ժուծեմ զհին խորհուրդ խաչին փակել ի յոգւոջ իմում, զի խորհուրդ խաչին ծածկեալ էր յափտեանս առ Աստուծոյ, որ զամենայն ինչ արար: Եւ արդ. «միայն խաչ թուի ինչ ձեզ, որ երեւիդ այժմ»¹⁶, այլ, որ ի դմա ծածկեալ է ահաւոր վարութիւն, ի վերջան վամենայն վարութիւնս, զի վամենայն արարածս բարձեալ կրէ յինքեան//: Եւ այժմ ծանուցից ձեզ զանճառ խորհրդոյն վարութիւն, զոր յառաջն ոչ կարէիք լսել և տանել: «Այժմ ի կատարածիս լուարուք ինձ: յԱմենայնի զգալի կենացս որոշեցէք զանձինս ձեր»¹⁷, զի հոգին է ստեղծուած ըստ պատկերին Աստուծոյ և զմարմին ունի գործի առ կենցաղ, որք ոչ են ճշմարիտք, այլ՝ ստուերք// սնտոյ և ունայնութեան կենցաղ: Արդ մի՛ զբաղեցի հոգին ի ձեռն զգայութեանցս կապիլ ընդ կենցաղս և ի սնտոսի զբաղնուլ, զի մի տարամերժեցի ի ճշմարիտ կենացն: Այլ՝ ի բաց կացէք յերեւելեացս, որ են պատրուդ¹⁸ զգայութեանցս: Արդ. «խցէք զաչս ձեր յերեւելի տեսութեանցս»¹⁹, զի մի պատրեալ խաբիցիք ի սնտոսիս, զի մի կա//խարդեալ կապիցիք ի լուր սնտոյ՝ ոչ կարացեալ ընդունել զլուր Բանին ճշմարիտ վարդապետութեան: Թաքուցէք եւ յայտնի գործս ձեր, որ ի սնտոյ փառս վերաբերէ զձեզ, զի մի՛ ի վայր կործանեցիք զայն, որք ինեւ եղեն ճշմարտութեան ծանուցումն և զամենայն խորհուրդս փրկութեան ծանիցիք ի յայտնութենէ Հոգւոյն, զոր ընկալայք, մի աւտարանայք՝ բացամերժելով զգիտութիւն Հոգւոյն, զոր ընկալայք: «Ձի պարտ է ամենեցուն դառնալ և ելանել ի խաչն Քրիստոսի, որ է ամենեցուն կարգեալ Բանն»²⁰: Ոչ փայտեղէն խաչին ասէ, այլ ինքն զԲանն կոչէ խաչ: Որպէս եւ Եփրեմ ասէ յայն բանի, թէ «այն, որ ոչ գիտէր զմեղս, վասն մեր մեղս արար, այսինքն՝ զմարմինն խաչ արար», ապա ուրեմն՝ խաչ զչարչարեալ մարմինն Քրիստոսի կոչէ: Եւ մեզ ասէ. պարտ է դառնալ հեշտասիրութենէ և նմանիլ խաչեալ մարմնոյն Քրիստոսի: Որպէս Եւագրիոս մեզ ուսուցանէ, թէ «մարմինն Քրիստոսի՝ գործք արդարութեան»: Որպէս Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս սահմանեաց, թէ «որ ոչ առնու զխաչ իւր եւ գայ զկնի իմ, ոչ ժառանգեցէ²¹ զարքայութիւն իմ»²²:

¹⁰ C զերմն: ¹¹ C մերժել՝ հեռաւորութեամբ: ¹² C բնականաբար: ¹³ AB հարկանել: ¹⁴ Վկա, էջ 52 տ. 32—33: «բռնադատել զքեզ աստ ի կատարածի այժմիկ»: ¹⁵ C հանդիսարանիս փիս ի... մարտիս: ¹⁶ Վկա, էջ 53 տ. 34—35. «խաչս մի այսպէս թուեցի ձեզ որպէս երկիս...»: ¹⁷ Վկա, էջ 53 տ. 35—54 տ. 2. «...մանաւանդ յորժամ կարէ ոք յառաջագոյն լսել չկարացեալ: Ի վերջին ժամանակս և ի կատարածի եղեալ իմ, լուարուք ինձ. «Յամենայնի ի զգալեացս որոշեցէք զհոգիս ձեր, յամենայն երևելեացս, որ չէ ճշմարիտ, ի բաց յերուք...»: ¹⁸ A պտուղք: ¹⁹ Վկա, էջ 54 տ. 3. «խցէք զաչս ձեր յերեւելեացս, խցէք եւ զառաջափելի ալկանջս ձեր»: ²⁰ Վկա, էջ 54 տ. 34—35. «...բանսի պարտ է ելանել ի խաչն Քրիստոսի, որ կարգեալ Բանիս միայն» հմմտ. Ա Կորնթ. Բ 2: ²¹ AB ծանիցէ:

²² Մատթ. Ժ 38:

- B37^բ Ապա ուրեմն՝ վկիրս մեռելության կոչեաց խաչ, // զոր ասաց, թե պարտ է ելանել ի խաչ, ըստ այնմ, թե «մեռաք ընդ Քրիստոսի, ընդ նմին եւ կեցցուք»²²: Խաչ ասէ// վկարգեալ Բանն, մի եւ միայն, զորոյ ասէ Հոգին Սուրբ. «վի՛նչ է Քրիստոս. Բան եւ Չայն Աստուծոյ»: Արդ. հայեաց ի ճշմարտության բանն հաւատոյ, զի զոր խաչ ասաց, որ են չարչարանի ընդ Քրիստոսի, զնոյն Բան ասաց մի եւ միայն Չայն Աստուծոյ²³ եւ ոչ ընդ Քրիստոսի, զնոյն Բան ասաց խաչ, եւ զնոյն Բան ասաց Հոգին Սուրբ զՔրիստոս: «Չի նոյն Բանն իցէ ուղիղ փայտս, յորում խաչեալս եմ, եւ խոտորնակ փայտիս՝ պնտութիւն մարդոյն առձայնեալ ասաց. ո՛վ հրաշից մեծի խորհրդոյն»²⁴. զի փայտակերտ ձեւացեալ խաչին միայն աւիրինակ եւ նմանութիւն ճշմարտության ասաց զաղափարի: Իսկ ճշմարիտ²⁵ խաչ զնոյն Ինքն զԲանն ի Հարե ասաց: Եւ արդ. պարտ է մեզ բառնալ ի կրից կենցաղոյս եւ բեռեռել ընդ Բանին Աստուծոյ անբաժանաբար, ըստ առաքելոյ. «Եւ արինակաւք արինացն մեռալ»²⁶: Եւ արդ. տես ի նմին մարմնի վեռնելութիւն եւ աստուածային կեանս պուզընթաց, զի Աստուծով կեցից եւ ընդ Քրիստոսի ի խաչ ելից²⁷. Ահաւասիկ խաչ եւ Կեանք պուզադրեալք եւ «կենդանի ոչ եմ ես, այլ կենդանի է յիս Քրիստոս»²⁸: Ահաւասիկ ճշմարիտ մեռելութիւն եւ ստուգապէս կենդանութիւն: Ապա ուրեմն՝ որ ըստ ի//նքեան կայ յայսմ կենցաղոյս, ստուգապէս մեռեալ է յայնմ կենացն եւ ի խաչն Քրիստոսի ելեալ: Վասն որոյ եւ պարինակն յայտնի եցոյց ի տարացուցչէ խաչին: Ասէ. ուղիղ փայտս Բանն է, որ ոչ խոտորեցաւ ի չար եւ ոչ գայթակղեալ անկաւ, այլ՝ եկաց կանգուն՝ հաստատեալ յերկրի: Չի թեպէտ վեռնաւ ամենեցուն երարձ, այլ ինքն ոչ ախտացաւ, որպէս ասաց Յովհաննէս, // թե «չեմ բաւական լուծանել վիրացս կաշկացն նորա»²⁹, զի եւ ոչ իսկ կապեցաւ ի նա դուպնաքեա գիծ մեղաց: Ապա ուրեմն՝ մարդկութիւնս բոլորեալ, սկսեալ ի նախաստեղծէն, զլորեալ գայթակղեցաւ լարծող մեղաւքն, // վարկուցեալ, յերկիր անկաւ, զորս արինակեաց խոտորնակ փայտին, որ ոչ կարեաց կալ կանգուն, ըստ բնութեան, այլ՝ անկեալ դիւ յերկիր խոնարհեալ: Ապա ուրեմն՝ երկրորդ Ադամն միայն եկաց կանգուն՝ բնութեամբ անխոնարհելի: Եւ վասն անկանելոյն ի վիհի կորստեան, խոնարհեցաւ որպէս պրոն խաչին, եւ՝ վանկեալ բնութիւնս մեր բեռեռեաց ի խաչին, ընդ Ինքեան, որպէս զփայտն խոտորնակ: Դարձեալ կանգնէ ընդ Ինքեան, բարձրացոյց վանկեալն գերագոյն քան զերկինս՝ // յիւրն հանելով զբարձրութիւն վանկեալքն ի ստորինս, որպէս ասաց «բեռեռն դարձն եւ ապաշխարութիւն մարդոյն է»³⁰, որ կապեցեալ բեռեռն ընդ ուղիղ փայտն, որ է Բանն Աստուծոյ: Եւ նոյն Քրիստոս ուղիղ փայտ ասաց, Բան եւ Չայն Աստուծոյ անտանեաց³¹: Չի, որ զիեւտ մտեալ իցէ սարսուռեցելոցն եւ սրացելոցն նախ Չայնի վարթուցանէ, եւ ապա՝ Բանի ուսուցանէ զճշմարտութիւն: Եւ արդ. ուրեմն. Չայն Աստուծոյ լսելով նշանակեաց զայն Չայն, որ ի դրախտին լուսւ Ադամ՝ զՉայն գնալոյ Տեառն Աստուծոյ ի դրախտին եւ, սարսուռեցեալ, թաքեալ ի ձայնէն եւ, դատապարտեալ ի Բանէն³², արտաքսեցաւ ի դրախտէն: Եւ արդ. պարտ էր նմին Չայնի, յորմէ պակեաւ Ադամ, ձայնել զկնի փախուցելոյն եւ դարձուցանել առ Ինքն, եւ նմին Բանին, որ դատապարտեաց զԱդամ ի մահ, նոյն խոստանալ նմա զկեանս: Քանպի

²² Ե չիք՝ «զնոյն... Աստուծոյ» հմմտ. Վկա, էջ 54 տ. 37: ²³ Վկա, էջ 54 տ. 37—55 տ. 2. «զի Բանն իցէ այս ուղիղ, յորում կախեալս եմ, եւ ձայն՝ խոտորնակ փայտս բնութեան մարդոյն»: ²⁴ Ե ստոյգ: ²⁵ Վկա, էջ 55 տ. 2—4. «իսկ բեռեռնքս, որ պնդի յուղիղ փայտի խոտորնակս ի միջոցի, դարձն եւ ապաշխարութիւն մարդոյն...»: ²⁶ Հմմտ. անդ. էջ 54 տ. 36—7: ²⁷ Ա ձայնէն:

*** Հոովմ. Զ 8:

**** Գաղատ. Բ 19:

***** Անդ. Բ 20:

***** Անդ:

***** Յովն. Ա 27:

- այլ ումեք չէր հնար հաւատալ Ադամայ վերստին ընդունել վկեանս²⁸, թե-
B38p պէտ էր ի բազմաց լուաւ արեւարանութիւն բարեաց ի մարգ//արեիցն,
 մինչեւ եկն նոյն Չայնն եւ Բանն Աստուծոյ, եւ նոյն դարձեալ Չայնին
 դարձոյց եւ Բանին խոստացաւ նմա անմահական կեանս: Եւ արդ. տե՛ն
A43p զձեւ նաչ//ին ընդդէմ արեւմտից տարածեալ զբազուկս, զի մարդոյն ար-
 տաքսելն յԱդին դրախտէն եւ, տարամերժեալ ի կենաց փայտէն, դիմեաց
 յարեւմուտս, տարադէմ հալածեալ առ նսեմային խաւարն, թիկունս տու-
 եալ արեւելեան լուսոյն եւ կենաց դրախտին: Վասն որոյ եւ Տէրն, ընդդէմ
 արեւմտից տարածեալ զգիրկսն, ուժգին ձայնիւ գոչեաց դարձուցանել
 զսարսուռեալսն առ լոյսն ճշմարտութեան եւ, ժողովեալ ի գիրկսն իւր
 զփախուցեալսն ի ճշմարտութենէ լուսոյն, ի բազմախոռոն ժողովոյն հոմա-
 միաւորեալ սիրով շինեաց եկեղեցի եւ հիմնեցոյց ի վերայ պետրոսեան
 վիմին՝ ոչ կարացեալ դրանցն դժոխաց ընդդէմ հարկանել ընդ հաստա-
 տութեան վիմին: Վասն որոյ հիմն եկեղեցոյ Պետրոս դարձուցանէ զեկե-
 ղեցի յարեւմտից յարեւելս կոյս, առ դրախտն կենաց: Սակս այնորիկ հրա-
 մայէ գլխիվայր խաչել եւ «զամենայն կերպարանս իւր փոխէ ընդդէմ ս-
 ոռաջին մարդոյն, որ զկերպարանս իւր փոխակերպեաց՝ զբարին ի չար
 դարձուցանելով, որով զաջն ձախ համարեցաւ եւ զձախն՝ աջ եւ զբար-
 տքն այլովք հանդերձ: Եւ այս էր խրատն Տեանն՝ խորհրդաբար զմեզ ուսու-
 ցանելով»²⁹: Եւ արդ. միտ դիր խոնարհութեան, զի մինչ էջ Ադամ ի դրախ-
 տէն, դիմաւք դարձեալ առ խաւարն// թիկունս տալով լուսոյն, ոչ ահա
C26p միայն վխաւարն տեսանէր զհեշտութիւն մեղացն, // որ է ճշմարիտ խա-
A44mւար հոգւոց, զոր կարծէր լոյս գոյ: Որպէս ասէ Դաւիթ. «Ասացի խաւար,
 ուրեմն, ծածկեաց զիս եւ գիշեր մեղաց փոխանակ լուսոյ փափկութեան
B39m իմոյ: Վասն զի լոյս փափկութիւն կարծէի, եւ լուսոյն տեսութեն//է անգործ
 մնացի*****»: Ո՛չ ահա յայտ ցուցանէ արինակաւս վմտացն դառնալն
 ի ճշմարիտ լուսոյն տեսութենէ առ թանձրամած խաւար եգիպտատանջ
 ախտից մարմնոյս հեշտութեանց՝ անգործութեամբ ճշմարիտ լուսոյն տե-
 սութեամբ: Դարձեալ զաջ կոյսն ի հիւսիս դարձուցեալ եւ զահեակն՝ ի
 հարաւ, զոր Սողոմոն ասէ, թէ «հողմն հիւսիսի թէպէտ եւ բուռն է, այլ
 աշողակ սախ»*****: Եւ ո՛ւմ կոչեցի աշողակ, եթէ ոչ որոց դէմ ե-
 դեալ է ի խաւարն, եւ ի թիկունս տացէ լուսոյն արեւելեան: Վասն այնո-
 րիկ կոչի բուռն խստութիւն ատոյ հիւսիսոյ, զի ոչ երբեք ջեռաւ յարեգակ-
 նային տապոյ եւ ոչ լուսաւորեալ սակս հեռաբնակութեան ոլորտացեալ
 յանտեղի բացածութիւն՝ ի բոլորից լուսաւորացդ անհաղորդ մնացեալ,
 սառնամանեաւք եւ խաւարաւ պարփակեալ. յարինակ խաւարային մեղաց
 տեղոյն, որ անմասն ունի զկայսն իւր ի լուսոյ գիտութեան՝ զետեղեալ ի
A44p չարիս խաւ//արամած պարսպով պարփակեալ: Յայս ունէր մարդն աշո-
 դակ գործն՝ հեշտ ի կիր առեալ, անյագաբար խրախացեալ ի լուսոյն առ
 խաւարն: Իսկ զահեակն առ հարաւ կոյս ուղղեալ, անգործ եղեալ ի լուսոյ
 արեգասեաց. զի հարաւ միշտ ջեռեալ եւ միշտ լուսաւորեալ է վասն լուսոյ
 արեգականն մերձաւորութեան, յորմէ վրիպեալ մարդն ի լուսոյ բարեացն,
 ձախողակի առնէր³⁰ զբարեպաշտութիւն՝ անգործութեամբ տարամերժեալ
 ի բարոյն: Իսկ Պետրոսի ջրջեալ զայսպիսի կերպարանս զդէմս, որ ի խա-
 ւարն էր մարդկան, զիւրն ի լոյս գիտութեան արեւելեան դարձուցանէր,
 զոր մարգարէն ի դէմս մեր արեւաբանեաց. «Արի Երուսաղէմ ի մեռելու-
 թենէ խաւարին եւ հայեաց ընդ արեւելս»*****, ի Քրիստոս՝ Արեգա-
B39pկըն արդարութեան, եւ տե՛ն զեկե//ալ փրկութիւն քո յարեւելից, ընդ յոր

²⁸ C զկենդանութիւն: ²⁹ Վկա, էջ 54 տ. 20—29. «Չամենայն տեսիլս վարդուս այսմիկ
 ընծայեցոյց անկեալ ի կոչմանէն, որով զաջն ձախ համարեցաւ եւ ձախն՝ իբրեւ զաջ: Չամե-
 նայն կերպարանս բնութեան իւրոյ փոխեաց, եւ զբարտքն չար համարեցաւ, եւ զբարին՝ իբ-
 րեւ ստոյգ չար: Վասն որոյ Տէրն ի խորհրդեանն ասէր. «Եթէ ոչ առնիցէք զաջն իբրեւ զձախ
 եւ զձախն՝ իբրեւ զաջն... ոչ ծանիցիք զարքայութիւն»: ³⁰ A ունէր:

***** Հմմտ. Սաղ. ՃԼԸ 11—16:

***** Առալ. ԺԷ 16:

***** Հմմտ. Բարուք Ե 5:

- վերացան: Եւ եկեղեցի նորա հայեր պշտցեալ, հիացեալ, ոչ գիտացեալ
 ւծածկեալ խորհուրդն: Եւ ուսեալ ի հրեշտակէն, թէ այս Յիսուս, որ վե-
 րացաւ, նոյնպէս գալոց է յարեւելից՝ լուսաւորել զեկեղեցի իւր փրկեալ:
 Եւ աստանոր կատարէ Պետրոս վրանն Տեառն, եթէ ոչ դարձուցանէք
 A43w զգործարան չարին, որ աջողակ թոյի ձեզ, եւ հեշտ/ակիր առ գործս խա-
 ւարին հիւսիսական բռնութեան, եւ առնիցէք վնոյն ահեակն անգործու-
 թեամբ չարին ոչ գոյացուցանել զբազմաբեղուն չարին գործարան եւ վա-
 հեակն անգործ բարեպաշտութենէ ի գործ բարեպաշտութեան³¹ առ հա-
 րաւային լուսովն առկայիլ՝ հարաւաբեր արեգականն արդարութեամբ լու-
 սափայլեալ: Եւ զդիմացն յետոյս, որ առ արեւելս անտեսութեամբ յարա-
 կացեալս դարձուցանել յարեւմուտս³², լինել միշտ կոյր ի չարիսն, ւտան-
 ջող խաւար մեղացն միշտ ի թիկանց թողուլ՝ չարին անգործութեամբ: Եւ
 C27w // զդիմացն³³ տեսանող զարութիւն հաստատեալ միշտ առ արեւելեան
 պայծառ լուսափայլութիւն³⁴, որով միշտ ւորարձացեալ փափկանայ հոգ-
 ւոյն տեսութիւն³⁵: Որպէս մինչ ի չարիսն էաք, ապատեալ էաք յարդարու-
 թենէն, եւ ոչ դուպնաքեա մասն բարեպաշտութեան ունելով³⁶, այլ մշտա-
 շարժ, անխափան, յարապուարձ խնդութեամբ միտել ի չարիսն անդարձու-
 թեամբ՝ ընթանալով վկնի խաւարին: Ըստ նմին գաղափարի յետդարձու-
 թեամբ առ լոյսն ճշմարտութեան, անարգել փութով ընթացուք՝ անդար-
 A45r դարձութեամբ զչարիսն լինել որդիս³⁷ // լուսոյ եւ որդիս տունջեան՝ վե-
 րածնեալք ի լոյս կենդանի, ըստ սկզբնատալին լուսոյ կերպացեալք, ան-
 ստուեր լուսով գիտութեամբն առ լցեալք, եւ ըստ գաղափարաց, ըստ
 B40w Պետրոսի, ուղղել զգնացս ի վեր/ին մայրաքաղաքն, որոյ ճարտարապետ
 եւ արարիչ Աստուած է: Ոչ հաստատել յերկրի զգարշապարս, զի մի դար-
 ձեալ առն դարանակալ հանդիպեցի խայթել զգնացս մեր, որ առ Աստ-
 ուած, այլ՝ մերկ, ըստ Մովսիսի. գարշապարացն ելանել ի վերայ սուրբ
 երկրին եւ վանկոյնն առն զարքունի գնալ ճանապարհն, որ է նոյն Ինքն
 ճշմարիտ Կեանքն Քրիստոս եւ լէւն անգծելի³⁸, սողնական սկզբնաչափ
 առնին, զոր Սողոմոն յաղեալ³⁹, ոչ ծանեալ զշաւիղս Իսրայելի ծարաւա-
 կան քարքին յանգծելի վիմին արահետ:

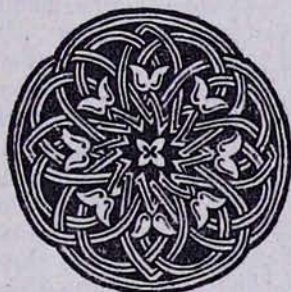
«Եւ ընդ Պետրոսի յառեալ հոգոյ ակամբն միշտ նկատել⁴⁰ զՔրիստոս
 առաջի աչացն»⁴¹ «գոհութեամբ խաւսել ընդ նմա ոչ շրթամբք այսուիկ, որ
 յարեւստից շարժեալ բայից շարադրութեամբ մերձանալաւք զնոր անձնիցն
 ախտից տրամադրութիւն արտաբերեալ առաջարկութեամբ [յ]ատաւոր
 շարժմամբ եւ ոչ բերանով, որ սուտ եւ ճշմարիտ ելանէ: Այնու բարբառով
 գոհացայց զքէն, որ լռութեամբ իմանի»⁴² եւ նովին տեսանալ հոգոյ ա-
 կամբ, որ աշխարհիս գոյ անգիտելի, որով երկրպագի Հայր, ճանաչի Որ-
 դի եւ լուսափայլի Հոգին՝ հաղորդութեամբ նոցոյն: Նովին ընդ նմին
 առնին եւ գոհանալ, անճառելի խնդութեամբ վերագոչել. «Դու՛ իմ Հայր՝
 վերստին ծնանելով ի յոյսն կենդանի, դու՛ իմ եղբայր անդրանիկ յաւա-
 րանին արգանդէ, դու՛ իմ մատակարար՝ երթալ եւ պատրաստել մեզ տե-
 դի, գալ եւ առնուլ զմեզ, դու՛ ամենայն յամենայնի կենագործաւդ եւ
 ապատիչ⁴³ մեր»⁴⁴: Ձի հարկեալ քո յաւետախաղաց գթոյ բնաւորակա-

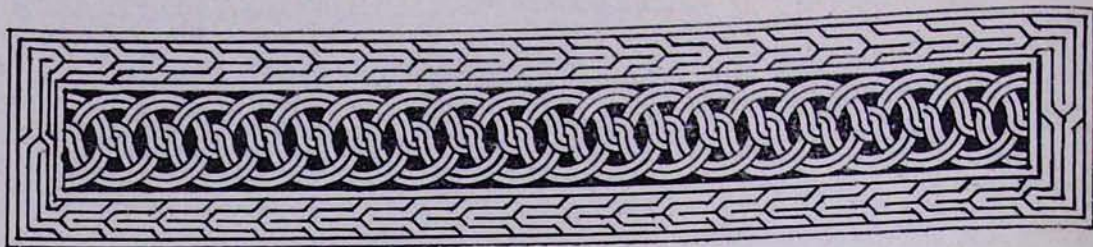
³¹ C ոչ բազմացուցանել զչարիսն եւ վնոյն առն առնեակն ի գործ բարեպաշտութեան
 փիս. ոչ գոյացուցանել ...ի գործ բարեպաշտութեան: ³² C եւ պետոյսն դարձուցանել յարե-
 մուտս փիս. եւ զդիմացն... յարեւմուտս: ³³ C վերեւացն: ³⁴ C լուսաւորութիւն: ³⁵ AB տեսա-
 րանն: ³⁶ C մասն մի դոյզն տեսութեան ունել բարեպաշտութեան, այլ... փիս. ոչ դուպնաքեա...
 ունելով: ³⁷ C ի չարիս անարգեալ փութացարուք անդարձութեամբ լինել որդիս փիս. ի
 չարիս անդարձութեամբ... չարիսն լինել որդիս: ³⁸ C անկործ: ³⁹ A յաղեալ. B յառնել:
⁴⁰ C նկարել: ⁴¹ Զեռագրերում չափերունքով նշված այս հատվածը չիք վկայաբանության մեջ:
⁴² Վկա, էջ 55 տ. 6—12. «Գոհանալ զքէն ոչ շրթամբք այսուիկ բերեռեցելովքն եւ ոչ լեզուով. որ
 սուտն եւ ճշմարտութեան բանն ելանէ եւ ոչ բանիւ այսուիկ, որ արուեստականութեամբ եւ հիւթա-
 կանութեամբ յառաջ խաղայ, այլ այնու բարբառով գոհանալ զքէն, թագաւոր իմ, որ լռութեամբ
 իմանի, որ յայտնապէս չսին»: ⁴³ C արարիչ: ⁴⁴ Վկա, էջ 55 տ. 19—21. «Դու՛ Հայր իմ եւ եղ-
 բայր իմ, դու՛ մատակարար իմ եւ ամենայն ինչ իմ դու, եւ ամենայն ի քէն, եւ ոչ ինչ, որ ոչ
 ի քէն»:

- նի⁴⁵, զոր ունիս միջտ առ մեկ, ի խնդիր եկեալ քաջ հովուիդ մոլորական ոչխարին գազանակուր եղելոյ, կորսեալ արութեամբ⁴⁶ ի բերանոյ առիծոյն զբլթակ ունկան նախամարն, որ խլութեամբ եղեւ կերակուր չար գազանին մահու, եւ զաքեացս երկուս^{*****} նախահարն, որ կապեցաւ
- B4 0^բ չարաչար // ընթացիւքն առիծոյն. ծանուցող չարին գիտութեամբ՝ կարծիս առնելով աստուածանալոյն, որ է ստուգապէս տեսակ չար իմաստիցն անհանձար գիտութեան, որով կապեցաւ իսկ տոռամբ մեղացն, զի մի այլ եւս ընթացի ի չարագոյն ընթացումն եւ ամբարձումն, որ է վայր կործան-
- A46^բ ման առիթ: Եւ բեւեռեալ անարձակ // կապանաւք ի փայտին մահաբեր՝ գերի եւ ծառայ մահու յափտեան, ոչ ոմեք գոլ հնար արձակել զնա:
- C27^բ Վասն որոյ գթածաբար խոնարհեալ ծնողին⁴⁷ // ի բարձանց գայր ի խընդիր կորուսելոյն: «Եւ, առեալ զկապեալ ոտս նորա, բեւեռաւք պնդեաց ի խաչափայտն, զի արձակեսցէ»⁴⁸ զկապեալ ոտս նախահարն, որպէս զի բեւեռաւք զբեւեռս թափեսցէ: Այսպէս բեւեռաւք պնդէին զանմեղ ոտս Տեառն ի Խաչին⁴⁹: Բեւեռք ոտից մեղուցելոյն ի դժոխս ոստուցեալ արձակիր կապեալն մեղաւք: Վասն այնորիկ ոտք Տեառն ի ստորին կողմ Խաչին⁵⁰ բեւեռէր⁵¹, զի ոտք Ադամայ ի ստորին կողմն խաւարի կապեցաւ: Եւ ոչ եւս յայնմ հետէ կարող գոլ առ վերինն ընթանալ աշխարհ, այլ ի ստորին դժոխս իջանէր: Իսկ ոտք Տեառն ի խոնարհ կոյս ուղղեալ զիջումն յերկնից⁵² յերկիրն նշանակէր գալ ի խնդիր կորուսելոյն: Եւ ի ստորին կողմն Խաչին բեւեռեալ. զի կապեալ ոտս նախահարն արձակեսցէ Աստուածն իմ, եւ նմա փառք յափտեանս. ամէն:

⁴⁵ C չիք՝ բնատրականի: ⁴⁶ C քաջութեամբ: ⁴⁷ C Ստեղծիչն: ⁴⁸ հմմտ. Վկա, էջ 55 տ. 2—3: ⁴⁹ C որք պնդեցին զանմեղ ոտս Տեառն ի Խաչին: ⁵⁰ C երկրի: ⁵¹ A կապեցաւ: ⁵² C ի բարձանց:

***** Հմմտ. Ամովս Գ 12:

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ՆԵՐՔԻՆ ԲԵՐԴԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ

Մեծ և նշանակալից է Անի քաղաքի դերը միջնադարյան Հայաստանի ու հայ մշակույթի պատմության մեջ: Լինելով Բագրատունիների թագավորանիստ, կաթողիկոսական աթոռանիստ քաղաք, հայ ազնվականական հայտնի տների, մեծաթիվ արհեստավորների, առևտրականների, մտավորականների բնակության վայր՝ ամրակառույց ի սկզբանե, գեղեցկաշեն ու բազմամբոխ, Անին եղել է Հայոց աշխարհի քաղաքական, տնտեսական, հոգևոր և մշակութային կյանքի կարևոր կենտրոն: Անգամ կորցնելով իր թագակիրներին, քանիցս ավերվելով բարբարոսների կողմից, մինչև իր գոյության վերջը այն շարունակում էր քաղաքամայր հորջորջվել: Նախկին արքայանիստը փայլուն ծաղկում ապրեց XIII դարի առաջին տասնամյակներին, Չաքարյանների օրոք: Ճիշտ է, 1236 թ. մոնղոլների կողմից քաղաքի գրավումը, կողոպուտը, բնակչության ջարդն ու գերեվարությունը, ապա դրան հաջորդած հարկային ծանր լուծը Անիի ամայացման ու կործանման նախասկիզբը եղան, սակայն քաղաքը դեռ բավական ժամանակ կարողացավ մասնակիորեն պահպանել իր տնտեսական ու մշակութային դերը:

Չեռագիրը, որի մասին կխոսենք ստորև, պատկանում է անիական արվեստի վերջին շրջանի եզակի հուշարձանների թվին և դասվում է մինչև մեր օրերը հասած այն փոքրաթիվ ձեռագրերի շարքը, որոնք ստեղծվել են բուն քաղաքում: Դա մի Ավետարան է՝ գրված 1298 թ. Անիի Ներքին բերդում: Չեռագիրն այժմ պահվում է Լենինգրադում:

Տեղի Ասիական թանգարանի կողմից այն ձեռք է բերվել 1913 թ., ավելի ուշ, այդ թանգարանի հավաքածուի հետ անցել է ՍՍՀՄ ԳԱ Լենինգրադի Արևելագիտության ինստիտուտին, ուր և գտնվում է մինչև ծրս՝ պահվելով B⁴⁴ համարի տակ: Չեռագրի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Լենինգրադցի գիտնականներ Կ. Յուլբաշյանը¹, որը կատարել է ձեռագրագիտական քննություն, և Տ. Իզմայլովան², որն անդրադարձել է Ավետարանի նկարազարդմանը: Մենք ես, անդրադառնալով սույն ձեռագրին, նպատակ ունենք այն քննության առնել անիական ձեռագրական հուշարձանների հետ իր ունեցած առնչությունների տեսանկյունից, ընդգծել նրա կապը քաղաքի պատմության ու մշակույթի հետ:

Հենց սկզբում նշենք, որ B⁴⁴ համարը կրող ձեռագիրը մի ամբողջություն չէ, այլ բաղկացած է մինևույն կապի մեջ ամփոփված երկու միավորից. 1—167 թերթերը Ավետարան են, իսկ 168—213 թերթերը պարունակում են աղոթքներ և ջրօրհների ծիսակարգ: Կ. Յուլբաշյանը գտնում է, որ երկրորդ մասը ծագումով ավելի հին է (XI—XII դդ.), բայց Ավետարանին է կցվել հետագայում, 1596 թ. ձեռագրի նորոգման ժամա-

¹ К. Юзбашян, Ангийская рукопись 1298 г. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 2, էջ 77—94:

² Т. Izmailova, Le manuscrit enluminé d'Ani de 1298, Revue des études Arméniennes, t. VIII, Paris, 1971. p. 289—309.

նակ³: Ավետարանը ևս, գրչության նյութի առումով, միատարր չէ: Նրա սկզբի մասը մագաղաթի վրա է գրված, իսկ 119 թերթից շարունակված է թղթի վրա: Չեռագրի երկրորդ մասը ամբողջովին թղթի վրա է գրված: Պահպանված հիշատակարանները Ավետարանի էջերում են, և այդտեղ նշված տվյալները (գրչության տեղն ու ժամանակը, գրիչը, մանրանկարիչը, ստացողը և այլն) վերաբերում են Ավետարանին, իսկ ձեռագրի երկրորդ մասի վերաբերյալ տեղեկություններ չունենք. պարզ է միայն, որ դա գրված է ուրիշ գրչի ձեռքով և ծաղկված չէ:

Ավետարանը պարունակում է 19 պրակ, թերթ՝ 167 (23,5×15,5 սմ), գրված է բոլորգրով, երկայուն, տող՝ 29: Այն ընդհանուր առմամբ ամբողջական է (պակասում են մի քանի թերթեր): Չեռագրի գրիչն է եղբայրիկ արեղան, նկարիչը՝ Խաչատուրը, ստացողը՝ անեցի Հակոբ քահանայն: Գլխավոր հիշատակարանը, որը գտնվում է Ավետարանի վերջում (էջ 166ա—167ա), պարունակում է տեղեկություններ ինչպես պատվիրատուի տոհմի և ձեռագրի գրության շարժառիթի, այնպես էլ նրա գրվելու ժամանակի և Արջո Առիճի ուխտին ընծայվելու վերաբերյալ: Այն գրված է եղբայրիկ գրչի ձեռքով, Ավետարանի բուն գրչությունից մի փոքր մանր բոլորգրով: Գլխավոր հիշատակարանից մեջ ենք բերում առավել տեղեկաշատ մի քանի հատված. «Արդ, Յակովբս այս, լեռնալ ի սեր սրբութեան, ետ գրել զսա վասն յիշատակի հարապատ ըստ մարմնոյ եղբար իւրոյ **Ստեփաննոսի...** Իսկ ես... **Յակոբ ի մայրաքաղաքէ Անոյ**, հանդերձ աստուածագոյք եղբայր իմ **Ստեփաննոսի** ի մանկութենէ վարժեալ ի Սուրբ ուխտս **Առնանեծոյ**, ի դրան **Սրբոյ Աստուածածնի** և **Սուրբ Գրիգոր** քրիստոսապար **Սուրբ Նշանի**ս հովանեալ տաղարեալ և յայսմ տեղոշ ընկալեալ զաւծումն քահանայութեան պարգևաւ և ոչ ըստ արժանեաց: Եւ քանպի ոչ ունէի այլ ինչ փոխարէկ յաստուածակոյս կողմն հատուցանել եղբարն իմ **Ստեփաննոսի**, բայց միայն զկենսունակս զայս **Ավետարան**, զոր աւանդեցի և ընծայեցի ի բնական տեղիս մեր՝ ի Սուրբ ուխտս **Առնանեծոյ**, ի յիշատակ ինձ և եղբարն իմ և վերաապցեալ հար և մար և քեր և ամենայն արեան մերձատրաց իմոց: ...Արդ գրեցաւ սա ի քաղաքիս **Անո**, ի բերդս **Ներքի** կոչեցեալ, ձեռամբ **Եղբայրիկ արեղայի**, ընդ հովանեալ **Սուրբ Յովաննիսի**: Յաշխարհակալութեան եղլան **Ղազանի**ս, ի թագաւորութեան **Հայոց Սմբատ**, ի կաթողիկոսութեան **տեառն Գրիգորի**, ի վրաց թագաւորութեան

Վաղթանգին, ի պատրոնութեան **ամիրսպասալար Ըահնշահին** և յեպիկոյապոսութեան **տէր Յովաննիսի**, ի տէրութեան **Առնարճո Մագիստրոսնց տէր Յովաննիսի** և **Ամիրին** որդո **Փախրադինին**: Արդ էր թիս **Հայոց Չիւե** (1298 թ.):»։ Այստեղ (էջ 167ա) ավարտվում է գլխավոր հիշատակարանը, իսկ հաջորդ էջում (167բ) Խաչատուր նկարչի հիշատակարանն է՝ գրված հենց իր ձեռքով, մուգ կարմիր թանաքով. «Եւ Կիս՝ զեղկելի նը՝ կարողս, թերևս յամարիք արժանի յիշել ի Տէր և ի Տեառնէ խնդրել թողութիւն մեղաց, զի բազմադէմ են մեղք իմ, մի թէ ներեսցէ Տէր և ապատեսցէ ի կապից մեղաց»: Ոչազրավ է, որ այստեղ նկարիչը չի տալիս իր անունը: Այն գրված է Եվսեբիոսի նամակի խորանի (էջ 3ա) գլխավորի փոքր կամարի տակ՝ կարմիր ներկով. «Կխաչատուր նը՝ կարողս յիշեալ ի Տէր, աղաչեմ»: Չեռագրում պահպանվել է նաև նրա նորոգմանը նվիրված մի հիշատակարան⁴:

Ինչպես տեսանք, Անիի Ներքին բերդում գրվելուց հետո Ավետարանը նվիրվել է Արջո Առիճի ուխտին: Ստացող Հակոբը, որն իրեն անեցի է համարում, ծագումով Արջո Առիճից էր, քանի որ եղբոր մասին խոսելիս հիշատակարանում գրում է. «ի բնական տեղիս մեր՝ ի Սուրբ ուխտս **Առնանեծոյ**». մեկ այլ տեղ՝ «ի մանկութենէ վարժեալ ի Սուրբ ուխտս **Առնանեծոյ**»: Ավելացնենք, որ Արջո Առիճը Անի քաղաքի հետ գտնվում էր սերտ վարչա-տնտեսական և մշակութային կապի մեջ, իսկ տեղի Աստվածածնի և Լուսավորչի ուխտը ուներ նաև իր դպրոցն ու գրադարանը⁵:

Պատմագրական առումով արժեքավոր է ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանի վերջին մասը, ուր ոչ միայն նշված է գրության կոնկրետ թվականը՝ (Չիւե) 1298 թ., այլև հիշատակված են այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական և հոգևոր նշանավոր գործիչները՝ իրենց տիտղոսներով: Առաջինը հիշվում մոնղոլ Ղազան խանը (1295—1304), որի տէրության մեջ էր ընդգրկված ողջ պատմական Հայաստանը: Սրա օրոք կատարվում են մի շարք մասնակի բարենորոգումներ, որոնք նպատակամղված էին երկրի քաղաքական

⁴ Հիշատակարանում ասվում է, որ 1596 թ. Միրիջան անունով մեկը, Աստապատի Ս. Հովհաննես եկեղեցում ձեռագիրը նորոգել տալով, նվիրում է նույն գյուղի Ս. Վարդան եկեղեցուն: Չեռագիրը նորոգել են «...Յովհան կապմոզս և աշակերտն Թումայ սարկաւազն»:

⁵ Կ. Մաթևոսյան, Արջո Առիճի դպրոցը XVIII դ., ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1984, № 3, էջ 67—70:

³ Կ. Юзбашян, նշվ. աղյ., էջ 81—82:

ու տնտեսական կյանքի կայունացմանը⁶։ Անի քաղաքը թեև կորցրել էր իր նախկին դերը, սակայն այդ շրջանում քաղաքային կյանքի մի փոքր աշխուժացում էր ապրում։ Հիշատակարանում այնուհետև հիշվում են Կիլիկիայի հայկական պետության թագավոր Սմբատը (1296—1299), Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Է Անավարդեցին (1293—1307), վրաց թագավոր Վախթանգը, ապա Անիի ու Արշո Առիճի աշխարհիկ և հոգևոր տերերը՝ Չաքարեի որդի Շահնշահ I-ի թոռ ամիրսպասալար Շահնշահ II-ը, Անիի եպիսկոպոս տեր Հովհաննեսը, Արշո Առիճից՝ տեր Հովհաննես Մագիստրոսենցը և Փախրադինի որդի Ամիրը⁷։

Այժմ անդրադառնանք սույն ձեռագրի գրության տեղին, ապա գրչին և նկարչին։

«Գրեցաւ սա ի քաղաքիս Անո, ի բերդս Ներքի կոչեցեալ» — արձանագրում է Ներքի կոչեցեալ քաղաքի հիշատակարանում։ Հետաքրքիր է, որ ձեռագրի գրության տեղին վերաբերող այս հիշատակությունը առիթ հանդիսացավ պարզելու Անի քաղաքում Ներքին բերդ անունը կրող վայրի ճիշտ տեղը։ Կ. Յուսեփյանը մանրամասն քննությանը ցույց է տալիս, որ պատմական մի շարք աղբյուրներում հիշատակվող Անիի Ներքին բերդը հետագայում քաղաքի Աղջկաբերդ կոչված մասն է⁸։ Սակայն Աղջկաբերդը Անիի մի սովորական հատվածը չէր, այն ունեցել է իր բավական հարուստ և դարերի խորքը գնացող պատմությունը։ Դիտումների և հետազոտությունների ընթացքում մեծավաստակ Թորոս Թորամանյանը եկել է այն եզրակացության, որ Աղջկաբերդում ամրոց և տաճար է կառուցված եղել Կամարակների օրոք և դեռ ավելի վաղ ժամանակներում⁹։ Թ. Հակոբյանը, ի մի բերելով «Անիում կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները և ճանապարհորդների դիտումները», գրում է, որ Աղջկաբերդի ժայռային թերակղզին քաղաքի «ամենահնագույն» մասն է¹⁰։ Ըստ վաղեմի ավանդության, այստեղ կործանելով հեթանոսա-

կան տաճարը՝ քրիստոնեական եկեղեցի է հիմնել Գրիգոր Լուսավորիչը։ Աղջկաբերդում հնագույն բնակավայր ու սրբատեղի լինելու մասին է վկայում XIII դարի սկզբին Չաքարե ամիրսպասալարի այդտեղ կառուցած եկեղեցու արձանագրությունը, որի մեջ ասվում է, թե այն հիմնադրվել է. «...ՄԵՐԶ ԱՌԷԿԵՂԵՑ [ԱՌՆ] ՇԻՆԵԱԼ Ի ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉԷՆ ՄԵՐՄԵ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳ [ՈՐԻ]»¹¹։

Աղջկաբերդ անունը ուշ ժողովրդական ավանդության ծնունդ է¹²։ Այդ անունը ծանոթ է միջնադարյան հայ պատմիչներին։ Մյուս կողմից՝ նրանք հիշատակում են Ներքին բերդ անունը, որպես Անիի ամուր և ապահով մասերից մեկը։ Արիստակես Լաստիվերտցին իր «Պատմության» «Վասն տիեզերահռչակ քաղաքին Անոյ խողխողմանն արով» գլխում, նկարագրելով սելջուկների ներխուժումը քաղաք, գրում է. «Իսկ բազմությունն արանս և կանանց յապարանս թաշտարացն դիմեալ՝ իբրև թե կարիցեն ապրել, և այլն ճողոպրեալ յամուրն, որ Ներքի բերդ կոչի»¹³։ Մեկ այլ տեղ, խոսելով Վեստ Սարգսի ընդվզման մասին, պատմիչը գրում է, որ նա «...վզանձս թագաւորութեանն առեալ ի Ներքին ամուրն մտանէ յանառն Անի»¹⁴։ Սելջուկների կողմից քաղաքի գրավման դեպքերը նկարագրելիս Մատթեոս Ուռհայեցին նույնպես նշում է, որ Անիի պաշտպանները, փախչելով, ամրացան Վերին բերդում (Միջնաբերդ—Կ. Մ.) և Ներքին բերդում. «...սկսան սոքա ամրանալ ի Վերին և ի Ներքին բերդն»¹⁵։ Անի քաղաքի Ներքին բերդի վերաբերյալ առավել որոշակի տեղեկություններ է հաղորդում Վարդան Արևելցին։ Ընթերցողին Դարանաղյաց գավառի Անի Կամարի և Շիրակի Անիի հնարավոր շփոթությունից վերծ պահելու համար նա գրում է. «Կոչի Անի և Կամարն այժմ կոչեալ բերդ, բայց ամուրն Անի Ներքին բերդն է ամրացեալ»¹⁶։ Քիչ անց, խոսելով քաղաքի կա-

⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 638։

⁷ Թվարկված անունների մի մասին հանդիպում ենք Անիի տարբեր վիճագիր արձանագրություններում։ Տե՛ս, Դիվան հայ վիճագրության, պր. Ա, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966։

⁸ К. Юзбашян, նշվ. աշխ., էջ 88—93։

⁹ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխ. ժող., Երևան, 1942, էջ 330, 302։

¹⁰ Թ. Հակոբյան, Անիի պատմություն, գիրք Ա, Երևան, 1980, էջ 25, 36։

¹¹ Դիվան հայ վիճագրության, էջ 58, № 172, տե՛ս նաև Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ. էջ 330, Վ. Հարությունյան, Անի քաղաքը, Երևան, 1964, էջ 58։

¹² Ա. Ղախանյան, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 208—209։

¹³ Պատմություն Արիստակեսի Լաստիվերտցու, Երևան, 1963, էջ 135 (ընդգծումներն իմն են—Կ. Մ.)։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 58։

¹⁵ Մատթեոսի Ուռհայեցու Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1869, էջ 177, հմմտ. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 97։

¹⁶ Հավաքումն պատմության Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 86, հմմտ. Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցու Պատմություն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 117—118։

ուղապատման մասին և մեկնաբանելով Անի անվան նշանակությունը, պատմիչը նշում է, որ, կառուցված լինելով հնուց, Ներքին բերդն արդեն կրում էր այդ (Անի) անունը: «...մինչդեռ չև էր ընդարձակ շինեալ քաղաքն Անի, որ կոչի խնամք, թէպէտ Ներքին բերդն ընդ այսու անուամբ էր և հին ժամանակաւ շինեալ»¹⁷: Վարդանը մի երրորդ անգամ հիշատակում է Ներքին բերդ տեղանունը՝ կապված Հայաստանում քրիստոնեության հաստատման և Գրիգոր Լուսավորչի գործունեության հետ, գրելով. «Ասէն թէ իշխան մի լուծեալ ոտիւք՝ ի Ներքին բերդն ամրացեալ ոչ հաւանէր գալ ի մկրտութիւն, ի դառնալս Հայոց ի հաւատս»¹⁸: Հետագա շարադրանքում խոսվում է այն մասին, որ Գրիգոր Լուսավորչին հաջողվում է մկրտել այդ համառ իշխանին: Ինչպես տեսնում ենք, Վարդան Արևելցու հաղորդածը լրիվ համապատասխանում է հնագիտական նյութերի տվյալներին, ըստ որոնց Աղջկաբերդ ժայռային թերակղզում հնագույն բերդ-բնակավայր է եղել: Մյուս կողմից՝ պատմիչը ներկայացնում է Ներքին բերդը Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ կապող երկրորդ փաստը, որն արդեն հիմք է տալիս կարծելու, թե այստեղ սույն ավանդույթի հետ չէ, որ գործ ունենք:

Ներքին բերդի անունը¹⁹ բացատրվում է նրա և Միջնաբերդի դիրքերի հարաբերությամբ: Ներքին բերդը ցածր՝ ներքև է միջնաբերդից, որը, ինչպես տեսանք, Ուռնայեցին «Վերին բերդ» է կոչում²⁰: Պատմիչների հաղորդած տվյալները համադրելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ և՛ հետագայում Միջնաբերդ դարձած բերդը, և՛ Ներքին բերդը կոչվել են միևնույն Անի անվամբ, բայց քանի որ դրանք առանձին ռազմա-ստրատեգիական միավորներ էին՝ ամրությունների նույն համակարգի երկու տարբեր կենտրոններ, ուստի միմյանցից զանազանվել են հավելյալ

անվանումներով. մեկը կոչվել է «Վերին բերդ» կամ Անի, մյուսը՝ Ներքին բերդ, որը նույնպես Անի է: Հետագայում, երբ Անին դարձավ քաղաք և մայրաքաղաք, «Վերին բերդին» վիճակվեց Միջնաբերդ՝ արքունի պալատ լինել: Այդ ժամանակից էլ նա կորցրեց իր «Վերին» մականունը՝ ավելի հաճախ կոչվելով «ապարանս թագաւորաց», կամ «արքունական ապարանք»²¹: Մ. Հովհաննեսյանը «Հայաստանի բերդերը» գրքի «Անիի Ղըզ-դալա բերդը (Աղջկա բերդ)» բաժնում գրում է, որ հայ պատմիչներից ոչ մեկը «վարմանալիորեն չի հիշեր Աղջկա բերդը» և քիչ անց նկատում, որ «ասիկա նշան է, թե այդ բերդը հին ատեն ուրիշ անունով մը ճանչցված էր»²²: Հենց այդպես էլ կա. միջնադարում Աղջկաբերդը կոչվել է Ներքին բերդ, ինչպես և հիշվում է հայ պատմիչների կողմից: Դա նույն Անին է, նրա անբաժան ու հնագույն մասը: Այն վեր է խոյանում Ախուրյան գետի առափնյա իրականական քարածայր հրվանդանի վրա, քաղաքի հարավային կողմում: Ահա այստեղ, 1298 թ. «ընդ հովանեաւ Սուրբ Յովաննիսի» Եղբայրիկ գրիչը ընդօրինակել է վերոհիշ: Ավետարանը Հակոբ քահանայի համար:

XIII դարի վերջին Ներքին բերդում ձեռագրի գրության փաստը և նույն Ս. Հովհաննես եկեղեցու պատերին XIV դարի սկզբներին փորագրված մի քանի վիմագիր արձանագրությունների առկայությունը²³ ցույց են տալիս, որ, հավատարիմ իր ծագման հնություն, Անիի գոյության վերջին շրջանում իսկ Ներքին բերդը աչքի է ընկել իր կենսունակությամբ, աշխույժ հոգևոր ու մշակութային կյանքով:

Ինչպես նշվեց, ձեռագիրն ընդօրինակվել է «ձեռամբ Եղբայրիկ արեղայի»: Դատելով Ավետարանի հստակ բոլորգրից՝ նա հմուտ է եղել գրչության արվեստի մեջ: Ձեռագրի բավական ընդարձակ գլխավոր հիշատակաւոր և համաբարբառները նույնպես գրված են գրչի ձեռքով, համեմատաբար մանր բոլորգրով: Հիշատակարանում Եղբայրիկ արեղան իր մասին ոչ մի այլ տեղեկություն չի հաղորդում: Պահպանվել է սակայն մեկ ուրիշ ձեռագիր Ավետարան՝ ընդօրինակված 1305 թ. «ձեռամբ նուաստ արեղայի Եղբայ-

²¹ Արիստակես Լաստիվերացի, նույն տեղում, էջ 135, 60:

²² Միքայել Հովհաննեսյան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 721:

²³ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 70, №№ 214, 215:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Աղբյուրներում սույն տեղանունը երբեմն գրվում է Ներքի բերդ, երբեմն՝ Ներքին բերդ: Ակնհայտ է, որ դրանցում էական տարբերություն չկա: Մենք օգտագործում ենք Ներքին բերդ ձևը:

²⁰ Ներքին բերդի և Միջնաբերդի տեղագրությունը շատ լավ երևում է Ն. Մատի «Անի» գրքում բերված մի լուսանկարում: Այստեղ քաղաքը լուսանկարված է հարավից. առաջին պլանում Ներքին բերդն է, իսկ երկրորդ պլանում՝ բարձրադիր Միջնաբերդը: Վերջինս քաղաքի ամենաբարձր մասն է հանդիսանում: Տե՛ս H. Mapp, Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, Л.-М., 1934, ил. 18, տե՛ս նաև նույն գրքում վերոհիշված հատակագծային ներդիրները 56-րդ էջից հետո:

րիկ կոչեցեալ»²⁴: Այս ձեռագիրն այժմ պահվում է Իրանում, տեղի Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցում: Ավետարանի գրության վայրը հայտնի չէ²⁵: Դատելով հիշատակարանի մեզ հետաքրքրող հատվածից՝ այդ վայրը Անին չէ, սակայն դա չի բացառում, որ Ներքին բերդի և 1305 թ. Ավետարանները գուցե նույն Եղբայրիկ աբեղան է ընդօրինակել: Երկու ձեռագրերն էլ գրված են բոլորգրով, տների գլխատառերը՝ կարմիր թանաքով: Ինչ խոսք, միայն այս ձեռագրերի գրչության մանրապնդին համեմատությունը կարող է պարզել գրչի նույնության կամ տարբերության հարցը²⁶: Ավելացնենք միայն, որ գրիչ Եղբայրիկը 1305 թ. ձեռագրի հիշատակարանում հիշում է իր ընտանիքի անդամներին. «Կեղբայրն իմ ԿՍտեփանոս, որ ի ծաղիկս աշխատեցաւ: Եւ Կպարկեշտ քոյրիկն իմ ԿՏղայտիկին, որ բազում գթով ապաստորեաց մեզ...»²⁷:

Այժմ անդրադառնանք նկարիչ Խաչատուրին և Ներքին բերդի Ավետարանի գեղարվեստական հարդարանքին: Ձեռագրի 2բ—3ա էջերում Եվսեբեոսի նամակն է Կարպիանոսին, 3բ—7ա էջերում՝ վետեղված են ութ խորաններ: Դրանց անմիջապես հաջորդում են երկու հանդիպակաց էջերում նկարված տերունական պատկերները (էջ 7բ, 8ա): Պահպանվել են չորս ավետարանիչների պատկերները, համապատասխան անվանաթերթերով (Մաթևոս, 8բ, 9ա, Մարկոս, 49բ, 50ա, Դուկաս, 75բ, 76ա, Հովհաննես, 125բ, 126ա): Ձեռագրի էջերում կան նաև բազմաթիվ լուսանցավարդեր, որոնց մի մասը գունավարդված չէ: Տերունական նկարները պատկերված են էջերի վերին և ստորին մասերում՝ ներկայացնելով ավետարանական վեց տեսարան. 7բ էջի վերևում պատկերված է Ավետումը, ներքևում՝ Մարիամի այցը

Եղիաբեթին, 8ա էջի վերևում Ճնուկը և մոզերի երկրպագությունը, ներքևում՝ Մկրտությունը և Կանայի հարսանիքը:

Նկարիչ Խաչատուրի վերաբերյալ հիշատակարաններում ոչ մի կենսագրական տեղեկություն չկա: Սակայն մանրանկարների ոճը և պատկերագրությունը վկայում են, որ Խաչատուրը հայ մանրանկարչության Վասպուրականի դպրոցի ներկայացուցիչ է: Ներքին բերդի Ավետարանի նկարապարդումը համեմատելով 1303 թ. Արճեշում ընդօրինակված մի ձեռագրի մանրանկարների հետ (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 4052), Տ. Իսմայլովան եկել է այն եզրակացության, որ դրանք պատկանում են միևնույն ոճական ուղղությանը, պատկերագրությամբ և կատարման եղանակով սերտորեն կապված են միմյանց²⁸: Խաչատուրին Վասպուրականի մանրանկարիչ է համարում նաև Հ. Հակոբյանը²⁹: Արճեշի ձեռագրի հիշատակարանում գրիչ Ստեփանոսը հիշատակում է Խաչատուր անունով մեկին, որպես գրչության արվեստի մեջ հմուտ անձնավորության. «Դարձյալ աղաչեմ յիշեցէք Վխաչատուր գր[ագիր], որ ի սմանէ ազտեցաք ի գրչական արուեստից սակաւ մի...»³⁰: Տ. Իսմայլովան ենթադրում է, որ խոսքն այստեղ կարող է Ներքին բերդի Ավետարանի նկարիչ Խաչատուրի մասին լինել:

Ընդհանուր առմամբ, Խաչատուր մանրանկարչի արվեստին հատուկ է գեղարվեստական զուսպ արտահայտչաձևերի կիրառումը տերունական նկարներում, մյուս կողմից՝ վարդապին համակարգերի նուրբ մշակումը անվանաթերթերում և խորաններում: Ներքին բերդի Ավետարանում հատկապես հարուստ հարդարանք ունեն անվանաթերթերը, որոնց կիսախորաններում գունազեղ, նրբառճ ուրուպարդեր կան: Հետաքրքիր է, որ անվանաթերթերի վարդերում օգտագործված է ոսկի, իսկ նրանց հանդիպակաց էջերում գտնվող ավետարանիչների նկարներում այն բոլորովին չի օգտագործված: Ուշագրավ է նաև նկարիչ Խաչատուրի անվան հիշատակման ձևը: Նրա անունը գրված է ոչ թե հիշատակարանում, այլ խորանի գլխավարդի կիսաշրջանի մեջ (էջ 3ա): Մանրանկարիչների անվան հիշատակման այս եղանակը բնորոշ է մեզ հայտնի անիական այլ ձեռագրերին: Օրինակ՝ «Հաղբատի Ավետարանում» նկարիչ Մարգարեն առաջին անգամ

²⁴ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 33:

²⁵ Ս. Տեր-Ավետիսյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենաիրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 59: Ձեռագիրը գրված է թղթի վրա, թերթ՝ 353 (23,2×16,7), ստացողն է Մխիթար քահանան, ծաղկողը՝ Ստեփանոսը:

²⁶ Տողբերիս հեղինակը առիթ է ունեցել Լենինգրադում ուսումնասիրելու Անիի 1298 թ. Ավետարանը, սակայն այս և 1305 թ. Ավետարանի գրչության համեմատությունը առայժմ չենք կարող կատարել, քանի որ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանում չկա Իրանի Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցու—389 (1) ձեռագրի մանրաժապավենը կամ գոնե գրչության մի նմուշ պարունակող լուսանկար:

²⁷ Ս. Տեր-Ավետիսյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց..., էջ 59:

²⁸ Т. Измайлова, նշվ. աշխ.:

²⁹ Հ. Հակոբյան, Վասպուրականի մանրանկարչությունը, գիրք Ա, Երևան, 1976, էջ 163, նկ. 18:

³⁰ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 20:

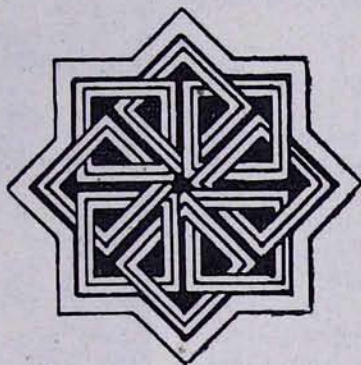
իր անունը գրում է խորանահիմքի երիզի տակ³¹: խորանների պուրների և երիզների վրա են իրենց անունները գրել նաև Անիի Բեխենց վանքում գրված մեկ այլ ձեռագրի ստեղծողները (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 5554): Իր անունը հաճախ էր խորաններում գրում նաև Հոռոմոսում աշխատող նշանավոր գրիչ և մանրանկարիչ Իգնատիոսը³²:

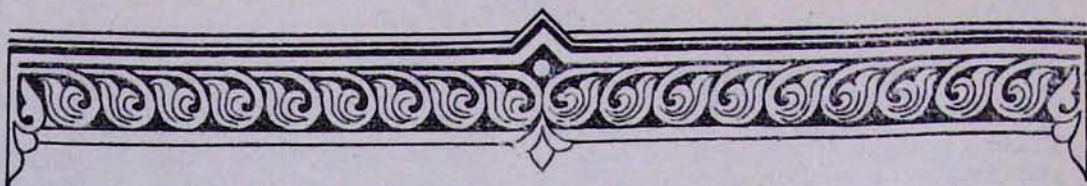
Այսպիսով, Անիի 1298 թ. Ավետարանը թեև նկարազարդմամբ հարում է մանրանկարչական այլ դպրոցի, սակայն չի դադարում հետաքրքրություն ներկայացնելուց, որպես բուն քաղաքում գրված և պատկերազարդված ձեռագիր: Այն առանձնապես թանկ է մեզ համար, որպես Անիի մշակույթի հուշարձան՝ անիական ստեղծագործ ոգու ծղնունդ:

³¹ Գարեգին Հովսեփյան, Ցիջատակարանք..., էջ 746:

³² Կ. Մաթևոսյան, Գրիչ և մանրանկարիչ Իգնատիոս Հոռոմոսցի, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1982, № 1, էջ 121—134: Նույնի՝ Ձեռագիր գրված

Անի քաղաքի Բեխենց վանքում, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1984, № 1, էջ 222:

ՀԱՆԳԻՍՏ Տ. ՎԱՀԱՆ ՔԱՀԱՆԱ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆԻ

1984 թ. սեպտեմբերի 19-ին վախճանվեց Ստեփանավան քաղաքի Ս. Մարգիս եկեղեցու հոգևոր հովիվ Տ. Վահան քահանա Մարգարյանը:

Հանգուցյալը ծնվել է 1921 թ. վեյթունցի ծնողներից Իրաքի մայրաքաղաք Բաղդադում: Այստեղից նրա ծնողները 1928 թ. տեղափոխվում են Կորդելիսան, որտեղ և նա ստանում է իր նախնական կրթությունը: Իր եկեղեցասիրության և բարեպաշտ ծառայության համար տեղի հայոց Ս. Աստվածածին եկեղեցում 1937 թ. ստանում է դպրի աստիճան՝ ձեռամբ հոգեւոյս Տ. Խաղ արքեպիսկոպոս Աջապահյանի:

1938 թ. իր ծնողների հետ գաղթում է Հալեպ, որտեղ շարունակում է իր հայեցի կրթությունը և միաժամանակ զարգացնում իր կրոնա-եկեղեցական գիտելիքները:

1964 թ. Մարգարյանների ընտանիքը հայրենադարձվում է Սովետական Հայաստան և բնակություն հաստատում Կիրովական քաղաքում: Այստեղ նույն բարեպաշտական զգացումներով նա նվիրվում է առաքելական իր մայր եկեղեցուն՝ երկու տարի անձնվիրությամբ ծառայելով տեղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում:

1967—1972 թվականներին որպես սարկավագ նա շարունակում է իր ծառայությունը Ս. Գեղարդի վանքում:

1972 թվականին Շիրակի թեմի առաջնորդ Տ. Նարեկ եպիսկոպոս Շաքարյանի հրավերով տեղափոխվում է Շիրակի թեմ և քահանայական ձեռնադրություն ստանալով՝ աշխատանքի է նշանակվում Ստեփանավան քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցում որպես տեղի հոգևոր հովիվ: Նորընծա քահանայի օծումը կատարվում է Լենինականի Ս. Աստվածածին առաջնորդանիստ եկեղեցում՝ ձեռամբ հոգեւոյս Տ. Կոմիտաս արքեպիսկոպոսի:

պոսի:

Հանգուցյալ Տեղ հայրը մինչև իր մահը անձնվիրաբար և մեծ նվիրումով ծառայում է Ստեփանավան քաղաքում, իր սիրած համայնքի ծոցում:

1976 թ. Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, իր առաջին հովվապետական այցելության առթիվ Ստեփանավան, Տ. Վահան քահանային

շնորհում է քահանայական լանջախաչ կրելու իրավունք՝ ի գնահատություն երկար տարիների նրա նվիրյալ հոգևոր աշխատանքի:

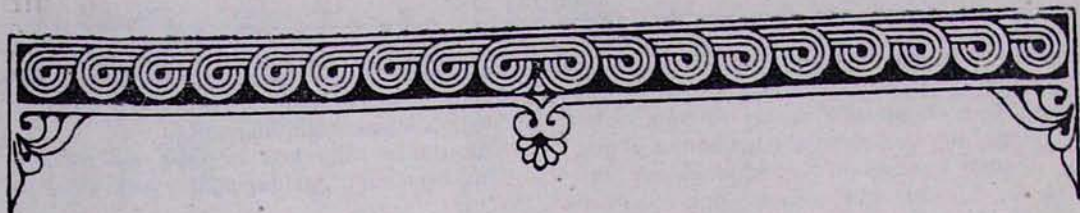
Սիրված ու գնահատված քահանայի վերջին օծումը կատարվում է Կիրովական քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցում, սեպտեմբերի 20-ին, հինգշաբթի օրը, ձեռամբ Տ. Նարեկ եպիսկոպոս Շաքարյանի՝ ի ներկայության հանգուցյալի հարավատների, թեմի քահանայից դասի, թեմական խորհրդի անդամ-

ների, ինչպես նաև Կիրովականի և Ստեփանավանի եկեղեցիների վարչության անդամների ու հավատացյալ ժողովրդի:

Հանգուցյալ Տեր հոր աճյունը ամփոփվում է Կիրովականի քաղաքային գերեզմանատանը:

Խաղաղություն Տ. Վահան քահանայի հոգուն և հավերժական հանգիստ նրա ոսկորներին հայրենի հողում:

Յ ՈՒ Յ Ա Կ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՆՈՐ ՍՏԱՑՎԱԾ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ*

Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Էջմիածին» ամսագիրը 1950 թվականից սկսած հրատարակել է Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսարանին պատկանող ձեռագրատան մատյանների ցուցակը վեց հերթով։—

Ա. 1—101	1950—52 թթ.
Բ. 102—200	1960—63 թթ.
Գ. 201—300	1964—72 թթ.
Դ. 301—400	1973—76 թթ.
Ե. 401—500	1976—80 թթ.
Զ. 501—600	1980—84 թթ.

Ամսագրի սույն համարից սկսում ենք հրատարակել ձեռագրատան նոր ստացած մատյանների հերթական՝ յոթերորդ ցուցակը, նպատակ ունենալով հայագետների և մասնագետների լայն շրջանակների ուշադրության հանձնել այն։

Վերջերս Նոր Վեհարանի գրադարանից և Մայր Աթոռի արխիվից ձեռագրատուն տեղափոխվեցին արժեքավոր բազմաթիվ ձեռագրեր, այսպես, օրինակի համար.

Ա. Թուրքիայի հայոց Ամենապատիվ Պատրիարք՝ Տ. Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյանի գրչին պատկանող 22 արժեքավոր ձեռագրեր, որոնք ներկայացնում են 1933—34 և 1939—40 թթ. Ս. Երուսաղեմի հայոց Ս. Հակոբ վանքի Ժառանգավորաց վարժարանում և 1942—43 թթ. Անթիլիասի Դպրեվանքում կարգացած դասախոսությունները՝ աստվածաբանության, քարոզչության, Կորնթացվոց և Կաթողիկե թղթերի մեկնության, Նոր Կտակարանի կանոնների, Դավթի սաղմոսների ուսումնասիրման և այլ դասընթացների մասին։

Բ. Տ. Ասողիկ վարդապետ Ղազարյանի, հետագայում արքեպիսկոպոս (1909—1978), գրած 10 արժեքավոր ձեռագրերը, որոնք Չինաստանում, Հնդկաստանում, Ավստրալիայում և Երուսաղեմում, օրը-օրին նրա գրած օրագրություններն են։ Պահված են Չինաստանում գրված 1937—39 և 1944—48 թթ., Սիոնիում գրված 1955 և 1958 թթ., Երուսաղեմում գրված 1957 թ. և Կալկաթայում գրված 1961 թ. օրագրությունները։ Շատ արժեքավոր են Չինաստանում գրվածները, հատկապես Մուկդենյան օրագրությունները (1944—45 թթ.), երբ հանգուցյալ հոգևորականը գտնվել է այդ երկրի ճապոնական զորման ժամանակ համակենտրոնացման ճամբարում։ Հեղինակն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Չինաստանի հայկական գաղթօջախների մասին։ Այս նյութերից պիտի անսպաժան օգտվի այն պատմաբանը, որ հետագայում ուսումնասիրելու է չինահայ գաղութի, հատկապես 1937—48 թթ., պատմությունը։

Գ. Տ. Հայկազուն արքեպիսկոպոս Աբրահամյանի (1903—1972) գրած 12 արժեքավոր ձեռագրերը, որոնցից հինգը պատարագի, շարակնոցի, տաղերի և մեղեդիների նոթայի մատյաններ են, երեքը՝ շատ արժեքավոր օրագրություններ, գրված օրը-օրին, մեծագույն մասամբ Հնդկաստանում և Ավստրալիայում, ինչպես նաև Մոսկվայում, Տաշքենդում, Բեյրութում և այցելած այլ քաղաքներում, իսկ մնացած չորսն էլ այլ բնույթի ձեռագրեր։ Հետագայում հնդկահայ գաղութի պատմությունն ուսումնասիրողը արժեքավոր և անսահման նյութ կարող է գտնել հատկապես հեղինակի վերոհիշյալ օրագրություններում։

Վերոհիշյալ մատյաններից բացի Մայր Աթոռի ձեռագրատունը վերջերս ստացել է նաև հետևյալ ձեռագրերը։—

Դ. 17—19-րդ դարերի Ամենայն հայոց կաթողիկոսների՝ Փիլիպպոս Աղբակեցու, Հակոբ Ջուղայեցու, Ղու-

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1964 թվականի № № Ը—Թ-ից, ԺԲ-ից, 1965 թվականի № № Ը—Ժ-ից, 1968 թվականի № Է-ից, 1970 թվականի № № Դ—Ե-ից, Ժ-ից, ԺԲ-ից, 1971 թվականի № № Ե—Ը-ից, ԺԱ—ԺԲ-ից, 1972 թվականի № № Ա—Բ-ից, Դ-ից, 1973 թվականի № № Ա—Գ-ից, Ը-ից, 1974 թվականի № № Գ-ից, Է—Ը-ից, 1975 թվականի № № Ա-ից, Գ-ից, ԺԱ—ԺԲ-ից, 1976 թվականի № № Բ—Ե-ից, Է—Թ-ից, ԺԲ-ից, 1977 թվականի № № Գ—Ժ-ից, 1978 թվականի № № Ա-ից, Դ-ից, 1979 թվականի № № Բ-ից, Դ-ից, Զ—Է-ից, ԺԲ-ից, 1980 թվականի № № Բ—Գ-ից, Ը-ից, Ժ—ԺԲ-ից, 1981 թվականի № № Ա—Դ-ից, Է-ից, Թ—ԺԲ-ից, 1982 թվականի № № Ա-ից, Գ-ից, Ժ—ԺԲ-ից, 1983 թվականի № № Բ—Գ-ից, Է—Ժ-ից, 1984 թվականի № № Բ—Գ-ից և Ե—Զ-ից։

կատ Կարենցու և Ներսես Աշտարակեցու թանկարժեք կոնդակները, որոնք մեծ արժեք են ներկայացնում մեր եկեղեցու այդ ժամանակաշրջանի պատմության համար: Չեռագրերը նվեր են ստացված Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանից:

Ե. Ստամբուլից ստացվեցին արևելյան լեզուների հմուտ գիտակ և գրականագետ հանգուցյալ Գեորգ Սիմբեշյանի (1870—1951) 27 պրականոց, ձեռագրի հավաքածուն, «Ոսկեմատյան տիեզերական գրականության» վերնագրով, որ շատ արժեքավոր մի աշխատություն է: Այստեղ ներկայացված են մեր հին և արդի գրականության լավագույն նմուշները, մեր դասականների գեղեցիկ հատընտիրները, ինչպես նաև հին և նոր եվրոպացի և արևելյան գրողների ու բանաստեղծների ընտրանի գործերից մեծ խնամքով ընկված և թարգմանված գործերը:

2. Վերջում Մայր Աթոռի ձեռագրատունը բազմաթիվ արժեքավոր ձեռագրեր է ստացել հայրենիքի և այրտասահմանի մեր հայ հավատացյալներից, որոնք սրտաբուխ կերպով տասնյակներով մատյաններ են նվիրել Ս. Էջմիածնին: Տաևք մի քանի օրինակներ միայն:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ

1. Իրանից 1979 թ. հայրենադարձ Մելիքյան ընտանիքը նվիրել է 15—16-րդ դարերի «Թովմանուկի» արժեքավոր Ավետարանը (№ 508):

2. Ս. Գայանե վանքի միաբան Ս. Նշան քահանա Բեյլերյանը նվիրել է երկու ձեռագիր՝ 17-րդ դարի մի Ավետարան (№ 515) և 18-րդ դարի մի Քարոզգիրք (№ 516):

3. Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմի առաջնորդական տեղապահ Ս. Տիրան վարդապետ Կյուրեղյանը նվիրել է երկու ձեռագիր՝ 18-րդ դարի մի Բարոյախոսություն (№ 539) և 17—18-րդ դարերի սլավոնական մի Ժողովածու (№ 540):

4. Արովյան շրջանի Հոգևոր հովիվ Ս. Աբրահամ քահանա Մարգարյանը նվիրել է 17—18-րդ դարերի մի Մաշտոց (№ 570):

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՑ

1. Իսի-Լե-Մուլինոյից (Ֆրանսիա) Ջատիկ Ասլանյանը նվիրել է երկու ձեռագիր՝ 15—16-րդ դարերի մի Երանկոնգ (№ 510) և 17—18-րդ դարերի մի Տոնացույց (№ 511):

2. Ստամբուլից (Թուրքիա) Ռաֆֆի Տիոնյանը նվիրել է 18-րդ դարի մի Ուրբաթագիրք (№ 518):

3. Ռումինիայի և Բուլղարիայի առաջնորդ Ս. Տիրայր արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյանը Բուխարեստից նվիրել է 1611 թ. մի Կանոնագիրք (№ 538):

4. Հնդկահայոց Հոգևոր հովիվ Ս. Հակոբ քահանա Գյուլյանը Կալկաթայից նվիրել է 19 և 20-րդ դարերի Կոնդակների երկու մատյաններ (№ 536 և 537):

5. Լոս Անջելոսից (ԱՄՆ) Մարի Կանիմյանը նվիրել է 1438 թ. մի Գիրք ձեռնադրության (№ 614):

Մայր Աթոռի ձեռագրատունն իր խորին ջանքերով և հայտնում այն բոլոր նվիրատուներին, որոնք ինքնաբուխ կերպով վանական տեսակի ձեռագիր մատյաններ են նվիրել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին վերջին շրջանում:

Այստեղ պետք է հպարտությամբ նշել, որ այսօր ձեռագրատունն ունի ավելի քան տասը լեզուներով մատյաններ: Կան մինչև 12—13-րդ դարերի արժեքավոր ձեռագրեր, երկու հատ ոսկե կապով ունկում Ավետարաններ (որոնցից մեկը Գրիգոր վարդապետ Տաթևացու ձեռքով գրված 1374 թ. մագաղաթյա թանկարժեք Ավետարանը), ինչպես նաև այլ թանկագին նմուշներ, գրված Նոր Զուղայի, Վասպուրականի, Երուսաղեմի, Կ. Պոլսի, Կիլիկիայի և հայ մշակույթի այլ կենտրոններում:

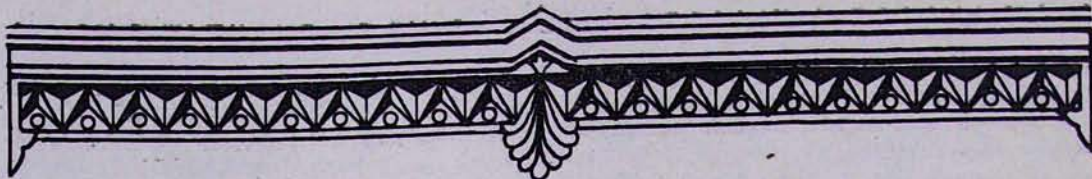
Մայր Աթոռի ձեռագրատան հավաքածուն այսօր ունի ավելի քան 640 մատյաններ և 72 պատահիկներ, ձեռք բերված Վեհափառ Հայրապետի ջանքերով և հավատացյալ նվիրատուների սրտաբուխ նվերներով: Ուրախությամբ պետք է նշել այստեղ, որ Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ունեցած անգնահատելի հարստությունից հետո Ս. Էջմիածնի ձեռագրատան հավաքածուն հանդիսանում է առաջին մեծագույն հավաքածուն ամբողջ խորհրդային Միության մեջ:

Հանուն Վեհափառ Հայրապետի մի անգամ ևս սըրտագին կոչ ենք անում մեր եկեղեցու բոլոր հոգևորականներին ու հավատացյալ ժողովուրդին, ի Հայաստան և ի սփյուռս աշխարհի, հարստացնելու համար Մայր Աթոռի ձեռագրատունն իրենց նվերներով, որոնք վերջնական ապահով տեղը գտնելու են Ս. Էջմիածնի հովանու ներքև:

Ն. ՏԵՐ ՄԻԺԱՅԵԼՅԱՆ

Չեռագրատան վարիչ

(Շարունակելի)

Ց Ա Ն Կ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ 1984 ԹՎԱԿԱՆԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ
ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

Ա. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Կոստանդնուպոլսի երջանկահիշատակ Ս. Ջաքարիա Պատրիարք Կաղվվանցու ծննդյան 265-ամյակը նշելու մասին, Ա 14:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Կոստանդնուպոլսի երջանկահիշատակ Ս. Ներսես Պատրիարք Վարժապետյանի մահվան հարյուրամյակը նշելու մասին, Դ 13:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Ս. Գյուտ եպիսկոպոս Նազգաշյանի ընտրությունը հաստատելու մասին որպես Փարիզի հայոց առաջնորդ, Զ 7:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ սրբատառ կոնդակը՝ համայն Հայաստանյայց եկեղեցիներում խորհրդանշան Պատարագի կատարման մասին, Ժ 3:

ԵՐՋԱՆԿԱՀԻՇԱՍԱԿ Ս. ԳԵՎՈՐԳ Ե ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ սրբատառ կոնդակը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում Գերագույն Հոգևոր խորհուրդ հաստատելու մասին, Ժ 11:

ԵՐՋԱՆԿԱՀԻՇԱՍԱԿ Ս. ԳԵՎՈՐԳ Ե ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ սրբատառ կոնդակը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր խորհրդի անդամներ նշանակելու մասին, Ժ 14:

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծույթուն Ս. Ս. Վապգեն Ա Հայրապետի և քույր Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Ա 6:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական գիրը Ամանորի և Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ՝ ուղղված Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռներին, թեմակալ բոլոր առաջնորդներին և եկեղեցական համայնքներին, Ա 9:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի և պետական բարձրաստիճան անձնավորությունների միջև փոխանակված հեռագրեր Նոր տարվա առթիվ (Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի, ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ Բաբկեն Սարկիսովի, ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ֆադեյ Սարգսյանի և ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ռուբեն Պարսամյանի միջև), Ա 11:

Վեհափառ Հայրապետի խոսքը Ամանորի հանդեսին (31 դեկտեմբերի 1983 թ.), Ա 19:

Վեհափառ Հայրապետի խոսքը՝ արտասանված Մայր տաճարում Սովետական Միության նախագահ Յուրի Անդրոպովի մահվան առթիվ, Բ 3:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի սրտի խոսքը Ս. Սեբովյանի առթիվ արքեպիսկոպոսի թաղման առթիվ, Գ 5:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի ցավակցական հեռագիրը Ս. Սեբովյանի առթիվ արքեպիսկոպոսի մահվան առթիվ, Գ 7:

Ս. Սեբովյանի առթիվ արքեպիսկոպոս Մանուկյանի մահվան առթիվ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ուղղված ցավակցական հեռագրեր, Գ 8:

Վեհափառ Հայրապետի շնորհակալության գիրը ի պատասխան Ս. Սեբովյանի առթիվ արքեպիսկոպոսի մահվան առթիվ ստացված հեռագրերին, Գ 10:

Վեհափառ Հայրապետի պատասխանները Բեյրութում հրատարակվող «Արարատ» թերթի խմբագրի հարցերին, Գ 16:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի ցավակցական հեռագիրը Հովհաննես Շիրազի մահվան առթիվ՝ ուղղված նրա ընտանիքին և հարապատերիսին, Գ 30:

Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Հարության տոնի առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծույթուն Ս. Ս. Վապգեն Ա Հայրապետի և քույր Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Դ 6:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ջնտրիավորական գիրը Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Հարության տոնի առթիվ՝ ուղղված Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռներին, թեմակալ բոլոր առաջնորդներին և եկեղեցական համայնքներին, Դ 9:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի հեռագիրը Արգենտինայի Հայոց Առաք. Եկեղեցու Կենտրոնական Վարչության, Է—Ը—Թ 201:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի հեռագիրը Ընդունելության Պատվո Վանձնախմբին, Է—Ը—Թ 202:

Հայկ. ՍՍՀ պետական ռադիոկոմիտեի աշխատակցի հարցազրույցը Վեհափառ Հայրապետի հետ, Է—Թ—Ը 203:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի ջնտրիավորական հեռագիրը Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհրդի գլխավոր քարտուղար դոկտ. Էմիլիո Կաստրոյին, Ժ 5:

Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհրդի Նորընտիր գլխավոր քարտուղար դոկտ. Էմիլիո Կաստրոյի պատասխան նամակը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, Ժ 6:

Եզդիպտոսի հայոց առաջնորդ հոգեւոյս Ս. Թորգոմ եպիսկոպոս Գուշակյանի ողջույնի գիրը Ս. Գևորգ Ե Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում Գերագույն Հոգևոր խորհուրդ հաստատելու առթիվ, Ժ 16:

Վեհափառ Հայրապետի օրհնության և ջնտրիավորական գիրը Հ. Բ. Ը. Միության նախագահ Ալեք Մանուկյանի 30-ամյա ապագաներ գործունեության առթիվ, ԺԱ—ԺԲ 25:

Բ. ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՔԱՐՈՉՆԵՐ

Հայրապետական քարոզ Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Ծննդյան տոնի առթիվ Մայր տաճարում, Ա 3:

Վեհափառ Հայրապետի քարոզը արտասանված Մայր տաճարում Ս. Սեդուկե արքեպ. Մանուկյանի մահվան առթիվ, Գ 3:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ս. Ս. Վազգեն Ա Հայրապետի պատկական քարոզը՝ արտասանված Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում, Դ 3:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի քարոզը՝ արտասանված Մայր տաճարում Կաթողիկե Ս. Էջմիածնի տոնի առթիվ, Զ 3:

Գ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՅՅԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վեհափառ Հայրապետի այցը Նորագավթի Ս. Գևորգ և Երևանի Ս. Ջորավոր եկեղեցիներ, Գ 24:

Այցելություն Հայկական ՍՍՀ Միխատրեների խորհրդի նախագահ մեծահարգ Ֆադեյ Ս. Սարգսյանին, Զ 6:

ԱՍՈՂԻԿ ԱԲԵՂԱ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍՅԱՆ, ԸՆՈՐՀՔ ԱԲԵՂԱ ԲԱՂԴԱՍՏՐՅԱՆ—Ս. Ս. Վազգեն Առաջին Վեհափառ Հայրապետի հովվապետական ուղևորությունը Հարավային Ամերիկա և Ֆրանսիա, Է—Ը—Թ 3:

Ժամանում Մոսկվա, Է—Ը—Թ 5:

Մեկնում Փարիզ, Է—Ը—Թ 7

Վեհափառ Հայրապետը Հարավային Ամերիկայում, Է—Ը—Թ 17:

Վեհափառ Հայրապետը Ուրուգվայում, Է—Ը—Թ 89:

Վեհափառ Հայրապետը Կորդոբայում, Է—Ը—Թ 106:

Վեհափառ Հայրապետը կրկին Բուենոս Այրեսում, Է—Ը—Թ 122:

Վեհափառ Հայրապետը Բրազիլիայում, Է—Ը—Թ 146:

Մեկնում Ռիո Դե Ժանեյրո, Է—Ը—Թ 178:

Վեհափառ Հայրապետը Փարիզում, Է—Ը—Թ 179:

Մեկնում Մոսկվա, Է—Ը—Թ 198:

Վերադարձ Մայր Աթոռ, Է—Ը—Թ 200:

ԱՍՈՂԻԿ ԱԲԵՂԱ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍՅԱՆ—Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա կաթողիկոսի այցելությունը Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Իլիա Բ-ին, ԺԱ—ԺԲ 5:

Դ. ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐԻ

Հաղորդագրություն (Սույն թվականի ապրիլի 30-ից մինչև հունիսի 1-ը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի՝ Արգենտինա, Բրազիլիա և Ուրուգվայ հովվապետական այցելության մասին), Զ 9:

Հաղորդագրություն (ստորագրված Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի քարտուղար Ս. Ասողի արեղա Արիստակեսյանի և Ս. Գարեգին Բ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսի քարտուղար Ս. Անուշավան վարդապետ Դանիելյանի կողմից՝ սույն թվականի հունիսի 13, 14 և 15 օրերին Փարիզում երկու Հայրապետների եղբայրական հանդիպումների մասին), Զ 11:

Հաղորդագրություն (Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության կալվածքների վաճառքի և դրամական գործառնությունների վերաբերյալ), Ժ 18:

Հաղորդագրություն (սույն թվականի սեպտեմբերի 17—29 օրերին Մայր Աթոռում տեղի ունեցած Հայ Եկեղեցու կանոնադրության հանձնաժողովի աշխատանքների մասին), Ժ 19:

Հաղորդագրություն (Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Ս. Իլիա Բ-ի հրավերով սույն թվականի նոյեմբերի 24-ից 27-ը Վեհափառ Հայրապետի հովվապետական այցելության մասին Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսի), ԺԱ—ԺԲ 3:

Հայտարարություն (Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության և Տանն Կիլիկիո Աթոռի միջև հարաբերությունների բարելավման մասին), ԺԱ—ԺԲ 23:

Ե. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Քրիստոսի Հրաշափառ հարությունը, Դ 11:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր խորհրդի ստեղծման 60-ամյակը, Ժ 7:

Զ. ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

Սուրբ Ծննդյան հանդիսությունները Մայր Աթոռում, Ա 16:

Ամանորը Մայր Աթոռում, Ա 17:

Ս. Ստեփանոսի տոնը և սարկավազական ձեռնադրություն Մայր Աթոռում, Ա 20:

Տ. Ներսես եպիսկոպոս Պոպապայանի քարոզը Մայր տաճարում Ս. Ստեփանոսի տոնին (26 դեկտեմբերի 1983 թ.), Ա 24:

Եկեղեցական բեմ. լուրեր, Ա 26, Բ 7, Գ 28, Դ 17, Ե 3, Ջ 19, Է—Ը—Թ 207, Ժ 36, ԺԱ—ԺԲ 35:

Վեհափառ Հայրապետի քարոզը և հոգեհանգստյան կարգ Մայր տաճարում՝ նորոգ հանգուցյալ ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ Յուրի Անդրոպովի հիշատակին, Բ 7:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի հանդիպումը ռումինահայ հայրենաբնակ իր սաների հետ, Բ 9:

ՎԱՐԴԳԵՍ ՍՐԿ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ—Սրբոց Վարդանանց տոնակատարությունը և Վեհափառ Հայրապետի անվանակոչության տարեդարձը Մայր Աթոռում, Գ 20:

Արարտյան թեմի և Էջմիածին քաղաքի քահանա հայրերի այցելությունը Հայոց Հայրապետին, Գ 27:

Սուրբ Հարության տոնը Մայր Աթոռում, Դ 15:

Մեծ եղեռնի տարեդարձի նշումը Մայր Աթոռում, Դ 16:

Վ. ԱՐԱՎԱՄԵՍ—Գալուստ Կյուպենկյան հիմնարկության նախագահի դոկտ. Ժուլյե դե Ապերեյո Պերտիգանը Մայր Աթոռում, Ե 5:

ԱՄՆ-ի հայոց արևելյան և արևմտյան թեմերի պատվիրակությունը Մայր Աթոռում, Ջ 12:

ԱՄՆ-ի հայոց արևելյան թեմի դպրաց դասերի անդամները Մայր Աթոռում, Ջ 14:

Ֆրանսիացի ուխտավորների այցելությունը Մայր Աթոռ, Ջ 15:

Կ. Պոլսի հայոց Պատրիարքի ժամանումը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, Ժ 20:

Ամենապատիվ Տ. Շնորհք Պատրիարքի քարոզը Մայր տաճարում «Վարագա Ս. Խաչի» տոնին, Ժ 21:

ՊԵՏՐՈՍ ՔԱՎԱՆԱ ՄԱԼՅԱՆ—Ուխտագնացություն Ս. Գեղարդա վանք, Ժ 24:

Եպիսկոպոսական ձեռնադրություն, Ժ 29:

Լատվիայի Ավետարանական-լուսերական Եկեղեցու պետ Տ. Յանիս Մատուկիս արքեպիսկոպոսը Մայր Աթոռում, Ժ 39:

Աղբյուր-հուշարձանի բացում Ս. Գայանե վանքում, Ժ 40:

ՍՏԵՓԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ—Այցելություն հայրենիք՝ ուխտի և վերանորոգման, Ժ 44:

Քահանայական ձեռնադրություն, ԺԱ—ԺԲ 26:

Շիրակի թեմի «Յոթ վերք» առաջնորդանիստ եկեղեցու երգչախմբի անդամները Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, ԺԱ—ԺԲ 31:

Է. ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Հավաքույթ հոգևոր ձեմարանի հարկի տակ, Ջ 13:
ՎԱՐԴԳԵՍ ՍՐԿ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ—Ամավերջի հանդիսություն հոգևոր ձեմարանում, Ջ 16:

Հոգևոր ձեմարանի վերաբացման հանդիսություն, Ժ 27:

Դիպլոմային աշխատանքների պաշտպանություն հոգևոր ձեմարանում, ԺԱ—ԺԲ 33:

Ը. ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

Միաբանական հավաքույթներ Վեհարանում, Բ 5:

Հոգևոր ձեմարանի սաները Ծաղկաձորում, Բ 6:

Գրական-երաժշտական երեկո՝ նվիրված Պ. Սևակի 60-ամյակին, Բ 6:

Թ. ԿՐՈՆԱԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի տնօրեն յակոբեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի նամակը՝ ուղղված Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Կարապետ եպիսկոպոս Ամատունուն (1977 թ.), Բ 47:

ԱՐԹՈՒՆ ՀԱՏԻՏՅԱՆ—Ակամա անդրադարձումներ (հոգվածն ուղղված է հայ կաթոլիկ հայրերի ոչ ճիշտ դիրքորոշմանը Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու նկատմամբ), Բ 51:

ԱՎԱԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՍԱՏՈՒՐՅԱՆ—Հիշատակ Ղապարու հարության, Դ 20:

Ա. Վ. ԿԱՐԵՎ—Քրիստոսի յոթ խոսքերը Գողգոթաթալում, Ջ 31:

ՆԱՐԵԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՔԱՐՅԱՆ—Երկու խոսք Յոթվերք հասկացության և խորհրդի մասին, Ջ 38:

Ժ. ԹԵՄԱԿԱՆ

Աղբյուրի հայոց թեմում, Ա 29:

Սարկավազական ձեռնադրություն Բաղդադի հայոց եկեղեցում, Բ 29:

ՋԱՏԻԿ ԱԲԵՂԱ ԱՎԵՏԻՔՅԱՆ—Լիոնի Ս. Հակոբ Մայր եկեղեցու քսանամյակը և հայրապետական գնահատություններ, Բ 31:

Տ. Սերովյե արքեպիսկոպոսի վերջին օծումն ու հուղարկավորությունը, Գ 14:

ԱՐԱՄԱՅԻՍ ԱՎԱԳ ՔԱՎԱՆԱ ՄԻՐՉԱՅԱՆ—Տ. Սիոն արքեպիսկոպոս Մանուկյանի այցելությունը Ավստրալիայի հայոց թեմ, Դ 38:

Լուրեր բուլղարահայ թեմից, Դ 39:

Լուրեր Իրաքի հայոց թեմից, Դ 40:

Լուրեր Իրաքի հայոց թեմից, Ե 21:

Լուրեր Իրաքի հայոց թեմից, Ժ 47:

Լուրեր Ռումինիայի հայոց թեմից, Ժ 49:

Լուրեր Վիեննայի հայոց եկեղեցական համայնքից, Ժ 51:

Քահանայական ձեռնադրություն Լեւինականի Ս. Ասովածածին եկեղեցում, ԺԱ—ԺԲ 29:

Լուրեր Ֆրանսիայի հայոց թեմից, ԺԱ—ԺԲ 38:

ԺԱ. ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԻՐՔԵՐՈՒՄ

խաղաղության միջազգային կոնֆերանս, Դ 41:
ՆԱՐԵԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՔԱՐՅԱՆ—Երիտասարդների ժողով վան խաղաղության, ԺԱ—ԺԲ 39:

ԺԲ. ԳՐԱԿԱՆ

ՆԵՐՍԵՍ ԿԱՏԱՐ—Էջմիածին, Ա 30:
ԱՍՈՂԻԿ ԱԲԵՂԱ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ
Եթե..., Բ 27:
Երգեր գրված խաչքարի վրա, Բ 27:
Քո մի բուռ հողում, Բ 28:
ԼԵՎՈՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ—Վանք, Ե 20:
ՇԵՆ ՄԱՀ (ԹՈՐԳՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ)—Ձալակ Հայուն, Զ 21:

ԺԳ. ԷԿՈՒՄԵՆԻԿ ԿՅԱՆՔ

Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհրդի վեցերորդ համաժողովը, Բ 12:
Հայտարարություն խաղաղության և արդարության մասին, Բ 18:
Հայտարարություն Մերձավոր Արևելքի մասին, Բ 24:
Բառաձև Կիպրոսի մասին, Բ 26:
Հորեյանական հանդիսություն և դասախոսություններ Ս. Գրոց հրատարակչության հիմնադրման հարյուրամյակի առթիվ, Գ 53:
Հորեյանական հանդիսություն՝ նվիրված Ղպտի Կաթողիկե Եկեղեցու Պատրիարք Ս. Ստեփանոս Միդարուսի երկու հորեյաններին, Գ 53:
ՆԱՐԵԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՔԱՐՅԱՆ—Սովետական Միությունում գործող եկեղեցիների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը Էստոնիայում, Ե 23:
Մարդու իրավունքների պաշտպանության նվիրված ժողով Բուլղարիայում, Զ 22:

ԺԴ. ԳԼԱՋՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ 700-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐ

ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱՊՅԱՆ—Գլածորը հայ գիտամշակութային և հասարակական կյանքում, ԺԱ—ԺԲ 40:
Ա. Ս. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ—Գլածորի համալսարանի ուսումնական ծրագիրը, ԺԱ—ԺԲ 46:
Ա. Հ. ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ—Գլածորի համալսարանում ընդօրինակված ձեռագրեր, ԺԱ—ԺԲ 56:

ԺԵ. ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՅՎԱԶՅԱՆ Ղ. Վ.—Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը Բյուզանդական կայսրությունում, Զ 40:
ԱՐԱԲԱԶՅԱՆ ԱՆԱՆԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ—Եղիշեի աստվածաբանության բարոյագիտությունը, Գ 39:
ԱՐՋՈՒՄՆԱՅԱՆ ԴՈԿՏ. ԶԱՎԵՆ Ծ. Վ.—Արևազայի ժամերգությունը, Գ 42:

ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ ՇՆՈՐՀՔ ԱԲԵՂԱ—Քրիստոնյաների հալածանքներ Սյունիքում նախագրիգորյան շրջանում (Ա—Գ դդ.), Ա 39:

ԲՐՈՒՏՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ—Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին, Ե 54:

ԳԼԸՆՃՅԱՆ ՀԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏ—Փորձիկ կամ չարի հետ առնչվող մի քանի հարցեր, Ա 31:—Ժողովողի գիրքն ու նրա արժեքը, ԺԱ—ԺԲ 71:
ԹԱՀՄԻՋՅԱՆ Ն.—Անանիա Շիրակացին և Հայոթյան ԱԶ—ԴԿ ութ հարցնակարգերը, Ե 25:

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ—Ջրաբերդի Անապատը, Ե 50:

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ՍՏԵՓԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ—Յալթայի հայոց եկեղեցին, Դ 59:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՊՐՈՖ. ՎԱՐԱԶԴԱՏ—Պատմություն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի շինարարական գործունեության Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի գահակալության օրոք (1956—1980), Ա 51, Բ 33, Գ 32, Դ 23, Ե 12, Զ 23, ԺԱ—ԺԲ 60:

ՂԱԶԻՆՅԱՆ ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ—Ներքողը միջնադարյան հայ գրականության մեջ, Զ 48, Ժ 53:

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ԿԱՐԵՆ—Հոռոմոսի գրչության կենտրոնի պատմությունից, Ե 45:—Անի քաղաքի Ներքին բերդի Ավետարանը, ԺԱ—ԺԲ 110:

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՄԻՀՐԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ—1918 թվականին Հայաստանի հերոսական ինքնապաշտպանության հոգևորական մասնակիցները, Ա 57:

ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ ԴՈԿՏ. ՆԵՐՍԵՍ ՔԱՀԱՆԱ—Պողոս առաքյալի աստվածաբանության հիմունքները, Գ 44:
ՊԱՅՅԱՆ ԽՈՐԵՆ—Հովհան Օձնեցուն վերագրվող շարականները, ԺԱ—ԺԲ 88:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ԵԶՆԻԿ ՔԱՀԱՆԱ—Ստեփանոս Սյունեցու «Բան պատասխանելու առ վարդապետս Աղուանից» թուղթը, Ա 44:—Աղվանից աշխարհի կաթողիկոսության մի քանի թվականների ջուրջ, ԺԱ—ԺԲ 78:

ՍԱՐԳՅԱՆ ԵՂԻՇԵ ԱՎԱԳ ՔԱՀԱՆԱ—Ս. Էջմիածնի դերը հայ հևատիպ գրքի տպագրության գործում, Դ 52:

ՍԵՐԱՅԴԱՐՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ—Հայոց լեզվից ծագում առած անձնանուններ, Ե 7:

ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Ն.—Խրիմյան Հայրիկ՝ Արծիվ Վասպուրականի, Դ 29:

ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Լ. Հ.—«Սուրբ Գրիգորի վարդապետության» արձագանքը (՝) խաչքարային արվեստի խորհրդապաշտության մեջ, Դ 47:

ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԱՐՄԵՆ—Գևորգ Մխլայիմ, Ե 36:
ՔՅՈՍԵՅԱՆ Հ. Հ.—«Անանիա վարդապետի ի խորհուրդ կատարման առաքելոյն Պետրոսի» ձառը, ԺԱ—ԺԲ 97:

ԺԶ. ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տ. Վազգեն եպիսկոպոս Քեշիշյան, Ժ 33:

Տ. Տաթև եպիսկոպոս Ղարիբյան, Ժ 35:

ԺԷ. ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ—ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՎՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԸԼԸՆՃՅԱՆ—Գերմաներեն լեզվով մի կարևոր հրատարակություն կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանի մասին, Բ 43:

ՎՈՆՈՂՅԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ—Հայագիտական հրատարակություններ, Բ 56:

Ցուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի, Բ 59, Գ 55, Ե 59, Ջ 57, ԺԱ—ԺԲ 118:

ՇՆՈՐՀՔ, ԱԲԵՂԱ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ—Մանկական «Ջարթիր» պարբերականի նոր համարը, Գ 51:

ՊԱՐԳԵՎ ՇԱՀԱԶՅԱՆ—Եղիվարդի նոր գիրքը, Դ 42:

ԺԸ. ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Հանգիստ արժ. Տ. Խաչատուր քին. Մեհրաբյանի, Ա 60:

Հանգիստ Տ. Սերովբե արքեպիսկոպոս Մանուկյանի, Գ 11:

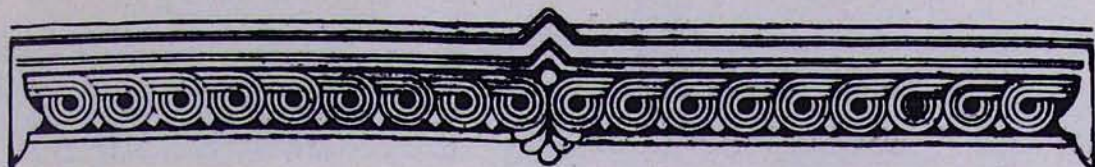
Մահ բանաստեղծ Հովհաննես Շիրազի, Գ 30:

Հանգիստ Սարգիս Քյուրքճյանի, Ժ 42:

Հանգիստ Տ. Վահան քահանա Մարգարյանի, ԺԱ—ԺԲ 116:

«Էջմիածին» ամսագրի յուրաքանչյուր համարի վերջում տրվում են բովանդակության համառոտ թարգմանությունները ռուսերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով:

«ЭЧМИАДЗИН»
ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ ЭЧМИАДЗИНСКОГО КАТОЛИКОСАТА
(НОЯБРЬ—ДЕКАБРЬ 1984 г.)

1. Информационное сообщение Канцелярии Эчмиадзинского Католикосата о посещении Католикосом всех армян Вазгеном I в столицу Грузии—Тбилиси с 24 ноября по 27 ноября сего года по приглашению Патриарха—Католикоса всей Грузии Илии II (стр. 3—4).

2. Иеромонах Асогик Аристакесян—Посещение Патриарха—Католикоса Илью II Его Святейшеством Католикосом всех армян Вазгеном I, с 24 ноября по 27 ноября 1984 г. (стр. 5—22).

3. Объявление Канцелярии Эчмиадзинского Католикосата об улучшении отношений между Эчмиадзинским Католикосатом и Киликийским престолом.—(стр. 23—24).

4. Поздравительное письмо Католикоса всех армян Вазгена I по случаю 30-ти летней патристической деятельности председателя Армянского Благотворительного Товарищеского Союза Алека Манукян, 1 декабря 1984 г. (стр. 25).

5. Священническое рукоположение в церкви св. Гаянэ в г. Эчмиадзине, 17—18 ноября 1984 г. (стр. 26—28).

6. Священническое рукоположение в церкви св. Богородицы в г. Ленинакане, 28—29 октября 1984 г. (стр. 29—30).

7. Пребывание хора певчих престольной церкви «Ет Верк» Ширакской епархии в первопрестольном Эчмиадзине. 18 ноября 1984 г. (стр. 31—32).

8. Защита дипломных работ в конференц-зале Эчмиадзинской Духовной Академии, 7—8 декабря 1984 г. (стр. 33—34).

9. Церковная хроника первопрестольного Эчмиадзина за ноябрь—декабрь месяцев (стр. 35—37).

10. Вести из армянской епархии Франции. Годовщина освящения армянской престольной церкви Таркманчац в г. Марселе, 14 октября 1984 г. (стр. 38).

11. Епископ Нарек Шакарян—О состоявшемся очередном собрании молодежного экуменического совета Европы в г. Суздале Влади-

мирской области с 26 ноября по 29 ноября 1984 г. (стр. 39).

12. По случаю 700-летия основания Гладзорского университета:

а) Пайлак Антапян—Гладзор в армянской научно-культурной и общественной жизни (исследование)—(стр. 40—45).

б) А. С. Матевосян—Учебная программа Гладзорского университета (исследование)—(стр. 46—55).

в) А. Г. Казаросян—Дублированные рукописи в Гладзорском университете (исследование)—(стр. 56—59).

13. Проф. Вараздат Арутюнян—Начинания в области строительства, предпринятого первопрестольным Эчмиадзином в 1956—1980 гг. в период правления Католикоса всех армян Вазгена I (исследование)—(стр. 60—70).

14. Архимандрит Акоп Глнджян—Позиция народа и его ценность (исследование)—(стр. 71—77).

15. Священник Езник Петросян—Касательно нескольких годов Католикосатства страны Агванков (исследование)—(стр. 78—87).

16. Хорен Палян—Церковные гимны (шараканы), приписываемые Иоанну Оцеци (исследование)—(стр. 88—96).

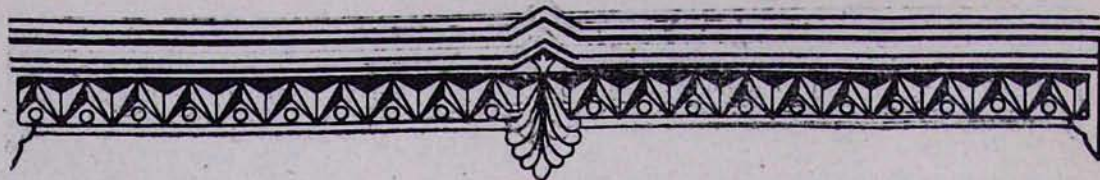
17. А. Г. Кёсеян—Речь архимандрита Анапия, касательно выполнения таинства апостолом Петром (исследование, оригинал)—(стр. 97—109).

18. Карен Матевосян—Записываемое евангелие в вышгороде г. Ани (исследование)—(стр. 110—115).

19. Кончина священника Ваана Маркаряна (некролог)—(стр. 116—117).

20. О получении новых рукописей в первопрестольном Эчмиадзине (стр. 118—119).

21. Содержание напечатанных материалов в журнале «Эчмиадзин» за 1984 год (стр. 120—124).

"ETCHMIADZIN"
OFFICIAL JOURNAL OF HOLY ETCHMIADZIN
NOVEMBER-DECEMBER (1984)

1. The communiqué of Holy See's chancellery about the official visit of His Holiness the Catholicos of All Armenians to the capital of Georgia Tbilisi, by the brotherly invitation of His Holiness Ilya II, the Patriarch-Catholicos of All Georgia (pages 3-4).
2. Reverend Assoghik Aristakessian—The visit of His Holiness Catholicos Vasken I to the Patriarch-Catholicos of All Georgia Ilya II, 24-27th November 1984 (pages 5-22).
3. The declaration of Holy See's chancellery about the relations between the Catholicosate of All Armenians of Etchmiadzin and the See of the House of Cilicia (pages 23-24).
4. The letter of blessing and congratulation of His Holiness on the occasion of the 30th anniversary of Alex Manoogian's devoted activity as president of A. G. B. Union, 1st December 1984, (page 25).
5. Sacerdotal ordination in the Holy Gayaneh church at Etchmiadzin, 17-18th November 1984 (pages 26-28).
6. Sacerdotal ordination in the Holy Virgin church at Leninakan, 28-29th October 1984 (pages 29-30).
7. The members of the choir of "Yoth Verk" church of Chirac diocese's prelacy in Etchmiadzin, 18th November 1984 (pages 31-32).
8. Presentation of diploma theses in the festival hall of the Theological seminary of Holy Etchmiadzin during the days of 7-8th December (pages 33-34).
9. Divine liturgy services and sermons delivered in the Holy Cathedral and description of church festivities in the Holy See during the months of November-December 1984 (pages 35-37).
10. News from the diocese of France: the anniversary of the Armenian church of "Serpots Targmanchatz" at Marseilles, 14th October 1984 (page 38).
11. Bishop Narek Shakarian—The ecumenical council's assembly of the young men of Europe city of Suzdal (province of Vladimir), during the days of 26-29th November (page 39).
12. The 700th anniversary of the foundation of Gladzor's university:
 - a) Paylak Ayntabian—The Gladzor in the Armenian social and scientific-cultural life (study)—(pages 40-45).
 - b) A. S. Mathevossian—The scholar programme of Gladzor's university (study)—(pages 46-55).
 - c) A. H. Ghazarossian—The manuscripts copied in the university of Gladzor (study)—(pages 56-59).
13. Prof. Varazdat Harutiunian—The history of the architectural activity of the Holy See of St. Etchmiadzin, during the patriarchate of His Holiness Vasken I, the Catholicos of All Armenians (1956-1980)—(pages 60-70).
14. Reverend Hakob Gelendjian—The Ecclesiastes and its value (study)—(pages 71-77).
15. Father Yeznik Petrossian—About a few dates of the catholicosate of Aghounka (study)—(pages 78-87).
16. Khoren Balian—The hymns attributed to Hovhan Odznetzy (study)—(pages 88-96).
17. H. H. Keusseyan—The discourse of Anania vardapet "about the mystery of the martyrization of apostle Peter" (study and original text)—(pages 97-109).
18. Karen Mathevossian—The Gospel written in the fortress of the city of Ani (study)—(pages 110-115).
19. The death of Father Vahan Markarian (obituary)—(pages 116-117).
20. Annotation about the newly received manuscripts of the Mother See of Holy Etchmiadzin (pages 118-119).

„ETCHMIADZINE“
ORGANE OFFICIEL DU SAINT-SIEGE D'ETCHMIADZINE
(NOVEMBRE-DÉCEMBRE 1984)

1. Communiqué de la Chancellerie du Saint-Siège d'Etchmiadzine concernant la visite officielle de Sa Sainteté Vasken Ier en Géorgie sur l'invitation fraternelle de Sa Sainteté Ilia II, Patriarche-Catholikos de toute la Géorgie (pages 3-4).

2. Père Assoghik Aristakessian—La visite de Sa Sainteté Vasken Ier au Patriarche-Catholikos Ilia II, du 24 au 27 novembre 1984 (pages 5-22).

3. Déclaration du 9 novembre 1984 de la Chancellerie du Saint-Siège concernant les relations entre le Catholicossat de Saint-Etchmiadzine et le Siège de la Grande Maison de Cilicie (pages 23-24).

4. Lettre de félicitation de Sa Sainteté adressée à M. Alex Manoukian, Président de l'Union Arménienne de Bienfaisance, à l'occasion du 30e anniversaire de ses activités culturelles et nationales (page 25).

5. Ordination de prêtre dans l'église de Sainte-Gaïané (17-18 novembre 1984) (pages 26-28).

6. Ordination de prêtre dans l'église de la Sainte Vierge, à Léninakan (28-29 octobre 1984) (pages 29-30).

7. La chorale de l'église „Yot Verk“ du diocèse de Chirak au Saint-Siège d'Etchmiadzine (18 novembre 1984) (pages 31-32).

8. Soutenance de thèses dans la salle de festivités du Séminaire théologique du Saint-Siège d'Etchmiadzine (7-8 décembre 1984) (pages 33-34).

9. Brèves informations concernant la célébration des saintes messes, les sermons prononcés à cette occasion et d'autres cérémonies religieuses qui ont eu lieu dans la cathédrale Saint-Etchmiadzine au cours des mois novembre-décembre 1984 (pages 35-37).

10. Nouvelles du diocèse des Arméniens de France: Anniversaire de la consécration de l'églie

se arménienne „Serpots Targmantchats“ de Marseille (14 octobre 1984) (page 38).

11. Evêque Narek Chakarian—„La réunion annuelle du Conseil Oecuménique de la Jeunesse d'Europe tenue à Souzdal (province de Vladimir) du 26 au 29 novembre 1984“ (page 39).

12. Le 700e anniversaire de la fondation de l'université de Gladzor:

a) Pailak Antabian—„L'université de Gladzor dans la vie culturelle et sociale de l'Arménie“ (étude) (pages 40-45).

b) A. S. Matévossian—„Le programme des études universitaires de Gladzor“ (étude) (pages 46-55).

c) A. H. Ghazarossian—„Manuscripts copiés à l'université de Gladzor“ (étude) (pages 56-59).

13. Prof. Varazdat Haroutiunian—Histoire des travaux de construction réalisés par le Saint-Siège d'Etchmiadzine dans les années 1956-1980 du patriarcat de Sa Sainteté Vasken Ier (suite et fin) (pages 60-70).

14. Père Hakob Kelendjian—„L'Ecclésiaste et sa valeur“ (étude) (pages 71-77).

15. Père Yeznik Pétrossian—Certaines dates relatives au catholicossat d'Aghouank“ (étude) (pages 78-87).

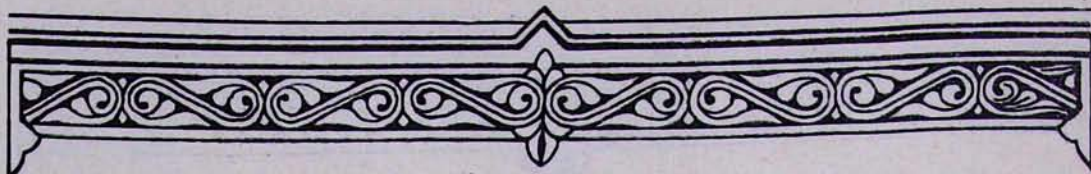
16. Khoren Balian—„Hymnes attribuées au catholicos Hovhan Odznétsi“ (étude) (pages 88-96).

17. H. H. Keusseyan—„Le discours d'Anania vardapet consacré au mystère du martyre de l'apôtre Pierre“ (étude et texte original) (pages 97-109).

18. Karen Matévossian—„Evangile copié dans la forteresse de la ville d'Ani“ (étude) (pages 110-115).

19. Décès du Père Vahan Markarian (nécrologie) (pages 116-117).

20. Annotation sur les manuscrits reçus au Saint-Siège d'Etchmiadzine (pages 118-119).

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հաղորդագրություն	3
ԱՍՈՂԻԿ ԱԲԵՂԱ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍՅԱՆ—Նորին Սուրբ Օծություն S. S. Վազգեն Ա կաթո- ղիկոսի այցելությունը Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Իլիա Բ-ին	5
Հայտարարություն	23
Վեհափառ Հայրապետի օրհնության և ջնորհավորանքի գիրը Հ. Բ. Ը. Միության նա- խագահ Ալեք Մանուկյանի 30-ամյա ազգանվեր գործունեության առթիվ	25
Քահանայական ձեռնադրություն	26
Քահանայական ձեռնադրություն Լենինականի Ս. Աստվածածին եկեղեցում	29
Շիրակի թեմի «Յոթ վերք» առաջնորդանիստ եկեղեցու երգչախմբի անդամները Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում	31
Դիպլոմային աշխատանքների պաշտպանություն հոգևոր ճեմարանում	33
ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒՄ—Եկեղեցական բեմ, լուրեր	35
Լուրեր Ֆրանսիայի հայոց թեմից	38
ՆԱՐԵԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀԱՔԱՐՅԱՆ—Երիտասարդների ժողով վասն խաղաղության	39
ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱԴՅԱՆ—Գլաձորը հայ գիտամշակութային և հասարակական կյանքում	40
Ա. Ս. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ—Գլաձորի համալսարանի ուսումնական ծրագիրը	46
Ա. Հ. ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ—Գլաձորի համալսարանում ընդօրինակված ձեռագրեր	56
ՊՐՈՖ. ՎԱՐԱԶԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ—Պատմություն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի շինարարական գործունեության Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի գահակալության օրոք (1956—1980)	60
ՀԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԸԼԸՆՃՅԱՆ—Ժողովրդի գիրքն ու նրա արժեքը	71
ԵՋՆԻԿ ԲՀՆ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ—Աղվանից աշխարհի կաթողիկոսության մի քանի թվա- կանների շուրջ	78
ԽՈՐԵՆ ՊԱՅԱՆ—Հովհան Օձնեցուն վերագրվող շարականները	88
Հ. Հ. ԲՅՈՍԵՅԱՆ—«Անանիա վարդապետի ի խորհուրդ կատարմանն առաքելոյն Պետ- րոսի» ճառը	97
ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ—Անի քաղաքի Ներքին բերդի Ավետարանը	110
Հանգիստ S. Վահան քահանա Մարգարյանի	116
Ցուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի	118
Ցանկ «Էջմիածին» ամսագրում 1984 թվականի ընթացքում տպագրված նյութերի	120
„Эчмиадзин“ официальный журнал Эчмиадзинского Католикосата	125
„Etchmiadzin“ official journal of Holy Etchmiadzin	126
„Etchmiadzine“ organe officiel du Saint-Siege d'Etchmiadzine	127

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՅԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

«ԷԶՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».
Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine, Arménie, URSS

Ընդունվում է արտադրության 11.12.1984 թ.: Ստորագրված է տպագրության 31.01.1985 թ.:
Տպագրական 8 մամուլ + 1 ներդիր, թուղթ 60x84/16, պատվեր 990

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1984 թ.